

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ SİYASƏT KURSLARININ
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZISTAN
NÜMUNƏSİNDƏ**

İxtisas: 5901.01-Beynəlxalq münasibətlər
Elm sahəsi: Siyasi elmlər

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Şeyda İsmail qızı Çevikel
Elmi rəhbər: _____ s.e.ü.f.d., dos. Kəmalə Fərrux qızı Ruintən

Bakı-2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ SİYASƏT KURSLARININ FORMALAŞMASI	
1.1. Xarici siyasət – dövlətin milli maraqlarının təminatçısı kimi.....	16
1.2. SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların xarici siyasət xüsusiyyətləri və sovet dövründən qalan problemlər.....	26
1.3. Postsovet ölkələrinin xarici siyasət kurslarının formalaşmasına təsir edən amillər	35
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN VƏ QIRĞIZISTANIN XARİCİ SİYASƏT KURSLARININ FORMALAŞMASI VƏ REGIONAL XARİCİ SİYASƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	
2.1. Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin müqayisəli təhlili.....	48
2.2. Azərbaycanın və Qırğızıstanın qonşu regional dövlətlərlə (Rusiya, Çin, Türkiyə, İran) münasibətlərinin müqayisəli təhlili.....	56
2.3. Azərbaycanın və Qırğızıstanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətlərinin müqayisəli təhlili.....	81
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZISTANIN İNTEQRASIYA PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycanın və Qırğızıstanın Qərbə (ABŞ, NATO, Aİ) inteqrasiyası.....	95
3.2. Azərbaycan və Qırğızıstanın inteqrasiya problemləri və çoxtərəfli münasibətlərinin müqayisəli təhlili.....	105
3.3. Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət və inteqrasiya perspektivləri.....	121
NƏTİCƏ	132
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	138

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra 15 müstəqil respublika beynəlxalq sistemdə öz yerini tutdu. Bu ölkələrin illər boyu sovet sisteminin təsiri altında qalmaları onların daxili və xarici siyasət istiqamətlərinə də təsir etdi. Kimisi sovet sisteminin təsirindən qurtulmaq üçün Qərbbə üz tutdu, kimi balanslaşdırma siyasəti tətbiq etdi, kimisi də SSRİ-nin dağılmasından sonra böyük dövlət kimi meydana çıxan Rusiya Federasiyasının ardınca getdi (bandwagoning).

Çoxdilli, çoxdinli, multikultural və ən əsası çoxmillətli formasiyadan milli dövlət quruculuğu prosesinə qədəm qoyan postsovet respublikaları sovet dövründən miras qalmış etnik münaqişələr, siyasi çəkişmələr, sərhəd problemləri, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin yaratdığı böhranlar kimi bir çox problemlərlə üzləşməli oldu. Bu problemlər bu dövlətlərin daxili siyasətləri ilə yanaşı xarici siyasətlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Lakin onların hər birinin coğrafi şəraiti, demoqrafisi, geosiyasi mövqeyi, iqtisadiyyatı, əhalisi, yeraltı və yerüstü sərvətləri kimi milli xüsusiyyətlərini (national attributes) təşkil edən amillərin fərqli olması onların üzləşdikləri problemlərin öhdəsindən gəlmək imkanlarında, xarici siyasət istiqamətlərində və hətta beynəlxalq sistemdəki rollarında fərqlilik yaratmışdır. ABŞ, Rusiya, Çin, Aİ kimi böyük aktorlar, postsovet ölkələrin daxili və xarici siyasətini formalaşdırmaq, regional nizama təsir göstərmək və onların beynəlxalq siyasət baxışlarını inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli resurslar təmin etmişlər. Bir çox postsovet dövlətləri də çox şaxəli xarici siyasət inkişaf etdirməklə öz milli maraqları ilə daha güclü xarici aktorların maraqları arasında balans yaratmağı seçmişlər [280, s.685].

Mərkəzi Asiyadakı və Cənubi Qafqazdakı postsovet ölkələri, güclü-zəif, varlı-kasıb və s. kimi təsnif edərkən milli xüsusiyyətlərdə ən mühüm amillərdən biri olan “coğrafiya”nın təsirini görmək mümkündür. Coğrafiyanın üstünlükləri (yerüstü və yeraltı sərvətlər, dəniz varlığı, boğazlar və s.) ölkələrə zənginlik və çoxlu imkanlar təqdim edərkən; mənfi cəhətləri (qonşularla düşmənçilik, dənizə çıxışın olmaması, dağlar, əlverişsiz iqlim və s.) ölkənin digərlərindən zəif qalmasına səbəb ola bilər.

Sahib olunan resursların digər üstünlüyü iqtisadi rəqabət qabiliyyətini təmin etməsidir. Bu məqamda xüsusilə enerji ehtiyatlarına malik olan ölkələrdə bu resursların satışından əldə edilən gəlirlər ölkənin rifahının və inkişafının təmin edilməsində böyük rol oynayır. Əslində, postsovet ölkələrinə nəzər saldıqda qeyd olunan enerji ehtiyatlarına malik olmayan ölkələrin digərlərindən daha çox iqtisadi və siyasi problemlərlə üzləşdiyi görünür.

Keçmiş sovet ölkələrindən biri olan Azərbaycan siyasi və iqtisadi güc təmin edən təbii qaz və neft kimi iki dəyərli yeraltı sərvətə malik olan bir ölkədir. Bundan başqa, onun həm Asiyada, həm də Avropada torpaqlarının olması coğrafiyanın Azərbaycana verdiyi daha bir üstünlükdür. Lakin Ermənistanla münaqişələrin müstəqilliklə müharibəyə çevrilməsi Azərbaycanın öz üstünlüklərindən daha səmərəli istifadə etməsinə mane olmuşdur.

Qırğızıstan isə coğrafiyasına görə dənizə çıxışı olmayan və dağlıq ölkədir. Bundan əlavə, onun enerji və mineral ehtiyatların qıtlığı, səth sahəsi və kiçik əhali kimi mənfi cəhətləri vardır. Çin kimi güclənən sərhəd qonşusu olması Qırğızıstanın daxili və xarici siyasətinə də təsir edir. Xüsusilə 2000-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə gedən proseslər Qırğızıstana öz geosiyasi imkanlarından istifadə etmək imkanı verdi. Əslində, Qırğızıstan ABŞ və Rusiyanın hərbi bazalarının eyni vaxtda fəaliyyət göstərdiyi yeganə ölkədir. Digər tərəfdən, Qazaxıstan, Özbəkistan və Tacikistanla qonşu olan Qırğızıstan, aradan keçən illər baxmayaraq sərhəd problemlərinə görə tez-tez bu ölkələrlə qarşılaşır. Yerləşdiyi coğrafiyanın üstünlükdən daha çox mənfi cəhətləri olduğu aydındır. Buna daxili siyasətin struktur kövrəkliyi də əlavə olunduqda onun kiçik və zəif dövlət imicini qazanması qaçılmaz olub.

Azərbaycanın coğrafiyası ona güclü iqtisadiyyat qurmaq, eləcə də güclü hərbi struktur qurmaq imkanı verdiyi halda, Qırğızıstan coğrafiyası zəif iqtisadiyyat və etnik münaqişələrin asanlıqla baş verə biləcəyi demoqrafik konyunktura yaratmışdır. Bu səbəbdən Rusiyaya sığınacaq kimi baxan Qırğızıstan Rusiya və Çinə qarşı balanslaşdırılmış xarici siyasət yürütməyə çalışır və birgə inteqrasiya fəaliyyətlərində iştirak edir. Bu şərtlər Qırğızıstanı xaricdən asılı ölkə halına gətirməklə yanaşı, müstəqil xarici siyasət yeritməsini çətinləşdirir [231, s. 35-36]. Bu asılılıqlar təkcə

qlobal aktorlarla deyil, həm də qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə müəyyənədicilə rol oynayır. Bu çərçivədə Qırğızıstanın Özbəkistandan enerji asılılığı və onunla su problemi; Tacikistanla sərhəd problemi hələ də həllini gözləyir.

İllərlə SSRİ-də yaşamaq Azərbaycan və Qırğızıstana bir çox ortaq xüsusiyyətlər qatsa da, müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövr ölkələrin xarici siyasət istiqamətləri, xarici aktorlarla əlaqələri və əməkdaşlığı ilə fərqli ölçülər qazanmışdır. Avrasiyanın bir hissəsi olan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya, dünyadakı böyük oyunçuların rəqabət apardığı şahmat taxtası xüsusiyyətinə də malik olmuşdur. Beynəlxalq arena, şahmat kimi düşünüləndə, böyük oyunçulara baxmayaraq, xarici siyasətdə yalnız düzgün hərəkətlər kiçik ölkələri piyada və mat olmaqdan qoruya bilər.

Mövzunun aktuallığı bir sıra aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- ortaq köklər, dəyərlər, dil, din, mədəniyyətlə sıx bağlı olan türk xalqlarının birliyinin möhkəmləndiyi dövrdə, türk dünyası daxili və xarici inteqrasiya prosesləri kontekstində türk dövlətlərinin xarici siyasətlərinin araşdırılması, onların inteqrasiya imkanlarının müəyyənəşdirilməsi zərurəti;

- eyni sistemdən çıxmış, eyni inkişaf modeli yolu keçmiş iki dövlətin (Azərbaycanın və Qırğızıstanın) müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici siyasət istiqamətlərinin fərqli modellər əsasında formalaşması, mövcud fərqlərin səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi zərurəti;

- Azərbaycanın və Qırğızıstanın beynəlxalq siyasi və iqtisadi proseslərin yüksək dinamikası ilə müşayiət olunan iki vacib regionunda -Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya- yerləşməsi;

- hər iki regionun vacib tranzit yolları üzərində yerləşməsi; bu imkanın Azərbaycan və Qırğızıstan üçün yaratdığı fürsətlər və problemlərin müəyyənəşdirilməsi zərurəti;

- hər iki dövlətin dünya siyasətində, yaxud regional səviyyədə təsir gücünə malik olan Rusiya, Çin, Türkiyə, İran kimi böyük güclərin əhatəsində yerləşməsi; həmin güclərin bu iki dövlətin xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşması və inkişafına təsirinin müəyyənəşdirilməsi zərurəti;

- qeyri-regional güclərin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda maraqları, onların siyasətinin regionda davam edən proseslər fonunda Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşması və inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti;

- Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada regional və qeyri-regional güclərin maraqlarının toqquşma səbəblərinin, Azərbaycanın və Qırğızıstanın bu maraqların təmin olunmasında yerinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti;

- hər iki regionda dinamik inkişaf edən beynəlxalq siyasi vəziyyətin daha ətraflı təhlilinə olan ehtiyac;

- gələcəkdə oxşar münaqişələrin yaranmasının qarşısının alınması, yaxud münaqişənin bir daha alovlanmasına yol verməmək məqsədilə hər iki dövlətin üzləşdiyi münaqişələrin səbəblərinin araşdırılması və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti;

- Azərbaycanın öz torpaqlarını Ermənistanın işğalından azad etməsi və ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar və bunun dövlətin bütünlükdə xarici siyasətinə təsirinin araşdırılması zərurəti;

- Cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi reallığın Mərkəzi Asiya regionu üçün yaratdığı imkanlar və fürsətlərin araşdırılması zərurəti;

- Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi nəticəsində Qərblə arasında meydana çıxmış qarşıdurma. Bu qarşıdurmanın Rusiyanın, həmçinin digər regional və qeyri-regional güclərin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda siyasətinə təsirini araşdırılması zərurəti;

- elmi-praktiki əhəmiyyət daşıması da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir. Belə ki, mövzunun araşdırılması xarici siyasət məqsədlərinə çatmaq üçün dövlətlərə öz xarici siyasət resurslarından səmərəlili istifadə metodlarının işlənilməsində faydalı ola bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət kurslarının müqayisəsinin araşdırılmasını və əlaqə saxlanan ölkələr və təşkilatlarla gələcəkdəki münasibətlərə dair proqnozların verilməsini elmi cəhətdən aktual edir.

Mövzunun müqayisəli xarici siyasət təhlili ilə bağlı olması əsasən xarici siyasətin tədqiqini zəruri etmişdir. Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqilliyini elan etmiş 15 dövlət həm daxili, həm də xarici siyasətində transformasiyaya uğrayarkən SSRİ-dən miras qalmış oxşar problemlərlə üzləşməli oldu. Bu 15 ölkənin, o cümlədən Azərbaycan və Qırğızıstanın milli xüsusiyyətləri təkcə bu problemlərin öhdəsindən gəlməkdə uğurlarına deyil, həm də milli dövlətə çevrilmə prosesində öz milli maraqlarının nə qədər əldə ediləcəyinə təsir göstərir. Azərbaycan və Qırğızıstan nümunəsində postsovet respublikalarının beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərdən asılı olaraq öz qaydalarını müəyyən etdikləri və beynəlxalq sistemdə mövcud olmağa çalışdıqları görünür. Bu səbəbdən dissertasiyada Azərbaycan və Qırğızıstanın müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici siyasət prioritetləri və istiqamətləri; regional və global güclərlə əlaqələr; inteqrasiya fəaliyyətlərində və xarici siyasətdə gələcək perspektivlər dövlət səviyyəsində araşdırılmış və proqnozlar verilmişdir.

Azərbaycanda xarici siyasətlə bağlı elmi tədqiqat işlərinin aparılması müstəqillik illərindən başlanır. Bu illər ərzində çoxlu məqalələr, araşdırmalar, kitablar dərc edilsə də iki ölkənin müqayisəli xarici siyasətinə birbaşa toxunan araşdırma yoxdur. Bununla belə bir qrup postsovet ölkəsinin xarici siyasətinin müqayisəli təhlilinə az da olsa bəzi xarici mənbələrdə rast gəlmək olar. A. İdan və B. Şafferin [255] birgə məqaləsini, B. Şafferin [298] məqaləsini; İ. Kobrinskaya [263], K. Nitoyu [280] kimi tədqiqatçıların araşdırmalarını misal göstərmək olar. Xüsusilə Harvard Universitetində T.Batten [218] tərəfindən «Two Caspian Sea Resource-Rich Countries Encounter the East-West Rift: A Comparative Analysis of the Foreign Policy Objectives of Turkmenistan and Azerbaijan in a Turbulent Region» (Xəzər dənizinin sərvətləri ilə zəngin olan iki ölkə Şərq-Qərb çatı ilə qarşılaşır: Turbulent Bölgədə Türkmənistan və Azərbaycanın Xarici Siyasət Məqsədlərinin Müqayisəli Təhlili) adındakı magistr dissertasiyası Azərbaycanın milli xüsusiyyətləri baxımından daha çox oxşar olan başqa bir ölkə ilə xarici siyasəti baxımından müqayisəli təhlili nöqtəyi-nəzərindən aparılır.

M.F. Tayfur [144], E. Efeğil [91] kimi türk tədqiqatçıların xarici siyasət tərifləri ilə yanaşı amerikalı B. Vayt [318], D. Biç [220], ingilis K. Hil [252], M. Veber və M. Smit [316] və digərlərinin araşdırmaları mövzu ilə bağlı konseptual və nəzəri

çərçivənin mənbəyi olmuşdur. Onlar öz xarici siyasət təriflərini etmişlər və bu təriflərdə ümumi fikir ondan ibarətdir ki, bir dövlətin öz sərhədləri xaricində izlədiyi siyasətlər “xarici siyasət” kimi ifadə edilə bilər. İngilis C. Frankelin [244] 1963-cü ildə nəşr edilmiş “Xarici Siyasətin Qurulması” kitabı xarici siyasət təhlilinin başlanğıcı kimi qəbul edilərkən amerikalı C. N. Rozenau [293], 1966-cı ildə nəşr edilmiş “İlkin nəzəriyyə” adlı əsəri ilə müqayisəli xarici siyasət təhlilinə öncülük etmişdir.

Sovet Sosialist Respublikalarının xarici siyasət xüsusiyyətləri və postsovet ölkələrinin xarici siyasət kurslarının formalaşmasına təsir edən amillərə azərbaycanlı C. Mustafalı [120], türk C. Sancaktar [137], Y. Bingöl [224], F. Tombak [145], qırğız A. Coldoşev [81], rus İ. Kobrinskaya, amerikalı R. Zikel [322], B. Şaffer [298] və ingilis K. Nitoyunun əsərlərində rast gəlmək mümkündür. İ.Kobrinskaya [263] «The Post-Soviet Space: From the USSR to the Commonwealth of Independent States and Beyond» (Postsovet məkanı: SSRİ-dən Müstəqil Dövlətlər Birliyinə və onun hüduqlarından kənara) adlı məqaləsində bildirmişdir ki, postsovet ölkələrinin xarici siyasət istiqamətlərinə müxtəlif inkişaf səviyyələri, müxtəlif heterogen etno-milli, dini və geosiyasi oriyentasiyalar təsir etmişdir. Digər tərəfdən, K. Nitoyu “The Influence of External Actors on Foreign Policy in the Post-Soviet Space” (Postsovet məkanında xarici aktorların xarici siyasətə təsiri) adlı məqaləsində qeyd edir ki, ABŞ, Rusiya və Aİ kimi xarici aktorlar postsovet ölkələrinin xarici siyasətinin qurulması prosesində mühüm rol oynayır. O bildirir ki, əksər postsovet dövlətləri çoxşaxəli xarici siyasət qurur və öz milli maraqlarını daha güclü xarici aktorların maraqları ilə balanslaşdırmağa çalışırlar.

Dissertasiya Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət kurslarının müqayisəli təhlilinə həsr edildiyi üçün hər iki dövlətin Konstitusiyası, ölkə Başçılarının çıxışları, dövlətlər tərəfindən müxtəlif illərdə qəbul edilmiş Təhlükəsizlik Konsepsiyası, Xarici siyasət strategiyası və s. müvafiq qanunvericilik aktları, hər iki ölkənin rəsmi orqanlarının, o cümlədən Xarici işlər Nazirliyinin yaydığı məlumatlar mənbə olaraq götürülmüşdür.

Araşdırma zamanı Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkiyə və bir çox xarici tədqiqatçıların işindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı M.

Qasımlı [39], Ə. Həsənov [29,30], H. Babaoğlu [22], S. Ruintən [54], H. Paşayevin [51] kitabları, A. Aslanlı [212], C. Vəliyev [57], İ. Qurbanov [43] və digər azərbaycanlı tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət edilmişdir. Qırğızıstanın xarici siyasətinə gəlincə, B. Tursunaliyev [146], Ç. Asanbayeva[64], B. Abdibaitova-Pala [59], A. Coldoşev [81], Z. Çotayev [88], O. Omonkulov [122] kimi qırğız tədqiqatçıların əsərləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanlı tədqiqatçılardan H. Babaoğlu “Xarici siyasət” adlı kitabında xarici siyasətə təsir edən faktorlarla yanaşı, xarici siyasətlə bağlı nəzəriyyələri, bir sözlə, xarici siyasətin qurulması prosesini bir çox cəhətdən qiymətləndirir. Daha sonra müəllif Azərbaycanın xarici siyasət kursunun qurulmasından, onun xarici siyasətinə təsir edən daxili və xarici amillərdən, milli xüsusiyyətlərindən və maraqlarından ətraflı bəhs edir [22].

Qırğız tədqiqatçılarından Z.Çotayevin Qırğızıstanın xarici siyasətinin inkişafını təhlil etdiyi “Qırğızıstanın Xarici Siyasəti: Davam Edən və Dəyişən Tendenlər” adlı araşdırmasında Qırğızıstanın müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan bəri xarici siyasətinə təsir edən daxili və xarici amillərdən bəhs edilir. Böyük dövlətlər adlandırdığı ABŞ, Rusiya və Çin ilə Qırğızıstanın münasibətlərini araşdırarkən, bu ölkənin ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrini də müzakirə edir. Müəllif 2005-ci ildən bu yana ölkənin xarici siyasətinə təsir edən ən mühüm problemləri, təhlükəsizlik və sərhəd məsələləri; su, işsizlik və immiqrasiya problemi; enerji asılılığı kimi qeyd edir [88].

Avrasiyanın dünyanın ən mühüm hissəsi/qəlbi olduğunu iddia edən geosiyasətçi və geostrategiyanın qabaqcıl şəxsi sayılan H. Makkinder [270] də, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı da əhatə edən regionu Avrasiyanın Balkanları adlandıran Z. Bjezinski [227] də Avrasiyanın əhəmiyyətini vurğulayır. Zəngin yeraltı sərvətlərə malik olan, geostrateji və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən bu regionlarda həm qlobal, həm də regional güclərin maraq və təsir mübarizəsi davam edir. Bu səbəbdən Avrasiyanın iki ölkəsi Azərbaycan və Qırğızıstan həm öz milli maraqlarını, həm də xarici aktorların maraqlarını nəzərə alaraq hərəkət etməlidir. Xarici aktorlarla razılaşmalar, birgə layihələr və inteqrasiya fəaliyyətləri vasitəsilə həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik

maraqları baxımından tarazlığa nail olmaq olar. Ancaq sülhdən qacınılırsa regionda qarşıdurmaların, hətta müharibənin qaçılmaz olduğu görünür.

Regional güclərlə əlaqələr həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bu məsələdə mənbə olan azərbaycanlı tədqiqatçılara K. Ruintən [53], M. Məhəmmədi [45, 46], A. Aslanlı [65], N. Əlizadə [61, 62], qırğız tədqiqatçılara M. Taqayev və K. Kasımbekovu [337], misal göstərmək olar. Türk tədqiqatçıları da bu mövzuda bir çox iş ortaya qoyurlar. B. Özsoy [127, 130], F. Ş. Kahraman və A. S. Merdan [109], Y. Sarıkaya [140] kimi tədqiqatçıların əsərləri mövzu ilə bağlı məzmun kəsb edir. İki ölkənin Avroatlantik struktur hesab olunan ABŞ, AI və NATO ilə münasibətləri araşdırılarkən N. Cəfərov və A. Aslanlı [77], İ. Qurbanov [43], V. Hacıyevanın [250] Azərbaycanla bağlı araşdırmaları; qırğız H. M. Namatbekova [188] və A. Temirbekova [203], türk Y. Sarı [138] və amerikalı A. Kulinin [231] əsərləri Qırğızıstan haqqında mövzu ilə bağlı mühüm nümunələrdir.

Azərbaycan və Qırğızıstanın inteqrasiya fəaliyyəti fərqli şəkildə inkişaf edir. Ona görə də onların xarici siyasətlərinin gələcək perspektivləri də bundan təsirlənir. Qırğızıstan tədqiqatçılarından T.K. Kamçibekov, A.O. Kocoşev [176] və başqalarının birgə işində Mərkəzi Asiyada inteqrasiya fəaliyyəti və regional inteqrasiyaya maneələr müzakirə olunur. Yenə Mərkəzi Asiyadakı inteqrasiya prosesi, Qırğızıstanın əməkdaşlığını davam etdirdiyi təşkilatlar və xarici siyasətində gələcək perspektivlər B.Tursunəliyev [146], E. Abdıkadırova [58], F.Purtaş [133], T.Dəmirtəpə və O. Omonkulov [90], C. Buyar və U. Şener [76] kimi Qırğızıstan və Türkiyədən tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılır. Cənubi Qafqazda regional inteqrasiyanın bir nümunəsinin yaranmamasının səbəbləri N. Yılmazın [159] araşdırmasında müzakirə edilir. A. Qəribov [41] , B. Özsoy [130], T. De Val [315], Ö. Kocaman [117], İ. Qurbanov [43], M. Ö. Ultan və D. Saygın [155], K. Adıgözəlovun [5] Azərbaycanda inteqrasiya fəaliyyətləri və gələcək perspektivləri ilə bağlı araşdırmaları, Azərbaycan və Qırğızıstanın inteqrasiya fəaliyyətlərini qiymətləndirmək və gələcək perspektivləri şərh etmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdir. Hazırda davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət perspektivlərinə təsir edən hadisələrdən biridir. B. Özsoy da “Rusiya-Ukrayna müharibəsi və Türk Dövlətləri

Təşkilatı” başlıqlı məqaləsində Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrin Müharibə ilə bağlı rəftarlarını araşdırır və Müharibənin bu ölkələrə təsirlərindən bəhs edir. Rusiya ilə xarici ticarətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən və Rusiyadan gələn işçi pullarının ÜDM-də yüksək paya sahib olan Qırğızıstanın Rusiya-Ukrayna müharibəsindən ən çox mənfi təsirlənən Türk dövləti olduğu qənaətinə gəlir [130].

Azərbaycan, qırğız, türk, ingilis və rus dillərində aparılan ədəbiyyat araşdırmasında Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət kurslarını müqayisəli təhlil edən tədqiqata rast gəlinməmişdir. Bu vəziyyət onu göstərir ki, oxşar tarixi keçmiş və eyni xarici aktorlarla təmasda olmasına baxmayaraq, postsovet coğrafiyasında fərqli milli xüsusiyyətlərə malik iki ölkənin xarici siyasət istiqamətlərinin necə inkişaf etdiyini anlamaq üçün ətraflı araşdırmaya, müqayisə və təhlilə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı, Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasət kurslarının müqayisəsidir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasətini müəyyənləşdirən amillərin, onların xarici siyasət istiqamətlərinin və xüsusiyyətlərinin, həmçinin inteqrasiya proseslərinin müqayisəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi, keçmiş sovet üzvü olan ölkələrin müstəqillikdən sonrakı siyasi istiqamətlərini və xarici siyasət xüsusiyyətlərini, Azərbaycan və Qırğızıstan təmsalında araşdırmaq və müqayisə etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasət istiqamətlərinin təhlili və müqayisəsi üçün nəzəri və metodoloji yanaşmaları əsaslandırmaq;

-sovet dövründən qalan problemlər fonunda müttəfiq sovet sosialist respublikalarının xarici siyasət xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

-Postsovet ölkələrinin xarici siyasət kurslarının formalaşmasına təsir edən amilləri təhlil etmək;

-Azərbaycanın və Qırğızıstanın, həmçinin onların yerləşdiyi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarının geosiyasi xüsusiyyəti və əhəmiyyətinin müqayisəli təhlil etmək;

-Yuxarıda göstərilən təhlillər fonunda Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasət kurslarının formalaşmasına və fəaliyyətinin dinamikasına təsir edən amilləri müqayisəli təhlil etmək;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin regional güclər – Rusiya, Türkiyə, Çin və İran ilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müqayisə etmək;

-Regional problemlərin təhlili əsasında Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin digər yaxın coğrafi qonşuları ilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müqayisə etmək;

-Mövcud reallıqları və tendensiyaları nəzərə alaraq Azərbaycanın və Qırğızıstanın global və regional siyasətə inteqrasiyasının əsas problemlərini araşdırmaq və müqayisə etmək;

-Azərbaycanın və Qırğızıstanın Avro-atlantik strukturlara (ABŞ, NATO, Aİ) əməkdaşlığının xüsusiyyətlərini təhlil və müqayisə etmək;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin beynəlxalq (regional) təşkilatlarla əməkdaşlıqlarının xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müqayisə etmək;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasət və inteqrasiya perspektivlərini təhlil və müqayisə etmək.

Tədqiqat metodları: Təklif olunan tədqiqat keyfiyyət metodologiyasından və müqayisəli metodologiyadan hadisənin öyrənilməsi (case study) metoduna əməl etməklə sözügedən mövzunu tədqiq etməyə çalışır. Problemin tədqiqi üçün siyasi, elmi-nəzəri metodlardan (analiz və sintez, ümumiləşdirmə, proqnozlaşdırma) da istifadə edilmişdir. Hadisələrin özünü anlamaq üçün daxili-xarici dinamik əlaqələri nəzərdən qaçırmadan iki ölkənin xarici siyasət istiqamətlərindəki oxşar və fərqli cəhətlər müqayisə edilir. Həmçinin sənəd təhlili, məzmun təhlili və diskurs təhlili kimi tədqiqat modellərindən istifadə olunur. Tədqiqatda istifadə olunan tədqiqat materialları rəsmi sənədlərdən, ilkin və ikinci dərəcəli mənbələrdən ibarətdir. Bu mövzunun tədqiqatında akademik məqalələr, kitablar, kitab bölmələri, qəzet məqalələri və internet resurslarından istifadə olunur. Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasətləri, nümunə kimi götürülərək müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: -Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya, Rusiya, İran, Türkiyə, Çin kimi regional güclərin, həmçinin ABŞ, NATO və Aİ kimi qlobal və regional aktorların siyasi, təhlükəsizlik və iqtisadi maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir;

-Eyni qlobal və regional aktorlar ilə əlaqələr Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasətinə müxtəlif təsirlər göstərir;

-Hər iki ölkə beynəlxalq sistemdə kiçik dövlətlər olsa da, Azərbaycan müstəqil siyasət yürüdən daha güclü dövlət imicinə malikdir, Qırğızıstan isə zəif dövlət imici qazanmışdır;

-Daxili siyasətdə Azərbaycanın sabitliyi, Qırğızıstanın isə qeyri-sabitliyi onların xarici siyasət kurslarında da müxtəlif təsirlər yaradır;

-Qeyd olunan iki ölkənin milli xüsusiyyətlərindəki fərqlər onların müstəqillikdən sonrakı xarici siyasətlərinin inkişafına müxtəlif təsir göstərmişdir;

-SSRİ-dən müstəqilliyini elan etdikdən sonra H. Əliyev xarici siyasətdə tarazlıq (balancing), İ. Əliyev xarici siyasətdə milli maraqlarını ön planda tutan strategiyayı qəbul etdi; Qırğızıstan isə (bandwagoning) arxasınca getmə, daha güclü bir tərəfə qoşulma strategiyasını davam etdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Postsovet ölkələrinin xarici siyasətinin müqayisəli təhlilinə həsr edilməsi mövzunun yeniliklərindən biridir;

-sovet dövründən qalan problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların postsovet dövlətlərinin xarici siyasətinin formalaşmasına təsirinin araşdırılması işin yeniliklərindəndir;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasətini müəyyənləşdirən amillər ilk dəfə müqayisə edilərək tədqiq edilmişdir;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin geosiyasi xüsusiyyətləri ilk dəfə müqayisə edilərək təhlil edilmişdir;

-iki postsovet dövlətinin milli xüsusiyyətlərinin üstün və zəif cəhətləri, həmçinin həmin xüsusiyyətlərin dövlətlərin xarici siyasət kursuna təsiri ilk dəfə araşdırılmışdır;

-Azərbaycanın region və böyük dövlətlərlə olan əlaqə və əməkdaşlığının inkişafı günümüzdəki yeni faktlar əsasında, xüsusilə II Qarabağ müharibəsindən sonra araşdırılması işin yeniliklərindəndir;

-Qırğızıstanın region və böyük dövlətlərlə olan əlaqə və əməkdaşlığının inkişafının günümüzdəki yeni faktlar əsasında araşdırılması da Azərbaycan siyasi elmi üçün yeniliklərdən biridir;

- Azərbaycanın və Qırğızıstanın qlobal və regional siyasətə inteqrasiyasının əsas problemləri mövcud reallıqlar və tendensiyalar kontekstində ilk dəfə araşdırılaraq müqayisə edilmişdir;

-Azərbaycanın və Qırğızıstanın Qərblə (ABŞ, NATO, Aİ) əməkdaşlığının xüsusiyyətləri ilk dəfə müqayisəli təhlil edilmişdir;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin regional təşkilatlarla əməkdaşlıqlarının xüsusiyyətlərinin araşdırılaraq müqayisə edilməsi də işin yeniliklərindəndir;

-Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasət və inteqrasiya perspektivlərinin qarşılıqlı təhlili işin yeniliklərindəndir.

- Postsovet ölkələrinin müqayisəli xarici siyasətinə dair cari araşdırmaların azlığı və Azərbaycan, qırğız, türk, ingilis və rus dillərində Azərbaycan və Qırğızıstan nümunəsində xarici siyasət müqayisəsini işləyən araşdırma olmaması baxımından bu dissertasiya işi öz yeniliyini qoruyub saxlayır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasətinin müqayisəsindən, bir az daha geniş mənada, postsovet ölkələrinin müqayisəli xarici siyasət təhlilindən bəhs edən bu dissertasiyadan universitetlərin beynəlxalq münasibətlər şöbəsində seçmə kurs; kitab və məqalə yazmaq üçün mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Postsovet ölkələrinin xarici siyasət istiqamətləri haqqında ümumi məlumatların da yer aldığı bu dissertasiya, müqayisəli xarici siyasət təhlili sayəsində iki postsovet türk respublikası olan Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət kursları haqqında verəcəyi məlumatlar baxımından praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin "Siyasi elmlər və Fəlsəfə" kafedrasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur.

Dissertasiyada irəli sürülən əsas elmi müddəalar və nəticələr müəllifin Azərbaycanı və Türkiyədə çap etdirdiyi elmi məqalələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Müəllif, dissertasiya işi ilə bağlı ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif elmi konfrans və simpoziumlara iştirak etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Xəzər Universiteti

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya işinin quruluşu giriş, doqquz yarımfəsli əhatə edən 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 23947 işarə, 3 yarımfəsildən ibarət I fəsil 63370 işarə, 3 yarımfəsildən ibarət II fəsil 96201 işarə, 3 yarımfəsildən ibarət III fəsil 75336 işarə, nəticə 11812 işarə həcmindədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 270666 işarədən (istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) ibarətdir.

I FƏSİL

POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ SİYASƏT KURSLARININ FORMALAŞMASI

1.1. Xarici siyasət - dövlətin milli maraqlarının təminatçısı kimi

Beynəlxalq Münasibətlərin bir qolu olan «xarici siyasət»in mövzusu və obyektı beynəlxalq sistemin əsas aktoru olan dövlətlərdir. Dövlətlərin xarici siyasətinin tədqiqat sahəsi isə onların beynəlxalq sistemdəki fəaliyyətləri ilə müəyyənləşir. Yəni xarici siyasətin tədqiqatı ümumilikdə dövlətlərin beynəlxalq fəaliyyətləri, bu fəaliyyətləri idarə edən dövlət rəsmi orqanları və onların rəsmi nümayəndələrinin fəaliyyətinə istiqamətlənir [144, s. 74]. Xarici Siyasət bir tərəfdən hansısa prosesin meydana çıxardığı gözləntilər, strategiyalar, fəaliyyət və istiqamətlər kimi başa düşülsə də, digər tərəfdən ümumilikdə prosesin özü kimi ifadə edilir. Bu proses ərzində xarici siyasətin özü ifadə edilərkən dövlətlərin mövzunu müəyyənləşdirməsi, qiymətləndirməsi və qərar vermək məqsədilə istifadə etdikləri üsullar nəzərə alınır [91, s.22].

«Xarici siyasət» anlayışını akademiklər öz nəzəri modellərinə uyğun xarakterizə etməyə çalışdıqlarından əslində bu anlayışın konkret bir tərifı yoxdur. Bununla belə, müxtəlif mütəxəssislər “xarici siyasət” anlayışına müxtəlif təriflər vermişlər.

İngilis tədqiqatçı Kristofer Hil [252, s.3] xarici siyasəti beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil bir aktor (adətən dövlət) tərəfindən idarə edilən rəsmi xarici münasibətlər kimi təqdim etmişdir. «Müstəqil aktor» ifadəsi, eyni zamanda, Avropa İttifaqı (Aİ) kimi aktorların da bura daxil edilməsini təmin etmişdir. İngilis tədqiqatçı Vilyam Volles isə xarici siyasəti dövlətlə beynəlxalq mühit arasında vacib körpü rolunu oynayan siyasi sfera kimi qələmə vermişdir [318, s.5]. İngilis tədqiqatçı Cosef Frankelə görə xarici siyasət bir dövlətlə digər dövlətlər arasında münasibətləri özündə ehtiva edən qərarlar və fəaliyyətlərdən ibarətdir [318, s.6]. Amerikalı tədqiqatçı Brian Vayt [318, s.1] isə xarici siyasəti dövlətlə beynəlxalq sistemdəki digər fenomenlər, xüsusilə də digər dövlətlər arasındakı münasibətlərlə maraqlanan hökumətin fəaliyyət sahəsi olaraq görürdü. Amerikalı tədqiqatçı Derek Biç daha çox təfərrüata gedərək

xarici siyasəti həm geniş fəaliyyət istiqamətləri, həm də bir dövlət və ya ictimai fenomen tərəfindən beynəlxalq sistemdəki digər ictimai fenomenlərə qarşı həyata keçirilən müəyyən fəaliyyətlər şəklində açıqlamışdır. Biçə görə xarici siyasət fəaliyyətləri bəyannamələrin qəbul edilməsi, danışıqlar aparılması, müqavilələrin müzakirə edilməsi, digər dövlətlərə iqtisadi yardım göstərilməsi, sammitlər kimi diplomatik fəaliyyətlər və hərbi gücdən istifadə edərək həyata keçirilir [220, p.3]. Kanadalı tədqiqatçılar Can-Frederik Morin və Conatan Paquin [277, s.3] xarici siyasəti şərh edərkən müstəqil siyasi varlıq kimi suveren dövlətlərin xarici siyasət yeridə biləcəyini vurğulayırlar. Türk tədqiqatçı M. Fatih Tayfur isə xarici siyasəti dövlətlərin beynəlxalq sistemdə rəsmi orqan və təmsilçiləri vasitəsilə digər dövlətlərə münasibətdə həyata keçirdikləri siyasət və fəaliyyət kimi təsvir etmişdir [144, s.73]. Xarici siyasəti cəmiyyətlərin xarici əlaqələr kontekstində dövlətlər və onların adından fəaliyyət göstərən milli hökumətlər tərəfindən axtarılan hədəflər, müəyyən edilmiş dəyərlər, alınan qərarlar və görülən tədbirlər kimi təsvir edən Mark Vebber və Mixael Smit onu milli cəmiyyətlərin öz xarici əlaqələrini yaratmaq, idarə etmək və nəzarət etmək cəhdi olduğunu da qeyd edirlər [316, s.2].

Müxtəlif mütəxəssislərdən alınan nümunələri ümumiləşdirsək xarici siyasətin hər hansı bir dövlətin öz sərhədlərindən kənarında həyata keçirdiyi siyasət olduğu aydın olur. Bununla yanaşı, xarici siyasətin dinamik bir proses olması da nəzərə alınmalıdır.

Xarici siyasət, 1991-ci ildə Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının (SSRİ) dağılmasına qədər realist nöqteyi-nəzərdən təsvir edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzər daxili və xarici siyasət arasında müəyyən fərq qoymuşdur. Dövləti və ya dövlət adından fəaliyyət göstərən qurum və təşkilatları da qərar verici kimi qəbul etmişdir. Beləliklə, xarici siyasət dövlətin suveren səlahiyyətlərindən kənarında qalan sahələrlə əlaqədar planlaşdırdığı və həyata keçirdiyi strategiyalar olmuşdur. Yəni ölkə sərhədlərindən kənarında həyata keçirmək üçün hazırlanmış strategiyalara «xarici siyasət» deyilirdi [91, s.22]. Lakin dəyişən beynəlxalq əlaqə qəlibləri dövlətlə beynəlxalq mühit arasındakı bu ciddi fərqi qoruyub saxlamağı çətinləşdirdi. Bu səbəbdən «daxili» və «xarici» siyasət arasında fərq qoymaq lazımsız hesab edildi [318, s.6]. Bununla yanaşı, xarici siyasəti daxili siyasətlə beynəlxalq mühit arasında sərhəd kimi qəbul edən yanaşma da

var. Bu yanaşmaya görə xarici siyasətə hansı nöqteyi nəzərdən baxılması da vacibdir. Məsələn, xarici siyasətə siyasi elmlər nöqteyi nəzərindən baxdıqda xarici siyasətin daxili amillərini nəzərə alaraq şərh edildiyi halda; beynəlxalq münasibətlər nöqteyi nəzərindən baxıldıqda isə beynəlxalq aləmdəki xarici amillər xarici siyasəti izah etmək üçün təsirli olacaqdır [144, s.75].

Soyuq Müharibə dövründən sonra xarici siyasətin mövzusunda da bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Ali siyasət sferasına daxil olan problemlər və xarici siyasət mövzuları arasında olan məsələlərlə yanaşı, prioritet siyasi məsələlərdən olmayan, hətta daxili siyasət sayılan məsələlərin də xarici siyasət problemlərinə daxil edildiyi müşahidə edilmişdir [91, s.28]. Yəni xarici siyasət hərbi və yaxud da təhlükəsizlik siyasəti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xarici iqtisadi siyasət, beynəlxalq mühit siyasəti və insan hüquqları siyasəti kimi sahələri də özündə ehtiva edir [260, s.4]. Xarici siyasət araşdırması həm xarici həm də daxili siyasətin dövlətlərin bir-biriylə olan münasibətlərinə təsirini analiz edərək körpü rolu oynayır. Liderlər bu əlaqələrin fərqi olmadan təsirli xarici siyasət yarada bilməzlər [260, s.2]. Buna görə də, əvvəllər daxili siyasət məsələlərindən hesab edilən iqtisadi siyasət, enerji təhlükəsizliyi, insan hüquqları, azlıqların hüquqları, ətraf mühitin çirklənməsi, sosial və iqtisadi şəraitin inkişafı, yaxşı idarəçilik və korrupsiya kimi məsələlər artıq xarici siyasətin də gündəmindədir [91, s.28].

Misal üçün, başqa bir ölkə ilə müharibə aparmaq və ya beynəlxalq ticarət müqaviləsi imzalamaq xarici siyasətə nümunədir. Vergilər, təhsil standartları və vətəndaş hüquqları isə daxili siyasətə nümunə göstərilə bilər. Yaxın keçmişdə xarici və daxili siyasət arasındakı bu fərqi görmək daha rahat olsa da, müasir siyasət və qloballaşma ilə “xarici” və “daxili” siyasət anlayışları bir-birinə qarışıb [260, s.2]. Bununla belə, əsas hədəf ölkə sərhədlərindən kənardadırsa, ölkə daxilindəki siyasət üçün ikinci dərəcəli nəticələri olsa belə xarici siyasət kimi qəbul edilir. Eynilə, əsas hədəf ölkənin daxilindədirsə, ölkə sərhədlərindən kənarda olanlara təsir etsə belə daxili siyasət kimi qəbul edilir. Yəni iqtisadi siyasətin məqsədi idxala məhdudiyyətlər qoyaraq başqa bir ölkə ilə ticarət balansını dəyişdirməkdirsə, bu xarici siyasət kimi dəyərləndirilir [260, s.3].

«Siyasət» termini adətən hökumətlərin, dövlət qurumlarının və dövlət rəsmilərinin fəaliyyətləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yəni hər hansı xarici siyasət müzakirəsində «ölkələr» və yaxud da «dövlətlər»dən bəhs edilərkən əslində onların adından fəaliyyət göstərən hökumətlər və ya onların rəsmiləri nəzərdə tutulur. Siyasət adətən hökumətlərin məhsulu kimi qəbul edilir və bu səbəbdən «aktorlar» hökumətlərdir. Fəaliyyətləri ölkənin sərhədlərindən kənarında olan hədəflərə təsir etməyi məqsəd qoyan digər fiqurlar da xarici siyasət fenomeni ola bilər [260, s.4]. M. Vebber və M. Smit, Soyuq Müharibə dövrünün başa çatması ilə dövlətlərlə yanaşı qeyri-hökumət təşkilatları, böyük transmilli şirkətlər, dövləti olmayan xalqlar, Avropa İttifaqı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) kimi beynəlxalq təşkilatların da xarici siyasətdə əsas rol oynama cəhdlərinin olmasından bəhs etmişdir. Beləliklə, beynəlxalq arenada aktorlar müxtəlif olmuşdur [316, s.2]. Lakin yenə də xarici siyasətdə ən güclü qərar verən dövlətdir.

Xarici siyasətdə qərar verənlər dövlətlərin siyasi sistemlərinə görə fərqlənir. Məsələn, prezidentlik sistemi ilə idarə edilən bir ölkədə əsas qərar verən prezident olduğu halda parlamentar sistemdə bu vəziyyət dəyişir. Ümumiyyətlə, siyasəti yaradanları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

Hökumət başçısı (Baş nazir və ya Prezident, onun müavinləri), Monarxiyalarda Monarx, Xarici İşlər Naziri, Müdafiə Naziri / Qərargah Rəisi/ Silahlı Qüvvələr Komandiri, (Xarici) Ticarət Naziri, əlaqəli digər nazirlər, rəsmi/qeyri-rəsmi nümayəndələr və yüksək vəzifəli məmurlar [157].

Qərar qəbul edənlərin insan olmasını nəzərə alaraq, digər dövlətlərin fəaliyyətləri və ya davranışları da qərar vermək və hərəkət etmək cəhətdən bir dövlət üçün vacibdir. Buna görə də qərar qəbul edənlər, yəni xarici siyasət quranlar bu proses üzərində yeganə təsirli qüvvə deyil. Bu prosesin şərtlərini də təhlil zamanı nəzərə almaq lazımdır. Xarici siyasətin təhlili qərar qəbul edənlərə, qərarvermə prosesinə və bu prosesdə rol oynayan fenomenlərə təsir edən amilləri nəzərə alır [91, s. 30-31].

Xarici siyasətin təhlilinin əsasını Cozef Frankel, 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi «The Making of Foreign Policy» (Xarici Siyasətin Qurulması) adlı kitabı ilə qoymuşdur [252, s.xix].

Dövlətlərin xarici siyasətləri arasında mühüm fərqlər olsa da, xarici siyasətin, hədəflər haqqında ümumiləşdirilmiş şərtlər verməsini təmin etmək üçün kifayət qədər oxşar və müqayisə edilən davranış qəliblərinin olmasından başlayaraq, dövlətlərin istifadə etdikləri vasitələrin diapazonunu, xarici siyasətə əslində kimin təsir etməsini və s. müşahidə etmək imkanı verir [318, s.5].

Xarici Siyasət Təhlili (XST), beynəlxalq sistemin xarici siyasət üzərindəki təsiri, ictimai rəy və qurumlar kimi daxili müəyyənədicilərin təsiri və müxtəlif qərar vermə proseslərinin xarici siyasət meylləri və ya müəyyən fəaliyyətlər üçün nə qədər vacib olması ilə bağlı sualları araşdırır. Xarici Siyasət Təhlili, təhlil ediləcək tədqiqat sualının əhatə dairəsinə əsaslanır və daha məhdud əhatə dairəsinə görə Beynəlxalq Münasibətlərin aşağı təbəqəsi kimi qəbul edilir. XST-ni daha geniş bir Beynəlxalq Münasibətlər tədqiqatının içinə yerləşdirmək, Beynəlxalq Münasibətlərin nəzəri vasitələrinin bir çoxunun xarici siyasəti təhlil etmək üçün də istifadə edilə bilməsi deməkdir [220, s.5].

D. Biç, [220, p.12-13] xarici siyasəti təhlil etmək üçün üç müxtəlif suala nəzər yetirmişdir:

1. Dövlətlər nə istəyir? (Seçim yaratmaq - sistem səviyyəsində və dövlət səviyyəsində amillər)
2. Dövlətlər xarici siyasətdə necə qərar qəbul edir? (Seçimi dərk etmək və qərar qəbul etmək)
3. Dövlətlər nə edir? (Xarici siyasət qolları - təhlükəsizlik, diplomatik, iqtisadi siyasət)

Beynəlxalq münasibətlər mütəxəssisləri rollarının beynəlxalq sistemin geniş xüsusiyyətlərini şərh etmək olduğunu bildikləri halda, XST mütəxəssisləri isə öz vəzifələrini faktiki dövlət fəaliyyəti və qərar mənbələri üzərində konsentrasiya kimi görürlər. XST xarici siyasət nəticələrinə əks olaraq xarici siyasət prosesinə nəzər yetirir, fenomenlərin, onların motivasiyalarının, qərar qəbul etmə strukturlarının və xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşdığı daha geniş kontekstin daha dərinə tədqiq edilməsinin daha çox fayda verəcəyinə inanır [209, p.3].

Müntəzəm və müəyyən edilə bilən qəlib axtarışında olan xarici siyasət təhlili sahəsi hər hadisənin tamamilə bənzərsiz olması baxışını rədd edir. Qəlibləri tapmaq, ümumi bir anlayış və artan proqnozlaşdırma bacarığı son nəticəyə çatmaq üçün vacibdir. Başqa sözlə, yalnız müəyyən bir siyasəti deyil, ümumi olaraq dövlətin fəaliyyətinə təsir göstərən amilləri izah etməyə çalışır. Çünki, ümumi məlumat gələcəkdəki fəaliyyətləri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Misal üçün, müharibə qərarlarını formalaşdıran amillər məlum olarsa, gələcəkdə beynəlxalq münaqişələri daha yaxşı proqnozlaşdırmağa bilər, onları nəzarət altına ala bilər və hətta qarşısını ala bilərik. Lakin bu, bütün dövlətlərin xarici siyasətlərinin tamamilə eyni formada izah edilə biləcəyi mənasına gəlmir. Ona görə də, belə hallarda xarici siyasətlərdəki oxşarlıq və fərqlilikləri müəyyənləşdirmək üçün «müqayisə metodu» gündəmə gəlmişdir. Müqayisə metodu nəyin araşdırılacağını seçməyi və qəlibləri müəyyən etməyi özündə ehtiva edir. Müqayisə ediləcək ölkələrin seçilməsi müqayisə metodunda çox mühüm bir addımdır [260, s. 5].

Müqayisəli Xarici Siyasət yanaşmasının banisi və ən mühüm nümayəndəsi Ceyms N. Rozenau «ilk nəzəriyyə»(pre-theory) adlı tədqiqatı ilə xarici siyasətin müqayisəli təhlilinə başçılıq etmişdir. O bu nəzəriyyə ilə bir ölkənin xarici fəaliyyətlərində gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin inkişafını proqnozlaşdırmaqla yanaşı, əvvəlki illərdə xarici siyasət fəaliyyətini təhlil etmək üçün də bir vasitə təqdim etmişdir. Eyni zamanda, xarici və daxili siyasəti eyni analitik çərçivəyə salmaq üçün bir vasitə təmin edərək xarici siyasət fenomenlərini müqayisə etmək, təhlil etmək və şərh etmək üçün hadisənin araşdırılmasının (case-study) vacibliyini vurğulamışdır [293, s. Xiii]. Müqayisəli Xarici Siyasət Təhlili əsasən iki mərhələli bir müqayisə prosesi proqnozlaşdırır. Birincisi, fenomenin daxili siyasəti ilə xarici siyasətinin müqayisəsidir. İkincisi isə sırf milli xarici siyasətin müqayisəsidir. Xarici siyasətə bu istiqamətdən nəzər saldıqda bir neçə fenomen və onların xarici siyasətləri, dövlətlərarası və ya xarici siyasətin bir neçə ünsürünün bir-birilə əlaqəsi nəzərə alınmaqla müqayisə edilə bilər [106, s.8].

Xarici siyasətə təsir göstərən xarici və daxili amillər mövcuddur. Siyasi sistemlərinin, tarix və ya mədəniyyətlərinin necə olmasından asılı olmayaraq, bütün

dövlətlər seçimlərini məhdudlaşdıran beynəlxalq sistemin tərkib hissəsidir. İqtisadi sərvətin və hərbi gücün dünya üzrə paylanması və digər güclü dövlətlərin, çoxmillətli şirkətlərin, beynəlxalq və transmilli təşkilatların fəaliyyətləri ümumilikdə dövlətlərin xarici siyasətdə istiqamətlərinə və seçimlərinə təsir göstərə bilər. Bunları xarici siyasətə təsir göstərən xarici amillər kimi qeyd edə bilərik [260, s.7]. Xarici mənbələrdəki yanaşmaların əksinə, dövlət daxilindəki mənbələrə əsaslananlar oxşar beynəlxalq şəraitə baxmayaraq dövlətlərin xarici siyasətlərində müxtəliflik gözləyir. Bu analitiklərin fikrincə, eyni xarici qüvvələrlə qarşı-qarşıya durmalarına baxmayaraq siyasi sistemlərin, mədəniyyətlərin və liderlərin müxtəlifliyi kimi amillər dövlətləri fərqli addımlar atmağa sövq edir. Xarici siyasətin xarici mənbələrinə nəzər yetirənlər dövlətləri, siyasətçiləri və vətəndaşları mümkün bütün fərqlilikləri kənara qoyan və milli təhlükəsizlik üçün tək çağırışla hərəkət edən «unitar fenomenlər» kimi tədqiq etməyə meyllidir. Bunun əksinə, xarici siyasətin daxili mənbələrinə nəzər salanlar xarici siyasət üzərində bir neçə müxtəlif çağırış və münaqişəni qeyd edirlər. Bu fərqli çağırışlara misal olaraq ictimai rəy, sosial qruplar, dövlət qurumları, dövlət təşkilatlarının strukturu, liderlər və onların xüsusiyyətləri, əsas dəyərlər və milli kimliklər, coğrafi xüsusiyyətlər, milli xüsusiyyətlər göstərilə bilər [260, ss.13-18; 226, s.13].

Milli xüsusiyyətlər xarici siyasətin ən təsirli amillərindən biridir. C. N. Rozenau üç milli xüsusiyyətin xarici siyasətdə seçim və fəaliyyətə təsir göstərdiyini irəli sürmüşdür. Bunlar böyüklük (coğrafi və təbii sərvətlərə əsasən), iqtisadi sistem (ölkənin inkişaf etmiş və ya az inkişaf etmiş olması) və siyasi sistem (ölkənin demokratik olub olmamasına əsasən açıq və ya qapalı olması) kimi sadalanmışdır [294, s.176]. V. M. Hudzonun fikrincə milli xüsusiyyətlər ümumilikdə milli dövlətin gücü kimi qəbul etdiyimiz ünsürlərdən ibarətdir. Bunlar təbii sərvətlər, coğrafiya, əhalinin xüsusiyyətləri, ölkənin sahəsi, siyasi sistem, hərbi bacarıq səviyyəsi, iqtisadi güc kimi sadalanmışdır [253, s.162].

Xarici siyasət təhlillərində gücü müxtəlif formalarda mənalandıran fundamental realistlərə görə güc bacarıqlarla, başqa sözlə, milli xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirilir. Onların fikrincə milli xüsusiyyətlər əhali, ərazinin böyüklüyü, zənginlik və hərbi

gücdür. Alman-Amerikalı hüquqşünas və politoloq Hans Morqentau kimi klassik realistlər isə həm coğrafiya, təbii sərvətlər, sənaye və hərbi hazırlıq kimi maddi ünsürləri, həm də milli xarakter, milli mənəviyyət və millətin diplomatiyasının keyfiyyəti kimi qeyri-maddi ünsürləri də özündə ehtiva edən daha geniş bir güc anlayışına malik idi [297, s. 210]. Bu deyilənlərdən nəticə çıxararaq demək olar ki, güc milli xüsusiyyətlər baxımından da ifadə edilə bilər. Ümumi olaraq baxıldığında milli xüsusiyyətləri ifadə edən təriflər oxşardır. Rozenaunun tərifindəki üç xüsusiyyət milli xüsusiyyətlərin əsas olanlarıdır. Bu baxımdan, istənilən dövlətin xarici siyasətinin əsasında milli maraqlar dayanır. Məsələn, aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan və Qırğızıstanın milli xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən əsas elementlərin müqayisəsini görmək mümkündür.

Cədvəl 1.1.1.

Azərbaycan və Qırğızıstanın əsas milli xüsusiyyətləri

Ölkə	Azərbaycan	Qırğızıstan
Ölkənin sahəsi (km²)	86 600	199 951
Əhali	10 352 037	7 milyon
İdarəetmə sistemi	Prezidentli	Prezidentli
Adam başına düşən ümumi milli məhsul	4880 dollar	1180 dollar
Hərbi Qüvvə (145 ölkə arasında)	57	107
Əsas yeraltı sərvətləri (İxracat-2020)	Xam neft (9,3 milyard dollar), təbii qaz (2.2 milyard dollar), emal edilmiş neft (292 milyon dollar)	Qızıl (1,86 milyon dollar), Qiymətli Metal Filizi (122 milyon dollar), emal edilmiş Neft (47,7 milyon dollar)
Qonşuları	Ermənistan, Gürcüstan, İran, Rusiya, Türkiyə	Çin, Qazaxıstan, Tacikistan, Özbəkistan
Əhali arasında ən böyük etnik qrup və Ruslar	94,8 faiz azərbaycanlı 0,7 faiz rus	73,3 faiz qırğız 5,6 faiz rus

Cədvəl 1.1.1-də [86, s.221] görüldüyü kimi, Azərbaycanın ərazisi Qırğızıstana nisbətən daha kiçikdir. Lakin 2023-cü il məlumatına əsasən Azərbaycanın əhalisi Qırğızıstana nisbətən daha çoxdur. Buna baxmayaraq, Dünya Bankının 2021-ci il məlumatına əsasən Azərbaycanda adambaşına düşən ümumi milli məhsulun

Qırğızıstana nisbətən 4 dəfədən çox olması müşahidə edilir. Buna hər iki ölkənin malik olduğu yeraltı sərvətlərin təsiri böyükdür. Cədvəldən də görüldüyü kimi, Azərbaycanın malik olduğu neft, təbii qaz kimi resursların, Qırğızıstanın malik olduğu qızıl, qiymətli filiz kimi resurslara nisbətən ölkə iqtisadiyyatına töhfəsi daha çoxdur. İki ölkə də prezidentlik sistemi ilə idarə edilsə də, Qırğızıstanda daha qeyri-sabit siyasi atmosfer mövcuddur. Növbəti fəsillərdə bu mövzuya təkrar qayıdacağıq. Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri siyahısında illərdir Azərbaycan ərazilərini erməni işğalından azad etmək vardı [13]. Ərazisi qonşu Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi xərclərini artıraraq ordusunu və hərbi təchizatını gücləndirmişdir. Bu da ölkənin öz hərbi qüvvəsini inkişaf etdirməsini şərtləndirmişdir. Nəticədə “Qlobal Atəş Gücü” (Global Firepower) hesabatından götürülən 2023-cü ilin hərbi güc məlumatlarına görə Azərbaycan hərbi qüvvəsinə görə 145 ölkə arasında 57-ci yerdədir. Qırğızıstan isə 107-ci yerdədir [230]. Çünki bu ölkə, daha çox təhlükəsizliklə bağlı məsələləri həll etmək üçün yaxınlaşdığı güclü dövlətlərə arxalanır və Rusiyanın hərbi bazasının ölkədə fəaliyyət göstərməsinə icazə verir. Ölkənin güclü bir orduya malik olmaması da cədvəldən aydın olur. 2019-cu ilin məlumatlarına görə əhalinin etnik tərkibinə nəzər saldıqda, Azərbaycanda əhalinin 94,8%-ni azərbaycanlıların, Qırğızıstanda isə əhalinin 73,3%-ni qırğızların təşkil etdiyi aydın olur. Əlavə olaraq, 14,6 %-ni özbəklərin təşkil etdiyi Qırğızıstan əhalisinin 5%-indən çoxu, Azərbaycan əhalisinin isə 1%-indən azı ruskardan ibarətdir. Bu da rusların sayının Qırğızıstanda Azərbaycana nisbətən çox olduğunu göstərir. Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinin Qırğızıstana nisbətən daha güclü olması cədvəldən aydın olur. Bu da iki ölkənin xarici siyasətlərinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir [86; 301].

«Milli maraq» anlayışı milli dövlətlərin yaranmasından etibarən dövlət xadimləri və bu sahədəki elm xadimləri tərəfindən beynəlxalq aləmdəki müstəqil tərəflərin istək və hədəflərini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Mütəxəssislər tərəfindən dəqiqliklə qəbul edilmiş milli maraq anlayışı olmasa da, ən sadə formada milli maraq - müstəqil bir dövlətin xarici əhatəsini yaradan digər müstəqil dövlətlər tərəfindən qəbul edilən ehtiyac və istəkləridir. Əsas milli maraqlar isə müdafiə

maraqları, iqtisadi maraqlar, dünya nizamı maraqları və ideoloji maraqlar kimi sadalana bilər [282, ss.246-248].

Rozenau, milli marağ anlayışının həm siyasi təhlildə, həm də siyasi fəaliyyətdə istifadə edilməsindən bəhs edir. Onun fikrincə, milli marağ analitik bir vasitə kimi bir millətin xarici siyasətinin mənbələrini və ya adekvatlığını ifadə etmək, açıqlamaq və ya dəyərləndirmək üçün istifadə edilməklə yanaşı, siyasi fəaliyyətin bir vasitəsi kimi siyasətlərə haqq qazandırma, qınama və ya təklif etmə vasitəsi kimi də xidmət edir. Rozenau hər iki istifadənin cəmiyyət üçün ən yaxşı olanı ifadə etdiyini qeyd edir [294, s.246].

Frankel milli marağı xarici siyasətin bütün dəyər kompleksinin ən əhatəli anlayışı formasında ifadə edir [243, s.26]. Onun fikrincə, milli marağın təhlili xarici siyasətin məqsədini, dinamikasını və istiqamətini müxtəlif formalarda aydınlaşdırmağa kömək etməlidir [243, s.28]. Martin C. Needler xarici siyasətin əsas məqsədinin milli maraqların qorunması olmasından bəhs edir. Bunun isə yalnız realist nəzəriyyəyə əsaslanaraq milli güc ilə mümkün olacağını iddia edir. Onun fikrincə, dövlətlər öz maraqlarını qoruyub saxlamaq üçün də öz qüvvələrini birləşdirmək yolunu seçirlər. Digər tərəfdən Needlerin fikirlərində realist nöqteyi-nəzərdən baxdıqda milli maraqlar dəyişməz görünsə də, dövləti idarə edən fərdlərin dəyişməsi ilə xarici siyasət maraqlarının dəyişməsi vurğulanmışdır. Çünki fenomenlərin dəyər mühakimələri və gözləntiləri də milli maraqa daxil edilir. David Klinton da Needler kimi milli marağın fenomenlərin dəyər mühakimələri ilə əlaqəli bir anlayış olmasından bəhs edir. Digər tərəfdən beynəlxalq mühit ilə milli marağ arasında da bilavasitə əlaqənin olmasını qəbul edən Klinton, beynəlxalq mühitdə meydana gələn bir dəyişimi - əvvəl qanuni sayılmayan bəzi maraqların sonradan qanuniləşdirilə bildiyini qeyd edir və bunun da milli marağın yenidən müəyyənləşdirilməsinə səbəb ola biləcəyini iddia edir [91, s.49-50]. Xarici siyasətə dövlətin məqsədi-marağı nöqteyi-nəzərindən baxıldığında da xarici siyasət dövlətin məqsədlərinə istiqamət verən dəyərləri; regional, mədəni, ideoloji, dini və bu kimi sadalana bilən digər aidiyyət hissələrini ehtiva edir. Dövlətin qərar qəbul edənləri öz xalqı adından milli maraqları qorumaq və inkişaf etdirmək üçün xarici siyasət qururlar. Eyni zamanda, ölkənin global məsələlərlə bağlı güc və prestijini

artırmağa da üstünlük verirlər. Qərar qəbul edənlərin rəşional hərəkət etdiyini fərz etsək, milli maraqları həyata keçirmək üçün onların öz mənbə, vasitə və imkanlarını ən məntiqli və faydalı formada istifadə etdiyi hesab edilir. Ənənəvi baxış bucağı kimi ifadə edilən bu yanaşma, xarici siyasətin konseptual hissəsinə də əsaslanır. Eyni zamanda xarici siyasəti konkret və davamlı formada müşahidə etməsə də, mövcud ideyalar və mücərrəd prinsiplər kimi qəbul edərək izah etməyə çalışır [106, s.27-29].

Nəticədə dissertasiyanın konseptual çərçivəsini təqdim edən bu paraqrafda xarici siyasət, xarici siyasət təhlili, müqayisəli xarici siyasət təhlili, milli xüsusiyyətlər, milli maraqlar kimi anlayışlar izah edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, ümumi mənada xarici siyasət dövlətin hüdudlarından kənarında həyata keçirilən siyasət kimi ifadə edilə bilər.

Xarici siyasət, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasına qədər realist nöqtəyi-nəzərdən təsvir edilərkən Soyuq Müharibə dövründən sonra xarici siyasətin mövzusunda dəyişikliklər olmuşdur. Xarici siyasətlərdəki oxşarlıq və fərqlilikləri müəyyənləşdirmək üçün «müqayisə metodu» gündəmə gəlmişdir. Bundan əlavə, ümumi mənada milli xüsusiyyətlərin nə olduğuna diqqət çəkilib və dövlətin xarici siyasətinin əsasını milli maraqlar təşkil etdiyi ifadə edilmişdir.

Bir sözlə, dövlətin gücü milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mühüm amildir və bu xüsusiyyətlər dövlətlərin xarici siyasətində milli maraqların qorunmasında və inkişaf etdirilməsində çox təsirlidir.

1.2. SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların xarici siyasət xüsusiyyətləri və sovet dövründən qalan problemlər

Onillərlə Sovet sisteminin təsiri altında qalmış postsovet dövlətləri müstəqilliklərini elan etdikdən sonra öz daxili və xarici siyasət istiqamətlərini müəyyənləşdirmişlər. Bəzi dövlətlər müstəqil olduqdan sonra yeritdikləri siyasətdə Qərbi özlərinə nümunə seçdikləri halda, bəziləri SSRİ-nin dağılmasından sonra böyük güc kimi meydana çıxmış Rusiya Federasiyasının yanında olmuş, hətta onun arxasınca getmişlər (bandwagoning). Postsovet ölkələrinin xarici siyasətindəki ortaq xüsusiyyət

və amillərin meydana gəlməsində 1991-ci ildə dağılmış Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının təsiri böyük olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, postsovet ölkələrinin xarici siyasət meyillərini meydana gətirən amillərin müəyyənləşdirilməsi Sovet İttifaqının və onu təşkil edən müttəfiq respublikaların xarici siyasət xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

1917-ci ilin fevralında rus çarının devrilməsindən sonra qurulan müvəqqəti hökumətin 1917-ci ilin noyabrında Vladimir Leninin başçılığı ilə Bolşevik İnkilabının (Oktyabr İnkilabı) həyata keçirilməsi ilə SSRİ-nin yaradılması yolunda ilk addımlar atılmışdır. 1918-ci ildən etibarən özlərini «kommunist» adlandıran Bolşeviklər 1918-1921-ci illərdə baş vermiş vətəndaş müharibəsində də qalib gəlmişdir [322, s. Lvii]. 30 dekabr 1922-ci ildə demək olar ki, Rusiya İmperiyasının əhəmiyyətli torpaqlarını əhatə edən Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (Rusiya SFSR), Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası (Ukrayna SSR), Belarus Sovet Sosialist Respublikası (Belarus SSR) və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasından (Zaqafqaziya SFSR) ibarət SSRİ yaradılmışdır [168].

SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olub-olmaması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, formal və nominal olaraq ittifaq respublikaları öz beynəlxalq münasibətlərində müstəqil deyildilər və onlara verilmiş bütün səlahiyyətlər yalnız deklorativ xarakter daşıyırdı [186].

Digər mütəxəssislərin fikrincə, suveren ittifaq respublikalarının beynəlxalq həyatda iştirakı həm nəzəri, həm də praktiki xarakter daşımışdır. İttifaq Respublikaların beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması ilə bağlı çoxsaylı beynəlxalq konfranslarda iştirakları təkcə ümumittifaq deyil, həm də həmin respublikaların maraqlarını əks etdirirdi, eyni zamanda, onlara beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmlətmək, habelə siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə fəaliyyətini genişləndirmək imkanı verirdi [187].

Burada fikir vermək əhəmiyyətlidir ki, birinci fikir SSRİ dağıldıqdan sonrakı dövrdə, ikinci fikir isə SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə deyilmişdir. Hansı fikrin

həqiqəti daha çox əks etdirdiyini bilmək üçün məsələnin hüquqi əsaslarını nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm 1936-cı il dekabrın 5-də SSRİ-nin fəvqəladə VIII Sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq edilmiş SSRİ Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə [184], həm də Sovet İttifaqı Respublikalarının Konstitusiyalarına əsasən İttifaq Respublikaları suveren dövlətlər hesab edilirdilər. Məsələn, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyasının 13-cü, 1978-ci il Konstitusiyasının 68-ci maddələrində (digər İttifaq dövlətləri ilə yanaşı) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası suveren sovet sosialist dövləti olduğu qeyd edilmişdir [17, s.41; 18, s.69]. Həmçinin Qırğızıstan Sovet Sosialist Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyasının 68-ci maddəsində də həmin müddəalar yer almışdır [185]. Bu faktı İttifaq Respublikalarının beynəlxalq hüquq subyekti olması üçün zəruri ilkin şərt hesab etmək olar.

Sovet dövlətinin yarandığı vaxtdan 1944-cü ilədək SSRİ-də beynəlxalq aləmdə vahid xarici siyasət yeridilməsinə, həmin siyasətin təmin edilməsinə və aparılmasına cavabdeh olan ümumittifaq orqanının gücləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasət aparılmışdır. Bu siyasətə uyğun olaraq, SSRİ-nin tərkibinə daxil olan İttifaq Respublikalarının xarici siyasət, müdafiə və xarici ticarət məsələləri SSRİ-nin müstəsna səlahiyyətinə aid edilmişdi [16, s.4].

Lakin göstərilən 1944-cü ilədək olan dövr ərzində İttifaq respublikalarının - siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə müəyyən təcrübələr və uğurların əldə etməsi nəticəsində özlərinin konkret dövlət, iqtisadi və mədəni maraqları yarandı və inkişaf etdi. SSRİ-nin müqavilə və sazişlərinin respublikaların maraqlarını həmişə tam əhatə edə bilməməsi onlara xarici dövlətlərlə birbaşa münasibətlər hüququnun verilməsi məsələsini aktual etdi [167, s. 38-39]. Beləliklə, SSRİ respublikalarının xarici siyasət fəaliyyəti ilə bağlı səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi 1944-cü ildən həyata keçirilməyə başlandı. 1944-cü ilin yanvarında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.K(b)P) MK-nın Plenumu SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin ittifaq respublikalarının müdafiə və xarici əlaqələr sahəsində hüquqlarını genişləndirmək haqqında təkliflərinə baxdı. Plenumun 1944-cü il fevralın 1-də SSRİ Ali Sovetinin

onuncu sessiyasında “Müttəfiq respublikalara xarici əlaqələr sahəsində səlahiyyətlərin verilməsi və buna uyğun olaraq, Ümumittifaq Xalq Xarici İşlər Komissarlığının İttifaq-Respublika Xalq Komissarlığına çevrilməsi haqqında” qanun qəbul edildi [172].

Qərarın nəticəsi olaraq, SSRİ-nin həmin vaxt qüvvədə olan 1936-cı ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına əlavələr edildi. Əlavə edilmiş 18-a maddəsinə əsasən, hər bir ittifaq respublikası xarici dövlətlərlə birbaşa əlaqələr qurmaq, onlarla müqavilələr bağlamaq, diplomatik və konsulluq nümayəndələrini mübadilə etmək hüququ əldə etdi [184]. İttifaq Respublikalarının Konstitusiyasında da müvafiq dəyişikliklər edildi.

Əsas normativ hüquqi aktlarına qəbul edilmiş dəyişikliklərə uyğun olaraq idarəetmə strukturunda da dəyişikliklər baş verdi. 1944-cü ildən ittifaq respublikalarında Xalq Xarici İşlər Komissarlıqları yaradıldı və onlar xarici dövlətlərlə dostluq əlaqələri yaratmaq üçün fəaliyyətə başladılar. Xalq Xarici İşlər Komissarlıqları 1946-cı ildən Nazirliklər adlanmağa başladı. O illərdə İttifaq Respublikalarının Xarici İşlər Nazirləri formal fəaliyyət göstərsələr də, real səlahiyyətlərə malik deyildilər [40, s.69]. SSRİ-nin xarici siyasəti müstəsna olaraq Moskvanın səlahiyyətinə aid idi. SSRİ-nin xarici siyasətində birlikdə dinc yaşamaq anlayışı əsas yer tuturdu. Sovetin xarici siyasəti, milli maraqla kommunizm ideyasının qarşılıqlı əlaqəsindən yaranmışdır. Qeydiyyatı alınmış 170 dildən ibarət çoxmillətli dövlət yaradılmış və 22 etnik qrup qeydiyyatı alınmışdır [295, s.237].

1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının (SSRİ KP) Birinci Katibi vəzifəsinə Mixail Qorbaçov gəldi. Qorbaçov 1 dekabr 1988-ci ildə SSRİ-nin Prezidenti oldu. Qorbaçov dağılmaqda olan siyasi sistemi və durğun iqtisadiyyatı təhvil almışdı. Siyasi sistemdə islahat aparmaq və SSRİ-nin daha firavan və məhsuldar olması üçün qlasnost (aşkarlıq), iqtisadiyyatda perestroyka (yenidənqurma) və demokratizatsiya (demokratikləşmə) proqramlarını həyata keçirməyə başladı. Çünki, onun fikrincə ölkənin canlanması üçün inqilabi dəyişikliyə ehtiyac vardı. Lakin, Qorbaçovun siyasi və iqtisadi islahat cəhdləri mühüm iqtisadi problemləri həll etmədi, dərin siyasi böhrana və böyük milli iğtişaclara səbəb oldu. Həmçinin, 1917-ci il Bolşevik İnqilabından bu yana hegemon partiyanın idarə etdiyi avtoritar sistem də sarsıldı [322, s.xxiii].

102 müxtəlif millətin yaşadığı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında Rusiya SFSR, Ukrayna SSR, Belarus SSR, Özbəkistan SSR, Qazaxıstan SSR, Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR, Litva SSR, Moldova SSR, Latviya SSR, Qırğızıstan SSR, Tacikistan SSR, Ermənistan SSR, Türkmənistan SSR, Estoniya SSR daxil olmaqla 15 respublika mövcud idi. SSRİ çoxmillətli olmaqla yanaşı çoxdinli, çoxdilli və multikultural idi. Nəzəri cəhətdən SSRİ bərabər hüquqlara malik 15 respublikadan ibarət olsa da, Rusiya daha çox böyük və güclü idi. 1989-cu ildə SSRİ-də aparılan sonuncu siyahıyaalmaya görə 285.743.511 nəfər əhalinin yarısından çoxu rusalardan ibarət idi. Bununla yanaşı, heç bir respublika homogen deyildi. Bütün respublikalarda yerli dillə yanaşı, rus dili də əsas dil idi. Artıq 1990-cı illərin əvvəllərində İttifaq Respublikası statusuna malik bu millətlər daha çox siyasi və iqtisadi muxtariyyət tələb etməyə başladılar. Hətta bəziləri çoxmillətli Sovet dövlətindən müstəqillik tələb etdi. Beləliklə, 1991-ci ilin ortalarında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP) -nın hakimiyyəti zəifləmiş və böyük milli xaos meydana gəlmişdi [104; 137; 199; 322, s. lix].

1980-ci illərin əvvəllərində neftin qiymətindəki azalma, Sovet iqtisadiyyatını daha da pisləşdirmişdi. Zəruri ehtiyac məhsullarını əldə etmək getdikcə çətinləşirdi. Digər tərəfdən, «qlasnost» SSRİ-də yaşayan bir çox insanın 1930-cu illərdə baş vermiş Ukraynadakı aclıq, Qərbi Ukrayna və Baltikyanı dövlətlərin sovet-alman müttəfiqliyi ilə ələ keçirilməsi, II Dünya Müharibəsində müxtəlif etnik qrupların zorla deportasiya edilməsi kimi hadisələr haqqında düşünməsinə imkan yaratmışdı [104]. Yenə «qlasnost»un təsiri ilə 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycanın ərazisi olmasına baxmayaraq oradakı erməni əhalinin Ermənistan SSR ilə birləşmək tələblərini irəli sürməsi; 1989-cu ildə Özbəkistanın Fərqanə vilayətində özbəklər və Axısxa türklərinin qarşıdurması, ardınca axısxalıların ölkədən deportasiyası; Qırğızıstanın Oş şəhərində qırğızlarla özbəklərin qarşıdurması Sovet İttifaqı daxilində millətçiliklə əlaqədar hadisələrə nümunədir [67].

1989-cu ildə Polşa və Macarıstanın kommunist hakimiyyətlərini devirməsindən sonra Sovet İttifaqının Şərqi Avropadakı “imperatorluğu” Çexoslovakiya, Almaniya Demokratik Respublikası (Şərqi Almaniya) və Ruminiyada vətəndaşların kommunist

diktatorlarını devirməsi ilə parçalanmışdı. Şərqi Avropa xalqlarının üsyanları, növbə ilə 1991-ci ilin may və iyununda Şərqi Avropanı bir-birinə bağlayan, sovet hakimiyyəti altındakı iki çoxmillətli təşkilatın - Varşava Paktının və Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının dağılmasına səbəb olmuşdur. Kommunist sistemlər getdikcə devrilməyə başlamış, [322, s. lix-lx] 19 avqust 1991-ci ildə isə Qorbaçova qarşı uğursuz çevriliş cəhdi olmuş, SSRİ-nin süqutu sürətlənmişdir. Əvvəlcə, Latviya, Litva və Estoniya Sovet İttifaqından çıxdığını, ardınca Ukrayna müstəqilliyini elan etmişdir. 8 dekabr 1991-ci ildə SSRİ-nin dörd əsas dövlətindən üçünün lideri, yəni Rusiya, Ukrayna və Belarus liderləri, SSRİ-nin süqut etdiyini elan etmişdir. Bunun ardınca isə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılmasına dair sənəd imzalamışlar [168].

Cədvəl 1.2.1.

Postsovet ölkələr və müstəqillik tarixləri

Bölgə	Ölkə	Müstəqillik tarixi
Avrasiya	Rusiya Federasiyası	25 dekabr 1991
Baltik yanı	Estoniya	20 avqust 1991
	Litva	11 mart 1990
	Latviya	21 avqust 1991
Cənubi Qafqaz	Azərbaycan	18 oktyabr 1991
	Ermənistan	23 avqust 1991
	Gürcüstan	28 aprel 1991
Mərkəzi Asiya	Qırğızıstan	31 avqust 1991
	Qazaxıstan	16 dekabr 1991
	Özbəkistan	1 sentyabr 1991
	Türkmənistan	27 oktyabr 1991
	Tacikistan	9 sentyabr 1991
Şərqi Avropa	Ukrayna	24 avqust 1991
	Moldova	27 avqust 1991
	Belarusiya	25 avqust 1991

Cədvəl 1.2.1-də [118] göründüyü kimi, SSRİ-dən ilk ayrılan ölkə Litva olduğu halda, Rusiya Federasiyası SSRİ-dən ayrılan sonuncu ölkə olmuşdur və İttifaq 26 dekabr 1991-ci ildə rəsmi şəkildə süqut etmişdir. Sovet İttifaqının dağılması ilə eyni zamanda Soyuq Müharibə dövrü də sona çatmış, ikiqütblü nizamdan çoxqütblü dünya nizamına keçilmişdir. Beynəlxalq arenada güc balansı dəyişmişdir [110, s.70].

Müstəqilliyinə yeni qovuşan dövlətlər dövlət quruculuğu, yeni siyasi və iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar çətinliklərlə rastlaşmışdılar. Xüsusilə, milli dövlət quruculuğu prosesində Sovet İttifaqının dövründə çəkilən ölkə sərhədləri və Sovetlərdən miras qalmış çoxmillətli struktur postsovet məkanında müxtəlif problemləri də özü ilə gətirmişdi [81, s. 304]. Miras qalmış problemlər həmin dövlətlərin müstəqillik dövründə daxili və xarici siyasətin inkişafına və prioritetlərinə də təsir etmişdir. Məsələn, Rusiyanın Mərkəzi Asiyanı işğal etməsindən əvvəl qırğız, özbək və ya qazax adlanan xalqlar yox idi. Hazırda Mərkəzi Asiya ölkələrində yaşayan xalqlar Buxara əmirliyi, Xivə və Səmərqənd (Kokand) xanlıqlarında xalqların əksəriyyəti köçəri kimi yaşayıblar. Mərkəzi Asiya regionundakı milliləşdirmə prosesi Stalinin 1920-ci və 1930-cu illərdəki milli sərhədlər çəkmək və «korenizasiya» (yerliyəşdirmə) siyasəti ilə başlamışdır. Stalin etnik cəhətdən uyğun dövlətlər yaratmaq əvəzinə, regionda sovet nəzarətini ən yüksək səviyyəyə qaldırmağı planlayan və son dövrlərdə də meydana çıxan bir çox etnik problemin təməlini qoydu [224, s.45-46]. İqtisadi, coğrafi və etnik realıq nəzərə alınmadan çəkilən sərhədlər müstəqilliyini yeni qazanan və Sovetlərdən miras qalmış qarışıq sərhədləri olan Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ciddi problemlərə səbəb olmuş və regional təhlükəsizlik və sabitliyə mənfi təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Həmin ölkələr arasında sərhədləri müəyyənləşdirmə işləri qismən tamamlanmış olsa da, üç ölkənin sərhədlərinin kəsişdiyi Fərqanə Vilayətində sərhəd münaqişəsi davam etməkdədir [60]. Cənubi Qafqazda da vəziyyət oxşardır. Regionun hər üç dövləti ərazi münaqişələri ilə üzləşmişdir və bu səbəbə görə qurulduqları andan etibarən hər üç dövlət müəyyənləşdirilməmiş sərhədlərə malik olmuşdur [298, s.53].

Qafqazda heterogen əhali yaratmaq üçün, xüsusilə azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrə erməniləri göndərərək erməni əhalini azərbaycanlılara nisbətən artıran planlar həyata keçirilmişdir. Bütün bunların əsası Çar Rusiyası dövründə qoyulmuş və

Sovet dövründə inzibati quruluş üçün sərhədlər çəkilərkən Rusiya şüurlu və strateji addımlarla münaqişə mühiti yaratmışdır. Nəticədə, Abxaziya və Cənubi Osetiya problemləri, Gürcüstanda təhlükəsizlik və sabitliyə qarşı təhdid; Krım, Donetsk Xalq Respublikası, Luqansk Xalq Respublikası məsələləri də Ukraynanın bütövlüyünə qarşı təhdid faktoru olmuş və Sovet İttifaqından miras qalmış, ehtiyac yarandıqda Rusiya tərəfindən önə çıxarılan məsələlərə nümunə olmuşdur [124].

Müstəqilliklərini qazanan respublikaların qarşılaşdığı problemlərdən biri də Stalinin heterogen əhali yaradaraq milli və mədəni kimliklərini «Sovet Adamı» yaratmaq ideyası olmuşdur. Rus dilinin əsas dil olaraq işlədilməsi fikri dəstəklənmiş və Sovet İttifaqı daxilində rusca danışmaq mədəni, intellektual, şəhərli olmaq kimi ifadələrlə eyniləşdirilmişdir. Beləliklə, qeyri-rus xalqlar arasında tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan siyasətin psixoloji təməli qoyulmuşdur [120, s.20]. Halbuki, Sovet İttifaqı qurularkən ittifaq daxilindəki müsəlmanların milli və dini cəhətdən azad olacağı və onlarla əlaqəli qurumların da təminat altına alınacağı elan edilmişdir. Buna baxmayaraq, Sovet hakimiyyəti «parçala, hökm sür» siyasətini həyata keçirmişdir. Beləliklə, yerli müxtəliflikləri qeyri-rus ittifaq üzvlərinə qarşı istifadə edərək rus hegemonluğunu gücləndirməyə çalışmışdır [145, s.360-361]. Digər tərəfdən, Sovet rejimi Türküstanda yaşayan türk xalqlarını da sanki bir-birindən fərqliymiş kimi bölmüş, parçala, hökm sür siyasətini tətbiq edərək sürgün və köçürülmələrlə qeyri-rus millətlərin bir-biri ilə qaynayıb qarışmasına da imkan yaratmışdır. Nəticədə SSRİ ərazisində süni kosmopolit regionlar meydana gəlmişdir. Bu vəziyyət fərqli dildə danışan millətlərin eyni ərazidə birlikdə yaşaya bilmək və bir-birini başa düşmək üçün rus dilini ortaq dil kimi istifadə etməsi ilə nəticələnmişdir [120, s.21]. Hətta bu gün də Qırğızıstanın dövlət dili kimi qırğız dili ilə yanaşı rus dili də rəsmi statusa malikdir [171]. 2021-ci ilin noyabrında rus dilinin istifadəsinin məhdudlaşdırılmasına dair qanun layihəsi üzərində işləməyə başlanmış olsa da [196] 21 yanvar 2023-cü ildə Qırğızıstanın parlamenti “Qırğız Respublikasının dövlət dili haqqında” konstitusiya qanununu qəbul edib. Bu qanun layihəsi qırğız və rus dillərinin statusunu təsdiqləyir və qırğız dili ilə yanaşı rus dilini də rəsmi dil olaraq qəbul edir [42]. 2023-cü ilin iyul ayında isə ölkə daxilində qırğız dilinin istifadəsini artırmaq və dövlət dilinin statusunu

gücləndirmək məqsədi ilə bütün dövlət müəssisələrində qırğız dilinin istifadəsinə dair qanun qəbul edilsə də, rus dili hələ də rəsmi dil statusunu qoruyub saxlayır.

Qazaxıstanda da Qırğızıstanda olduğu kimi rus dili rəsmi statusa malikdir [173]. Azərbaycanda isə rus dilinin belə mövqeyi yoxdur və dövlət dili Azərbaycan dilidir [14]. Bununla yanaşı, Sovet İttifaqının bütün respublikalarda çoxmillətli struktur yaratması ilə bağlı Azərbaycan SSR-də 1989-cu ildə aparılan siyahıyaalmadakı etnik müxtəliflik nümunə kimi göstərilə bilər. Azərbaycan SSR-in əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar (82,6 faiz) təşkil etsə də, ruslar (5,6 faiz) və ermənilər (5,5 faiz) də Azərbaycanda yaşayan digər çoxsaylı xalqlar idilər [164]. 1989-cu ildə Qırğızıstan SSR-də aparılan siyahıyaalmadakı məlumatlara görə isə əhalinin əksəriyyətini qırğızlar (52,3 faiz) təşkil etsə də, ruslar (21,5 faiz) və özbəklərin (12,9 faiz) də çoxluq təşkil etdiyini görə bilərik [180]. Statistik məlumatlardan da görüldüyü kimi, Qırğızıstan əhalisinin tərkibində qırğızların xüsusi çəkisinin Azərbaycan əhalisinin tərkibindəki azərbaycanlılardan az, Qırğızıstan əhalisinin tərkibindəki rus əhalisinin isə Azərbaycan əhalisinin tərkibindəkindən çox olduğu görünür. Eyni zamanda, müstəqillikdən sonra Azərbaycanın ermənilərlə, Qırğızıstanın özbəklərlə olan münaqişəsinə nəzər saldıqda bunların SSRİ-nin “parçala, hökm sür” siyasətinin nəticəsi olduğu da aydındır.

SSRİ-dən miras qalmış digər problem isə iqtisadi sahədir. Sovet İttifaqı daxilindəki bütün respublikalar bir-birini tamamlayan iqtisadi struktura malik idi. Müstəqillikdən sonra bu dövlətlərin müstəqil milli iqtisadiyyata keçməsi problem yaratmışdır. Dövlətlər mərkəzi plana əsaslanan qərarvermə mexanizmini tərk edərək müstəqil bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş və keçid iqtisadiyyatını tətbiq etməyə başlamışlar. Eyni zamanda milli iqtisadiyyatı yaratmaq, iqtisadi resurslara nəzarət və ölkə iqtisadiyyatının idarəetməsini ələ almaq kimi son dərəcə mühüm prosesi həyata keçirməli idilər. Bütün sahələrdə baş verən bu keçid prosesi özü ilə bir çox problemi də gətirmiş və hər ölkə bu dövrü müxtəlif formada keçirmişdir. Bu ölkələrdə SSRİ dövründə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətlər, müstəqilliklərini qazandıqdan sonra tətbiq etdikləri keçid iqtisadiyyatı, xarici yardım, birbaşa maliyyə axını və islahatlara təsir edən siyasi səbəblər ölkələr arasında sosial-iqtisadi müxtəlifliklərin

daha da artmasına səbəb olmuşdur [97, s.72]. Baltikyanı ölkələr bu dövrü daha rahat keçirərək Avropa İttifaqına üzv olmuş, digər sovet ölkələri isə bu prosesdə nisbətən ləng hərəkət etmişdir [96, s. 19].

Nəticədə göründü ki, sülh şəraitində birgə yaşamaq məqsədi daşıyan SSRİ-nin xarici siyasətində milli maraq və kommunizm ideyasının qarşılıqlı təsiri üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, 1940-cı illərdən etibarən hər bir ittifaq respublikasının xarici dövlətlərlə birbaşa əlaqələr qurmaq, onlarla müqavilələr bağlamaq, diplomatik və konsulluq nümayəndələrini mübadilə etmək hüququ əldə etdiyi bildirilsə də, faktiki olaraq həyata keçirilmədiyini görürük.

Çoxmillətli, multikultural və çoxdillli quruluşa malik olan Sovet İttifaqının yarından çoxunu rusların təşkil etdiyi, beləliklə də rusların ittifaqda digər müttəfiq dövlətlərə nisbətən daha təsirli olduğu və bütün ittifaq dövlətləri tərəfindən yerli dilə əlavə olaraq rus dilindən də istifadə edildiyi müşahidə edilmişdir. Heç bir müttəfiq dövlətin homogen əhalisinin olmaması gələcək etnik münaqişələrə də zəmin hazırlamışdır.

Qorbaçov iqtisadi və siyasi cəhətdən zəifləmiş İttifaqı dirçəltmək üçün siyasi qənaət, iqtisadi islahatlar və demokratikləşmə proqramlarını həyata keçirsə də, İttifaqın əvvəlki qüdrətini bərpa etmək əvəzinə parçalanmağa başladığı görüldü. Xalqın ittifaqda iqtisadi və siyasi problemləri görməsi, etnik qarşıdurmaların artması kimi səbəblərin də parçalanma prosesinə təsir etdiyi diqqətə çatdırılıb. Sovet dövründə həyata keçirilən əhali siyasəti, standartlaşdırma yolu ilə sovet insanı yaratmaq məqsədi, süni sərhədlər, “parçala, hökm sür” siyasəti kimi problemlərin postsovet məkanda milli dövlət quruculuğu prosesinə və xarici siyasətə mənfi təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

1.3. Postsovet ölkələrinin xarici siyasət kurslarının formalaşmasına təsir edən amillər

Postsovet ölkələrin xarici siyasətlərinə nəzər saldıqda hər birinin xarici siyasətdə çoxistiqamətliyyəyə yönəlməsi nəzərə çarpır. Lakin bu ölkələr müstəqillikdən sonra bir çox yöndən müxtəlif şəraitə malik olduqlarına görə xarici siyasətlərində də müxtəliflik

olmuşdur. Məsəl üçün, Azərbaycanla Qırğızistanın Rusiya ilə əlaqələri və ya Rusiyaya qarşı münasibətləri eyni deyil. Buna səbəb, hər iki ölkənin müstəqillikdən sonra inkişaf edən dövlət quruculuğu prosesi, sahib olduqları təbii sərvətlər, iqtisadi güc, mövcud olduqları coğrafi mövqe də daxil olmaqla xarici siyasətlərinə təsir göstərən milli xüsusiyyətlərin müxtəlif olmasıdır.

Rus tarixçi-politoloq İ. Kobrinskaya postsovet ölkələrin xarici siyasət istiqamətlərinin müxtəlif inkişaf səviyyəsindən, müxtəlif heterogen etno-milli, dini və geosiyasi istiqamətlərindən təsirləndiyini qeyd etmişdir. Eyni zamanda, postsovet məkanındakı bütün proseslərin Rusiyanın və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin daxili siyasətinin inkişafından çox asılı olduğunu qeyd etmişdir [263, s.14]. Çünki beynəlxalq aləmdə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə üz-üzə dayanan ikinci güclü dövlət - Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, dağıldıqdan sonra 15 müstəqil respublika vəziyyətinə gəlmişdir. Bu dövlətlərdən Rusiya Federasiyası ən böyük və güclü davamedici varis dövlət kimi meydana çıxmışdır. O, digər müstəqil dövlətlər arasında «super güc» kimi mövqe tutmağa çalışaraq yeni inteqrasiya addımları atmağa səy göstərmişdir. Bunun ilk nəticəsi, 3 dövlət istisna olmaqla digər 12 postsovet ölkənin üzv olduğu MDB- nin yaranması olmuşdur [263, s. 13]. Moskva rəhbərliyi bu regionda baş verəcək hansısa müharibə və münaqişələrin iqtisadi, ticari, siyasi və təhlükəsizlik baxımından Rusiyaya mənfi təsir göstərəcəyini düşündüyünə görə əvvəllər digər 14 müstəqil respublikaya qarşı təcavüzkar xarici siyasət həyata keçirməmişdir. Müstəqilliklərini elan etdikdən sonra region dövlətlərinin inteqrasiyasına stimül verən ən mühüm amil Rusiyanın təsir dairəsinə düşməmək olmasına baxmayaraq, yenə də postsovet 12 respublika Rusiyanın başçılıq etdiyi Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olmuşdur. Bu dövlətlər MDB vasitəsilə bərabər hüquqlar qazanmaq məqsədi də güdmüşdür. Bu vasitə ilə varis dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və hərbi məsələlərin dinc əsaslarla həlli yolunda diplomatik zəmin yaradılmışdır [137].

Xarici aktorlar postsovet dövlətlərin xarici siyasətlərini qurması prosesində mühüm rol oynamışlar. Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ), daha sonra Rusiya Federasiyası və Avropa İttifaqı kimi güclər regional nizamə təsir etmək və beynəlxalq siyasət baxışlarını inkişaf etdirmək səyi ilə, sovetdən sonrakı dövlətlərin daxili və

xarici siyasətlərini formalaşdırmaq üçün mühüm resurslara sərmayə qoymuşdur. Bir çox postsovet dövlət də çoxistiqamətli xarici siyasəti inkişaf etdirməyə və öz maraqları ilə daha güclü xarici fiqurların maraqları arasında tarazlıq yaratmağa çalışmışdır. Bu vəziyyət sovetdən sonrakı dövlətlərin xarici siyasət hədəflərini müəyyənləşdirmək tərzinə təsir etməklə yanaşı, həmin dövlətlərin öz maraqlarını həyata keçirmək üçün inkişaf etdirdikləri vasitələrə də təsir etmişdir. Sovetdən sonrakı xarici siyasətlər həm də xarici fiqurların bütün regionda təbliğ etməyə çalışdığı dəyərlər və normalar tərəfindən də formalaşdırılmışdır [280, s.685].

Müstəqillikdən sonra heç vaxt MDB üzvü olmayan 3 postsovet ölkə, Baltikyanı ölkələr - Estoniya, Latviya, Litvadır. 1992-ci ildə bu ölkələrin də iştirak etdiyi regional əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədilə Baltik Dənizi Dövlətləri Şurası yaradılmışdır. 3 Baltik ölkəsilə yanaşı təşkilata İsveç, Finlandiya, Norveç, Danimarka, Polşa, Almaniya, Rusiya Federasiyası, İspaniya və Avropa İttifaqı Komissiyası da üzv olmuşdur. Rusiyanın təşkilata üzv olması Baltikyanı ölkələrdə təhlükəsizlik barədə narahatlığa səbəb olmuşdur [93, s.86]. Bu narahatlıqlarını da BMT, Aİ, NATO, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) kimi qərbyönlü təşkilatlara daxil olaraq kompensasiya etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar [93, s.87]. Baltikyanı dövlətlər 1993-cü ildə gənc müstəqil dövlət ikən Avropa İqtisadi Birliyi ilə yanaşı Avro-Atlantik Təhlükəsizlik Cəmiyyətinin də tərəfdaşı olmuşlar. Şərq və Qərb arasında tərəddüd edən Gürcüstan və Ukraynadan fərqli olaraq, Baltik hökumətləri regional əlaqələrini cəld idarə edərək xarici siyasətdə uğur qazanmışdır [247, s.7]. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Baltikyanı ölkələrin müstəqillikdən sonra xarici siyasətlərini müəyyənləşdirən ən vacib amil təhlükəsizlik problemi olmuşdur. Belə ki, Baltikyanı xalqların yaşadığı iqtisadi böhran və ya digər daxili sosial-siyasi hadisə belə xarici siyasətdə baş verən təhlükəsizlik probleminin qarşısını ala bilməmişdir. Bu məqsədlə, müstəqilliklərinin ilk illərindən etibarən Baltik regionunun şərq hissəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi əməkdaşlığın vacibliyinə inanan Baltikyanı ölkələr 1994-cü ildə «Baltik Şurası və Baltikyanı Dövlətlərin Sülhməramlı Batalyonunu» (BALTBAT) yaratmışlar [93, s.70-71]. Avropa İttifaqına üzvlük və eyni zamanda Avropa Şurası (AŞ) və Şimali Atlantika

Müqaviləsi Təşkilatına (NATO) daxil olaraq Qərbi Avropa iqtisadi və siyasi təşkilatlara inteqrasiyanı məqsəd qoymuş və bunu həyata keçirmişlər [268]. Digər tərəfdən, ABŞ da bu dövlətlərə qarşı xoş münasibətdə olmuşdur. 1922-ci ildə bu respublikaları tanıdıqdan sonra müstəqilliklərini dəstəkləmiş və Sovet İttifaqı tərəfindən qeyri-qanuni işğal edilmələrini qəbul etməmişdir [205]. Rusiya Baltikyanı dövlətlər üçün hələ də təhlükə yaradan ölkə kimi qəbul edilir. Məsələn, Estoniyanın 1944-cü ildə Naziləri darmadağın edən Sovet ordusunun Estoniyanı işğal etməsinin tarixi izlərini silmək üçün 2007-ci ildə Sovet əsgərlərini təmsil edən, 1947-ci ildə qoyulmuş Bürünc Əsgər Abidəsini paytaxt Tallindən çıxarması Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirmişdir [305; 309; 162; 321]. Yəni, Rusiya hələ də təsir altında saxlamaq istədiyi regionda özünə qarşı edilən bütün addımları özünə qarşı destruktiv qiymətləndirir. Bunu 1997-ci ilin fevralında Rusiya Fedarasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin «Rusiyanın Baltikyanı ölkələrlə bağlı uzunmüddətli xətti» adlı planda da görmək mümkündür. Rusiya Baltikyanı ölkələrə tərəfsizlik və NATO-ya qoşulmamaq qarşılığında «hərtərəfli təhlükəsizlik zəmanəti» və «mehriban qonşuluq» yaratmaq təklifi irəli sürmüşdü. Lakin bu təklif, Baltikyanı ölkələrin NATO-nun genişlənmə planına daxil edilməsindən sonra edildiyinə görə gecikmiş təklif kimi qəbul edilə bilər [166, s.393]. Digər Baltikyanı ölkələrə nisbətən Litva, xarici siyasətini qərbyönümlü qursa da, Rusiya ilə münasibətlərində daha çevik olmuşdur [93, s.92]. Digər Baltikyanı ölkələr kimi müstəqilliyini bərpa edən Latviyanın əsas məqsədi isə Aİ-yə və NATO-ya qoşulmaq olmuşdur. Lakin 2004-cü ildə bu məqsədinə çatan ölkənin əhalisi Latviyanın Aİ-də kiçik bir ölkə olduğuna görə Avropa İttifaqı üzvlüyünə güclü dəstək verməmişdir. Çünki, Fransa və Almaniya kimi böyük dövlətlərin öz maraqları naminə Şərq dövlətlərinin maraqlarını görməzdən gəlməyə və ya qurban verməyə meyilli olmaları barədə fikrə sahib idilər [246, s.443; 247, s. 61]. Eyni zamanda, ölkənin Rusiya ilə münasibətləri Sovet İttifaqının dağılmasından sonra xarici siyasətin mühüm bir hissəsi olaraq qalmışdır. Nəticədə 3 ölkə də NATO-ya üzv olmuşdur [274]. NATO ilə MDB-nin yaratdığı KTMT-nin bir-birinə rəqib təşkilatlar olmasını nəzərə alsaq, bu 3 dövləti qərbyönümlü kimi qəbul edə bilərik. Eyni zamanda, Avropa İttifaqının da üzvləridirlər. 2011-ci ildə Estoniya, 2014-cü ildə Latviya və 2015-ci ildə Litva

Avrozonaya daxil olmağı başa çatdırıb. Onlar Sovet İttifaqına könüllü olaraq deyil, işğal və ilhaq yolu ilə daxil olduqları üçün özlərini postsovet ölkəsi kimi qələmə verməyin əleyhinədirlər [254]. Onu da qeyd edək ki, keçmiş sovet ölkələri arasında təkcə Baltikyanı ölkələr, Sovet Ordusunun nasizm üzərində qələbə günü kimi qeyd olunan 9 May tarixini qeyd etmirlər [272]. Yuxarıda adı çəkilən dövlətlər Rusiya - Ukrayna müharibəsində də Ukraynanı dəstəkləyirlər [261].

Cənubi Qafqaz ölkələri SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyə, İran və Rusiya ilə sərhəd qonşusu olmuşlar. Regionda həm regional, həm də Avropa İttifaqı və ABŞ kimi global güclər təsirli siyasət yeritməyin yollarını axtarmışlar [298, s.52]. Cənubi Qafqaz ölkələrinin xarici siyasətini Baltikyanı ölkələr kimi ümumi şəkildə dəyərləndirmək çətinidir. Çünki Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstandan ibarət olan bölgədə ölkələrin Rusiya Federasiyasına və Qərbbə münasibətləri fərqlidir. Azərbaycan öz neft və qazına görə Qərbin diqqətini çəkən bir ölkədirsə, Gürcüstan enerji daşınması məsələsində tranzit bir nöqtədə yerləşdiyinə görə vacibdir. Gürcüstan, eyni zamanda, regionun dənizə sahib olan yeganə ölkəsidir və Mərkəzi Asiya ilə Qafqaz arasında körpü rolunu oynayır. Ermənistan isə enerji baxımından zəngin olmasa da, Rusiyanın ətrafında və onun dəstəyi ilə Azərbaycanın 20 faiz ərazisini işğal etmiş, eyni zamanda, ABŞ-ın strateji maraqlarını da həyata keçirmək üçün regionda separatçı rol oynayan bir ölkədir. Bu mövzuda bəhs edilən ölkələr arasında xarici siyasətdə ən qeyri-sabit və çətin vəziyyətdə olan da Ermənistandır. O, kürəyini iki böyük gücə söykəyərkən, eyni zamanda, onların hər ikisindən asılı hərəkət etmək zorunda qalmışdır. Bununla yanaşı, həm Azərbaycanın, həm də Ermənistanın daxil olduğu MDB-dən Gürcüstan 2009-cu ildə çıxmışdır. Azərbaycan çoxistiqamətli xarici siyasət yeridərək Rusiya və Qərb ilə münasibətlərində tarazlıq siyasətini uğurla həyata keçirir [82, s.49,51]. Gürcüstan isə Rusiya-Gürcüstan müharibəsinə görə 2008-ci ildən bəri Rusiya ilə rəsmi diplomatik münasibətlərini dondurmuş və ABŞ-ı müttəfiq olaraq seçmişdir. Eyni zamanda, NATO-ya daxil olmaq üçün çalışır [298, ss.59.60]. Digər tərəfdən Rusiyanın başçılığı ilə 1992-ci ildə yaradılan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi (KTM) qurucu üzvlərindən biri Ermənistan ikən, 1993-cü ildə qoşulan Azərbaycan və Gürcüstan 5 il üzv kimi qaldıqdan sonra Müqavilədə iştiraklarını öz təhlükəsizliklərinin təminatı üçün

qənaətbəxş hesab etməyərək, 1999-cu ildə onu prolonqasiya etməkdən imtina etdilər [245]. 1997-ci ildə GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova) yaradılmışdır. Bu təşkilatın Avropaya inteqrasiya, ABŞ ilə əməkdaşlıq kimi layihələrin daxil olduğu proqramları həyata keçirmək və Rusiyanın təsirindən uzaqlaşmaq məqsədiylə yaradıldığını desək səhv etmərik [207]. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqaz ölkələrindən Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan; Şərqi Avropa ölkələrindən Belarusiya, Ukrayna və Moldova Avropa İttifaqının «Şərq qonşuları»dır. Aİ sərhədlərini daha təhlükəsiz vəziyyətə gətirmək və regionun sabitliyini və iqtisadi inkişafını artırmaq üçün şərq qonşularının xarici siyasətlərini formalaşdırmağa çalışır [280, s.686].

Şərqi Avropa ölkələri kimi tanınan Belarusiya, Ukrayna və Moldovanın xarici siyasətlərində Rusiyaya və Qərbbə münasibət müxtəlifdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB-nin yaradılmasına Rusiya ilə qərar verən Belarusiya və Ukraynadır. Rəsmi olaraq Belarusiyanın xarici siyasəti çoxistiqamətli kimi dəyərləndirilsə də daha çox Rusiyaya və MDB-ə istiqamətlənmişdir. Qərb ilə mehriban münasibətdə ikən 1993-cü ildə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə (KTM) daxil olması və bir çox ikitərəfli inteqrasiya müqaviləsi imzalaması Belarusiyanın xarici siyasət fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmışdır. Çünki ölkə KTM-nə qoşulmaqla Mərkəzi Avropadakı qonşularından, Aİ-dan, ABŞ-dan, yəni qərb adlandırılan hissədən təcrid olunmağa başlamışdır. 1997-ci ildən sonra prezident Aleksandr Lukaşenkonun avtoritar hökumət quruluşunu dəyişdirməklə bağlı istəksizliyi və beynəlxalq tənqidi qəti rədd etməsi də buna təsir etmiş, bu vəziyyət Belarusiya xarici siyasətini Rusiyadan asılı hala gətirmişdir [292, s.47]. Hətta 2020-ci ilin avqustunda Belarusiya prezident seçkilərindəki korrupsiya və sonrakı hadisələr nəticəsində Aİ ölkəyə qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirmişdir [307]. 1998-ci ildən bəri Qoşulmama Hərəkatının üzvü olan Belarusiya, Rusiya ilə 1999-cü ildə Rusiya-Belarusiya «İttifaq Dövləti»ni yaratmışdır. Bu iki ölkənin münasibətləri tez-tez «Süd Müharibəsi» adlandırılan Belarusiya süd məhsullarına Rusiya tərəfindən qoyulan qadağalar, qaz və neft qiymətləri ilə bağlı yaranan münaqişələr kimi məsələlərə baxmayaraq enişli-yoxuşlu olsa da yaxın olaraq davam edir. [221; 271, s. 286]. Avropa İttifaqı ölkələri və

ABŞ, iqtisadi baxımdan Rusiyadan asılı olan bu ölkənin Ukraynanın işğalında Rusiyanın yanında olmasını bildirmiş və Rusiyaya edildiyi kimi Belarusiyaya da bir çox iqtisadi sanksiya tətbiq edəcəklərini qeyd etmişlər [302]. Digər Şərqi Avropa ölkəsi olan Ukraynanın xarici siyasəti Şərq (Rusiya Federasiyası) və Qərbin (Aİ, NATO) təsiri altında inkişaf etmişdir. Aİ və NATO ölkənin xarici siyasətinə, əsasən iqtisadi yardım, müsbət şərait, potensial yaratmaq formasında yumşaq güc istifadə edərək təsir edərək, Rusiya mövcud enerji və ticari asılılıqlardan faydalanaraq sərt güclə yanaşı, mənfi xarici təsir və məcburetmədən istifadə edərək Ukraynanın xarici siyasət fəaliyyətini formalaşdırmağa çalışmışdır. Bunun nəticəsində ölkədə Qərbyönlü, Şərq və Qərb arasında tarazlıq yaratmağa çalışan çoxistiqamətli xarici siyasət meyilləri müşahidə edilmişdir [299, s.1]. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən hakimiyyətə gələn hökumətlər Aİ ilə mehriban münasibətlər qurmağın yollarını axtarmışlar. 2010-cu ildə hakimiyyətə gələn rusyönlü prezident Yanukoviç də 2012-ci ildə Aİ ilə müttəfiqlik mövzusunda danışıqlara başlamışdır. Lakin Rusiya ilə Aİ arasında taraz siyasət yeridə bilməmiş, Rusiya ilə olan münasibətlərə zərər gələcəyindən ehtiyat edərək Aİ ilə danışıqların yekunlaşdırılmasını təxirə salmış və daha sonra razılaşmadan imtina edərək Rusiya tərəfə keçməyi seçmişdir. Bu vəziyyət xalqın Yevromaydan etirazlarına səbəb olmuşdur. Ardınca Yanukoviç vəzifəsindən azad edilmişdir [142, s.662; 225]. Ukrayna İnqilabı adlandırılan bu hadisənin nəticəsində Rusiya Krımı ilhaq etmişdir. Krımda baş tutan referendumun nəticəsində Krım 2014-cü ildə Rusiyaya qoşulmuşdur. Ardınca əksər əhalisi rus olan Luqansk və Donetsk bölgələri müstəqilliklərini elan edərək Xalq Respublikası qurmuşlar [303, s.134; 142, s.663]. 2020-ci ilin sentyabrında prezident Vladimir Zelenski tərəfindən təsdiq edilən Ukraynanın yeni Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında Rusiya təcavüzkar kimi qələmə verilmiş, NATO-ya üzvlüyün Ukraynanın əsas milli təhlükəsizlik strategiyası kimi qeyd edilmişdir [248]. Rusiya və Belarusiya ilə birlikdə MDB-ni yaradan Ukrayna 24 fevral 2022-ci ildən bəri Rusiya işğalına məruz qalmaqdadır. Həmin il oktyabr ayının ilk günlərində Rusiya prezidenti V.Putin qondarma Donetsk və Luqansk Xalq Respublikalarının, həmçinin Xerson və Zaporıje vilayətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında Federal konstitusiya qanunlarını imzaladı. 2022-ci il

oktyabrın 3-də Dövlət Duması regionların Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında sazişlərin ratifikasiyasına səs verdi, oktyabrın 4-də isə sənədlər Federasiya Şurası tərəfindən təsdiqləndi [198].

Ukrayna müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Rusiyanın təzyiqi altında daxili və xarici siyasət yeridir. Ukraynanın Aİ və NATO-ya daxil olmaq istəyi Rusiyanın maraqlarına zidd olduğuna görə Rusiya, Ukraynanın parçalanmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərir. Moldovanın xarici siyasətinə gəldikdə isə, Avropa İttifaqı və MDB ölkələri arasında «çoxistiqamətli» meyl ortaya qoymuş, etnik və siyasi münaqişələri idarə edə bilməmişdir. Müstəqillikdən sonra Dnestryanı və Qaqauziyadakı münaqişələr, Rumıniya ilə birləşmək fikri, 2013-cü ildən etibarən rumın dilini rəsmi dil kimi qəbul edən dil haqqında qanun, Rusiyanın təsiri və Aİ-na üzvlük alternativini kimi amillər ölkənin xarici siyasətini formalaşdırmışdır [304, s. 1] Moldova Konstitusiyasında öz əksini tapmış bitərəflik prinsipinə görə Aİ-yə üzvlüyə müsbət yanaşsa da, NATO-ya üzvlüyü dəstəkləmir. Həmçinin, KTMT üzvü də deyil [323].

Mərkəzi Asiya ölkələri Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Tacikistandan ibarətdir. Qırğızıstandan başqa digər dörd ölkədə müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra qeyri-demokratik rejimlər qurulmuş və uzun illər boyu eyni insanlar dövlət hakimiyyətini əllərində saxlamışlar. Bu vəziyyət həmin ölkələrə Qırğızıstandan fərqli olaraq siyasi cəhətdən sabitlik qazandırmışdır. Digər tərəfdən, Qırğızıstan 2005 və 2010-cu il İnqilabları və Sooronbay Jeenbekovun xalq üsyanından sonra 2020-ci ildə istefa verməsi də daxil olmaqla, inqilabla hakimiyyəti tez - tez dəyişən ölkədir [286]. Lakin Qırğızıstanın demokratiya üçün səyləri, xüsusilə qərb dövlətlərindən və beynəlxalq qurumlardan maddi yardım almasına imkan yaratmışdır. Bununla yanaşı, Qırğızıstan həm rus hərbi hava bazasının (Oktyabr 2003-cü ildən bəri aktiv), həm də ABŞ hərbi bazasının (Dekabr 2001-İyul 2014) yerləşdiyi yeganə ölkə olmuşdur. Qırğızıstan Avrasiya İqtisadi Birliyinin (AİB), Gömrük İttifaqının və MDB-nin üzvü; Rusiyanın strateji tərəfdaşı və müttəfiqidir. Həmçinin, Türkmənistandan başqa digər region ölkələri ilə birlikdə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) üzvdür. ŞƏT, Rusiya Federasiyası və Çin üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı birgə fəaliyyət göstərə biləcəkləri bir təşkilat vəzifəsini yerinə yetirir. Digər tərəfdən, xüsusilə Qırğızıstanın

ən çox borcu olan ölkə - Çin ilə iqtisadi əlaqələri mövcuddur. Bu vəziyyət Qırğızıstanı siyasi cəhətdən çıxılmaz vəziyyətə salmaqdan ziyadə, ölkənin Çinin təhlükəsizlik və iqtisadi maraqlarına uyğun xarici siyasət yeritməsinə səbəb olur [83, s. 173-174].

Qırğızıstan və Tacikistan regiondakı ən zəif və Rusiyadan siyasi və iqtisadi asılı olan iki ölkədir. Xüsusilə, 1992-1997-ci illərdə vətəndaş müharibəsi baş verən Tacikistanın daha az itki ilə təhlükəsizliyini təmin edə bilməsi üçün Rusiyanın yardımına ehtiyacı olmuş və bu səbəbdən ölkə 1990-cı illərdə rus peyki funksiyasını həyata keçirmişdir. Siyasi güc möhkəmləndirilərək qanuni siyasi nizam yenidən təmin edildikdən sonra, Tacikistan da digər Mərkəzi Asiya ölkələri kimi fərqli xarici siyasət yeritməyə çalışmışdır. Tacikistan 2002-ci ildə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Programına qoşulmuş və digər Asiya ölkələri ilə münasibətlər qurmaq üçün səy göstərmişdir. 2005-ci ildə ölkədəki rus qoşunları azaldılmağa başlasa da, 2013-cü ildə tacik parlamenti Rusiyanın ölkədəki hərbi mövcudluğunu 2042-ci ilə qədər uzatmaq üçün tacik və rus hökumətləri arasındakı müqaviləni təsdiq etmişdir [234 s.111]. Həmçinin, Tacikistan Mərkəzi Asiyanın yeganə türk olmayan ölkəsi kimi Farsca Danışan Ölkələr İttifaqının da üzvüdür [71, s.132]. Etnik cəhətdən özlərini fars kimi qəbul edən taciklər, həm bu istiqamətdə İranın milli siyasətindən, həm də Əfqanıstandakı radikal islam ilə bağlı fəaliyyətlərdən təsirlənməyə açıqdır. Lakin sünni məzhəbindən olmaları İrandan və İranın dini siyasətindən çox ərəb ölkələrininkindən təsirlənməsinə səbəb olmuşdur [108, s.260]. Xarici siyasətində çoxistiqamətli diplomatiyanı müdafiə edən Tacikistan, çoxistiqamətlilik axtarışında olan və əsas siyasətini «açıq qapı siyasəti» kimi müəyyənləşdirərək Rusiya-ABŞ və Rusiya-Çin arasındakı münasibətlərin vəziyyətinə baxmayaraq bu ölkələrin hamısı ilə münasibətlərini davam etdirir və investisiya cəlb etməyə çalışır [281, s.366; 71, s.138-139]. Qırğızıstanda olduğu kimi Tacikistanda da Çinin təsiri vardır. Bir tərəfdən Çinin Bir Kəmər Bir Yol layihəsi sayəsində siyasi və iqtisadi yardım axtaran Tacikistan, digər tərəfdən ikitərəfli münasibətlərdə fürsət və təhdid amillərini də tarazlamağa çalışmışdır. 2017-ci ilin sentyabrında Çin və Tacikistan arasındakı münasibətlər «geniş strateji tərəfdaşlıq» səviyyəsinə yüksəldilmişdir [122, s.61-62]. Tacikistan Cənubi və Mərkəzi Asiya regionuna təhlükəsizlik və sabitlik gətirmə söylərində ABŞ və

beynəlxalq qüvvələr üçün yaxşı bir tərəfdaş olsa da [310] Rusiyanın müttəfiqi və Çinin qonşusudur. Bu vəziyyət tacik xarici siyasətində Rusiyanın təsirinin olduğunu göstərir.

Türkmənistanın xarici siyasəti böyük miqyasda «daimi bitərəflik» prinsipi üzərində qurulmuşdur. Müstəqillikdən prezident Saparmurat Niyazovun (Türkmənbaşı) ölümünə qədər (1991-2006) «digər ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq və pozitiv bitərəflik» prinsipləri Türkmənistan xarici siyasətinin əsas istiqaməti olmuşdur. Bu prinsiplə Türkmənistan dünya ictimaiyyətinin tam səlahiyyətli subyekti kimi digər ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq, güc istifadə etməmək, hərbi blok və ittifaqlara qoşulmamaq, region ölkələri və dünya dövlətləri ilə sülhsevər, mehriban və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin inkişafına yardım etmək kimi fikirləri müdafiə etmişdir [101, s. 653-654]. Həmçinin, Türkmənistan Qoşulmama Hərəkatının da üzvüdür [278]. Daimi bitərəflik prinsipi ölkəni qısa müddətdə regional və qlobal rəqabətdən kənar tutmaq məsələsində faydalı olsa da, daha sonra ölkəni dünyadakı inkişafdan təcrid etməyə başlamış və qloballaşma prosesində Türkmənistanı regional və qlobal inteqrasiyadan uzaq salmışdır. Növbəti prezident Qurbanqulu Berdimuhammedov, Türkmənbaşının vaxtında qəbul edilən bitərəflik prinsipinə sadıq qalmaqla yanaşı, «Açıq Qapılar» siyasəti ilə xarici siyasətdə daha aktiv rol oynamağa başlamışdır. Sahib olduğu təbii qaz və neft ehtiyatlarını sata bilmək üçün xarici siyasətdə belə bir dəyişikliyə yol vermişdir [125, s.211, 212, 217]. Lakin bunları ixrac edəcək infrastruktura sahib olmaması, Rusiyanın yardımına möhtac olmasına səbəb olmuşdur [141]. Türkmənistanın 2022-ci ildə seçilmiş yeni dövlət başçısı Sərdar Berdimuhammedovun vəzifə başına gəldikdən sonra ilk rəsmi səfəri Rusiyaya olmuş, bir çox sahədə əməkdaşlığa yol açan Strateji Əməkdaşlığı Genişləndirən Bəyannamə imzalamışlar [153].

Özbəkistan da Türkmənistan kimi Qoşulmama Hərəkatının üzvüdür [278]. İslam Kərimovun 26 illik (1990-2016) hakimiyyətindən sonra vəfat etməsiylə dövlətin başına Şövkət Mirziyoyev gəlmişdir. Kərimovun vaxtında daha çox daxilə yönəlmiş siyasət yeridildiyi halda, Mirziyoyev xarici siyasətdə çoxistiqamətli baxış müəyyənləşdirmiş və beynəlxalq ictimaiyyətə inteqrasiya olmaq istiqamətində addımlar atmışdır [62]. Qonşularla mehriban münasibət qurmaq prinsipini əsas tutan Mirziyoyev xarici

siyasətdə aktiv olmağı seçmiş və prezident olduğu ilk ildə Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Çinə səfər etmiş, ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır. Həmçinin 2020-ci ildə Özbəkistan ilk dəfə MDB-ə rəhbərlik etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. Kərimovun vaxtında isə Özbəkistan xarici siyasətdə tarazlıq siyasəti yeritməyi seçmişdi, bəzən Moskvaya, bəzən də Qərbə yaxınlaşaraq mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Lakin xarici siyasətdə digər ölkələrlə yaxın münasibət qurmamış, məsafə saxlamışdır. Belə yanaşma çərçivəsində regional təşkilatlara qoşulmamağa, qoşulsa belə aktiv rol oynamamağa üstünlük vermişdir [103; 265]. Kərimov iqtisadi səbəblərə görə MDB-yə; İslami fundamentalizm səbəbilə yaşadığı təhlükəsizlik probleminə görə isə KTM-ə qoşulmuşdur. Lakin Talibanın Şimalı Əfqanıstanı ələ keçirməsindən sonra Rusiyanın Özbəkistana yardım etməməsindən narahat olmuş və Rusiyanın MDB daxilində daha yaxın inteqrasiya cəhdlərinə etiraz etmişdir. Rusiyanın Tacikistandakı hərbi mövcudluğuna etiraz etmiş və nəticədə 1999-cu ildə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilərsindən çıxmış, 2005-ci ilə kimi GUAM-ın üzvü olmuşdur. 1990-cı illərin sonundan 2005-ci ilin ortalarında Əndican hadisələrinə qədər Kərimovun hakimiyyəti altında olan Özbəkistan Qərb ilə, xüsusilə ABŞ və NATO ilə daha yaxın münasibət qurmağa çalışmışdır. ABŞ-da baş verən 11 sentyabr hadisələrindən sonra Daşkənd, orta q təhdit və təhlükələrin qarşısını almaq və bunun üçün milli təhlükəsizliyini ən üst səviyyəyə çıxarmaq üçün Qərb ilə daha yaxın əməkdaşlığı təmin etməyə çalışmışdır. Buna görə də Özbəkistan, 2001-ci ildə terrorla mübarizə üçün öz torpaqlarını və hava bazasını ABŞ qüvvələrinə vermişdir. Lakin 2005-ci ildə baş verən Əndican hadisələrinin ardınca ABŞ-ın Özbəkistanı tənqid etməsi və Kərimovun insan hüquqlarını pozduğunu irəli sürərək maddi yardımı dayandırmasının nəticəsində Özbəkistan da ABŞ əsgərlərinin hava bazasından geri çəkilməsini tələb etmişdir. Bu tələbdə ŞƏT-də əsas rol oynayan Çin və Rusiyanın da təsiri olmuşdur. Bununla yanaşı, NATO-nun da Özbəkistandakı vəziyyətlə bağlı narahatlığını bildirməsindən sonra Özbəkistan NATO iclaslarının əksəriyyətində boş qalan oturmaq siyasəti yeritmişdir. Yəni, icaslara getməmişdir. Bundan əlavə, NATO qüvvələrinin Əfqanıstandakı əməliyyatlar üçün özbək torpaqlarını keçid kimi istifadə etməsini 2006-cı ildən etibarən qadağan etmişdir. ABŞ-ın və NATO-nun bu münasibəti

Özbəkistanı Rusiya və Çinlə yaxınlaşdırmışdır. Daşkənd Moskva ilə Müttəfiqlik Münasibətləri Müqaviləsini imzalamış, 2006-cı ildə KTMT-yə qayıtmış, 2012-ci ildə bu təşkilatın üzvlüyündən imtina etmişdir [308, s.52-53].

Qazaxıstanın qurucu lideri Nursultan Nazarbayev Qərb ölkələri və Qazaxıstanın güclü qonşuları Rusiya və Çin ilə dostluq əlaqələrini tarazlayan xarici siyasət həyata keçirmişdir. Çünki ölkə neftinin çoxu Qərb şirkətləri ilə orta q təşəbbüskarlığın bir hissəsi kimi ixrac edildiyinə görə Qazaxıstanın iqtisadi problemlərini azaldacaq ən uyğun siyasət çoxistiqamətli və tarazlaşdırılmış xarici siyasət olmuşdur [219]. Nursultan Nazarbayev 15 may 1992-ci ildə parlamentdə etdiyi çıxışında Qazaxıstanın xarici siyasət prioritetlərinin növbə ilə Rusiya və MDB ilə münasibətlər, Çin, Monqolustan, Hindistan, Pakistan kimi yaxın region qonşuları ilə münasibətlər, ABŞ, Avropa və Yaponiya ilə münasibətlər, Türkiyə və İranla münasibətlər kimi sadalamışdır. Qazaxıstan xarici siyasətdə üstünlüyü regional əməkdaşlığa verir. Qazax hökuməti MDB, AİB, Mərkəzi Asiya İqtisadi Əməkdaşlığı, ATƏT və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatlarda aktiv rol oynayır [111, s. 103]. Bundan əlavə Qazaxıstan, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasına üzv olan ilk Mərkəzi Asiya dövlətidir [111, s.104]. Qazaxıstan Rusiya ilə birlikdə bir çox təşkilatda olsa da Qərb ilə münasibətlərini hər zaman taraz saxlamışdır. Nazarbayevin 2019-cu ildə Qazaxıstan prezidenti vəzifəsindən «millətin atası» adını əlində saxlamaq üçün getməsi postsovet məkanında Qazaxıstan rejiminə qarşı mülayimlik və hörmət mühiti yaratdı. 2022-ci ildə ölkədə baş verən qiyamları yatırmaq üçün ikinci prezident Qasım Comərt Tokayevin Rusiyadan kömək istəməsi Qazaxıstanın Rusiyaya daha yaxın olduğunu göstərsə də, baş verən qiyamlarda Qərbin günahlandırılmaması tarazlıq siyasətinin hələ də saxlanıldığını göstərir [219].

Nəticədə post-sovet ölkələrinin xarici siyasət kurslarının formalaşmasına aşağıdakı amillərin təsir etdiyini göstərə bilərik:

SSRİ-nin dağılması ilə postsovet məkanındakı ölkələrin milli xüsusiyyətləri və yeraltı sərvətləri Qərb dövlətlərinin diqqətini cəlb etdi. Yeni müstəqillik əldə etmiş respublikalar da öz milli kimliklərini üstün tutaraq Rusiyadan başqa güclərlə əməkdaşlıq etməyə çalışırdılar. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra mərkəzi

iqtisadiyyatdan azad bazara keçid və bütün respublikaların milli xüsusiyyətlərə/ keyfiyyətlərə görə eyni vəziyyətdə olmaması, bu ölkələrin xarici siyasətini Rusiya oxunda davam etdirməsi; Qərbə üz tutmaq və ya balans siyasəti aparmaq kimi variantları ortaya qoydu. Yəni xarici siyasətdə istiqamətləndirici qüvvələrin başında iqtisadi səbəblər dayandığını demək səhv olmaz.

-Baltikyanı ölkələrin postsovet ölkəsi imicindən qurtulmağa çalışdıqları, Qərbə inteqrasiyanı təmin etdiyini görürük. 1940-cı ildə sovet ordusunun işğalı nəticəsində SSRİ-nin hökmranlığına keçən bu dövlətlərin müstəqillik əldə etdikdən sonra SSRİ-nin izlərindən qurtulmaq cəhdlərini də görmək mümkündür. Eyni zamanda demək olar ki, SSRİ-nin bu dövlətləri işğal etməsinin bir çox Qərb dövlətləri və təşkilatları tərəfindən tanınmaması Baltikyanı ölkələrin Qərbə üz tutması üçün motivasiya yaradıb da deyilə bilər [254].

-Ukrayna və Gürcüstanın Qərbə yaxınlaşma cəhdləri həm Rusiya ilə münasibətlərini pozmuş, həm də Rusiya tərəfindən bir çox müdaxiləyə məruz qalmalarına və təhlükəsizlik probleminə səbəb olmuşdur. Çünki Rusiya ətrafındakı ölkələrin NATO və ya Aİ üzvlüyünü öz milli maraqları üçün təhlükə kimi görür. Amma eyni zamanda Rusiyanın aqressiv mövqeyi bu iki ölkəni Qərblə daha geniş inteqrasiya axtarışına da sövq edir.

-Tacikistan, Qırğızıstan, Ermənistan və Belarusiya kimi ölkələr isə müstəqillikdən sonra xüsusilə iqtisadi səbəblərə görə Rusiyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməmişdir.

Postsovet məkanında aktiv rol oynayan təşkilatların başında Müstəqil Dövlətlər Birliyi dursa da, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının da bölgədəki təsiri çoxdur. Bununla yanaşı, postsovet ölkələrdən Azərbaycan, Belarusiya, Özbəkistan və Türkmənistan «Qoşulmama Hərəkatı»na daxil olan ölkələrdir. Bu təşkilat və GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova) da regiondakı dövlətlərin xarici siyasətinə təsir edən önəmli təşkilatlar sırasındadır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN VƏ QIRĞIZISTANIN XARİCİ SİYASƏT KURSLARININ FORMALAŞMASI VƏ REGIONAL XARİCİ SİYASƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın və Qırğızistanın xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin müqayisəli təhlili

XIV əsrdə yaşamış və “coğrafiya qismətdir” ritorikası ilə tanınan İbn Xəldunun ölkələrin xarici siyasət istiqamətləri ilə bağlı ətraflı təhlilləri olmasa da onun “Müqəddimə” [99] adlı əsərində coğrafiyanın, xüsusilə iqlim şəraitinin həmin ərazinin insanlarına, siyasətçilərinə, son nəticədə siyasətinə təsir etdiyini iddia edən fikirlərinə rast gəlinir. Ölkələrin xarici siyasətlərinin formalaşmasına müəyyən proseslərin təsiri ilə şərtlənən amillər təsir edir. Həmin amillər arasında ən əhəmiyyətli olanları da coğrafiya ilə bağlı geosiyasi və geoiqtisadi amillərdir.

Bütün digər ölkələrdə olduğu kimi geosiyasi amillər Azərbaycanın və Qırğızıstan dövlətlərinin də xarici siyasətinə təsir edən əsas amillərdən olmuşdur. Geosiyasi xarakteristikanın əsas dəyər ölçüləri kimi çıxış edən amillər ölkənin həm beynəlxalq aləm üçün tərəfdaşlıq dəyərini, həm də dinamik inkişafını şərtləndirir [29, s.124].

Postsovet məkanının, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın müasir geosiyasi xarakteristikasını, region ölkələrinin inkişaf tendensiyalarını və perspektivlərini nəzərdən keçirdikdə Azərbaycan Respublikası bölgənin geosiyasi cəhətdən ən əhəmiyyətli və perspektivli ölkəsi hesab edilir [29, s.123-124].

1992-2006-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ABŞ-da Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri olmuş Hafiz M. Paşayev “Bir səfirin manifesti” kitabında Azərbaycana “G üçlüyü” ölkəsi kimi istinad edildiyini bildirir. “G üçlüyü” anlayışı isə Azərbaycanın coğrafi (geography), geoloji (geology) və geosiyasi (geopolitics) əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Həmin məfhum, Azərbaycanın siyasi-iqtisadi reallığını əks etdirir və strateji istiqamət seçimində mühüm rol oynayır [51, s.12].

Məlum olduğu kimi Azərbaycan coğrafi nöqteyi-nəzərdən strateji nöqtədə yerləşir. Regionun iki böyük gücü İran və Rusiya arasında olmaqla yanaşı Azərbaycan Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı bir-birinə bağlayan Xəzər bölgəsində mühüm coğrafi amildir. Asiya ilə Avropa arasında ticarət yollarının kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi də Azərbaycanın coğrafi əhəmiyyətini artıran başqa bir faktordur. Geologiya amilini Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə çəkisini artıran başqa bir faktor olaraq demək olar. Ölkələr arasında münasibətlərdə siyasi və iqtisadi gücü artıran bir element olan neft və qaz resurslarına malik olan Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm yer tutur. Coğrafiya və geologiya ilə əlaqəli olan geosiyasi amil Azərbaycanın digər ölkələrlə münasibətlərinə təsir göstərir. Tarix boyu bir-birinə zidd olan strateji maraqların kəsişdiyi bir nöqdə olan Qafqazda region dövlətləri ilə yanaşı, qlobal güclər də rəqabət aparır. Dini, siyasi, hərbi və mədəni fərqlər Azərbaycanın siyasi qərarlarına təsir edir. Misal üçün Azərbaycan eyni etnik və mədəni irsə malik olduğu Türkiyə vasitəsilə 90-cı illərdən NATO ilə təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində əməkdaşlıq etməyə başlayıb [51, s.12-13].

Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti ilə müqayisədə Mərkəzi Asiyada kiçik bir ölkə olan Qırğızıstanın geosiyasi əhəmiyyəti kifayət qədər əhəmiyyətsiz görünür. Qırğızıstan, su ehtiyatları və qızıl hasilatı sənayesi istisna olmaqla qlobal və ya regional bazarlarına çıxarılan təbii sərvətlərə malik deyil. Bundan başqa, Asiyanın əsas yükdaşıma yollarından uzaqda yerləşməsi və ərazisinin dağlıq relyefi Qırğızıstanın ərazisindən yüklərin tranzitini, xüsusilə onunla rəqabət aparan qonşularla müqayisədə, əlverişsiz edir. Qırğızıstanın beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmlənməsinə mane olan bir sıra başqa xarici və daxili siyasi amillər də mövcuddur. Qırğızıstanın Çin, Qazaxıstan və Özbəkistan kimi böyük dövlətlərlə qonşu olması regionda bərabərhüquqlu münasibətlərin qurulmasına mane olur. 2005-ci il “Lalə İnqilabı”ndan sonra ölkədə yaranmış qeyri-sabit siyasi vəziyyət, əlverişsiz iqtisadi mühit, korrupsiya və iqtisadi qeyri-şəffaflıq potensial investorları ölkədən uzaqlaşdırır [88].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qırğızıstan, Mərkəzi Asiyanın digər dövlətləri kimi, dörd sivilizasiyanın birləşdiyi məkanda yerləşir. Burada – Avropa (Rusiya

vasitəsilə), ərəb-müsəlman, fars və çin mədəniyyəti qovuşur. Ölkənin bu vəziyyəti, bir tərəfdən müxtəlif sahələrdə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır, digər tərəfdən isə çevik və balanslaşdırılmış xarici siyasətin aparılmasını zəruri edir. Bununla belə, ümumi olaraq Qırğızıstanın xarici siyasətinin formalaşmasına əsasən iki amil təsir etmişdir. Birincisi, ölkənin çox kiçik və çox kasıb olmasıdır. Buna görə də kənardan əhəmiyyətli yardım olmadan ölkə iqtisadi cəhətdən davam gətirə bilməyəcək kimi görünür. İkincisi, dünyanın qeyri-sabit bölgəsində yerləşir və bir sıra neqativ amillərin təsiri üçün həssas vəziyyətdədir. Bu iki amil Qırğızıstanın, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrlə və onun yaxın qonşuları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir [267].

Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin xarici siyasətinin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Həmin mərhələlər də bir sıra digər daxili və xarici amillərlə şərtlənmişdir.

Azərbaycanın xarici siyasəti daxili siyasətinin təsiri ilə inkişaf edir və onun bir davamıdır [22, s.126]. Bunu Azərbaycanın müstəqilliyindən etibarən daxili və xarici siyasətində görmək mümkündür. Azərbaycanın ilk prezidenti Ayaz Mütəllibov Rusiyaya meyilli xarici siyasət yeritdiyi halda, ikinci prezident Əbülfəz (Əliyev) Elçibəy Rusiya əleyhinə, Türkiyəyə meyilli xarici siyasət yeridirdi. Hər iki dövrdə yeridilən xarici siyasət kursunun ölkənin milli maraqlarına uyğun və uğurlu olduğunu demək çətindir. 1993-cü ilin iyununda müvəqqəti prezident kimi vəzifəyə gələn Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabrında prezident seçilməsi ilə Azərbaycanın xarici siyasəti üçün yeni bir dövr başlamışdır [229, s.65]. 12 noyabr 1995-ci ildə referendumla yeni konstitusiyaya qəbul edilmişdir. Ölkənin xarici siyasəti ilə əlaqədar konstitusiyanın «Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri» adı altında 10-cu maddəsi diqqət çəkir. Bu maddədə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə münasibətlərini beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına uyğun prinsiplər əsasında qurması qeyd edilmişdir [14]. Bundan əlavə, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsipləri konstitusiya ilə yanaşı Heydər Əliyevin çıxışlarında da öz əksini tapmışdır. Ümummilli lideri Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan, dünya dövlətlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanan müstəqil və şəffaf xarici siyasət

yeritməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Regiondakı və regiondan kənardakı ölkələrlə dostluq və qarşılıqlı fayda verən ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin qurulmasını və inkişaf etdirilməsini, sülh içində birlikdə yaşamağı əsas prinsip kimi qəbul etmişdir. Dövlət başçısı ölkənin xarici siyasətini bu sözlərlə ifadə etmişdir: *“Xarici siyasətimiz sülhsevər bir siyasətdir, heç bir dövlətin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə toxunmağı məqsəd qoymamışıq. Lakin, eyni zamanda respublikamızın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olur olsun, xarici siyasətimiz vasitəsilə əldə edəcəyik”* [22, s.128].

Ümummillə lider müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün və iqtisadi maraqların təmin edilməsi üçün ölkənin milli xüsusiyyətlərinin tələb etdiyi vəzifələrin və strateji həmlələrin həyata keçirilməsinə imkan verən çoxistiqamətli xarici siyasətin təməlini qoymuşdur. Şərq və Qərb arasında münasibətlər sistemində region dövlətlərinin maraqlarına toxunmamaq şərti ilə çoxistiqamətli xarici siyasətlə yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasəti həyata keçirmişdir [30, s.185]. Lakin dəyişən regional və qlobal şəraitlə yanaşı, Azərbaycanın daha da güclənməsi yeni xarici siyasət strategiyasının qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Buna əsasən 2019-cu ildə Prezident İ. Əliyev artıq Azərbaycanın tarazlaşdırılmış xarici siyasət yeritməyi və ya regionda tarazlıq yaratmağı qarşısına məqsəd qoymadığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Azərbaycanın əsas məqsədi xarici siyasətdə milli maraqları qoruyan və riskləri azaldan həmlələr etməkdir [52]. Şübhəsiz bu gün Azərbaycanın beynəlxalq arenada uğurlu bir mövqedə olmasında Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi xarici siyasət kursunun təsiri böyükdür. İlham Əliyev də Heydər Əliyevin yaratdığı xarici siyasət kursunu inkişaf etdirərək Azərbaycanın milli maraqlarını əsas tutan xarici siyasət hədəflərinə çatmaqdadır. Hər iki liderin yeritdiyi xarici siyasət kursunun əsasları isə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət, sülhün təmin edilməsi, sərhədlərin bütövlüyü və toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, qarşılıqlı fayda və əməkdaşlığa əsaslanır [22].

Azərbaycan xarici siyasətinin vəzifələri Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması üçün siyasi cəhətdən zəmanət əldə etmək və onu beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə əlaqələndirərək dünya siyasətindəki yerini möhkəmləndirmək

və bərabər, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurmaqdır. Yəni ölkənin milli maraqlarını həyata keçirməkdir [47, s.15]. Bəhs etdiklərimiz müstəqil, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğu prosesində inamla irəliləmək, ölkənin regionda sabit mövqeyə sahib olması; bərabər və qarşılıqlı faydaya əsaslanan müttəfiqlik əlaqələrinin qurulması üçün lazımi zəmin yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Heydər Əliyev xəttinin daim inkişaf etdirilməsi və yaxşılaşdırılması məsələləri ilə yanaşı Ermənistan-Azərbaycan probleminin ədalətli şəkildə həll edilməsi mühüm yer tutur [47, s.15]. Heydər Əliyevin vaxtında əsası qoyulan və İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən Azərbaycanın Xarici Siyasət kursunu müəyyənləşdirən prioritetlər bazar iqtisadiyyatına və qanunun aliliyinə əsaslanan plüralist demokratiyanın inkişafını; ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etmək üçün müstəqil xarici siyasət yeritməsini; ölkə üçün təhlükələri aradan qaldırmayı; Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində danışıqlar yolu ilə həllini (ATƏT-in Lissabon Sammitinin prinsipləri nəzərə alınmaqla); Ermənistanın ölkəyə qarşı hərbi təcavüzünün nəticələrini aradan qaldırmağı; qonşu ölkələrlə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı faydalı münasibətləri inkişaf etdirməyi; regional təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsini; regionda qanunsuz silahların qarşısının alınmasını; nüvə silahının yayılmamasını və Cənubi Qafqazda nüvə silahından azad zonanın yaradılmasını; Xəzər dənizi hövzəsinin demilitarizasiyasını; Avropa və Transatlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına, o cümlədən NATO, Avropa İttifaqı, Qərbi Avropa İttifaqı və Avropa Şurasına inteqrasiyanı; ölkənin mühüm strateji-coğrafi mövqeyindən istifadə edərək, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində inkişafın sürətləndirilməsini və Azərbaycanın da qoşulduğu Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafını təmin etməkdən ibarət olmuşdur [13].

Sadalanarlara əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının giriş hissəsinə dövlətin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və demokratik inkişaf yolu, strateji seçimi kimi Avro-Atlantik məkana inteqrasiyası, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətin

çoxşaxəliliyi vurğulanır. Maddə 4-də Azərbaycanın milli təhlükəsizlik ilə bağlı xarici siyasəti haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi daxili və xarici siyasət alətlərindən istifadə etməklə öz təhlükəsizliyini təmin edir, təhdidləri nəzarət altına alır, ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş milli təhlükəsizlik siyasətini yaradır və həyata keçirir. 4.1. Təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsinə dair alt maddədə bu vasitələr qeyd olunur: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması; Avropa və Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya; Beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq; Regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər (Region ölkələri ilə əməkdaşlıq və Qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq).

Yekun müddəalar bölməsində «dövlətin daxili və xarici siyasətinə uyğun olaraq ölkənin təhlükəsizliyinin daha etibarlı təmin edilməsinə şərait yaradılması məqsədilə Konsepsiya müntəzəm qaydada yeniləşdirilə bilər» məlumatı yer alır [15].

Qırğızıstanın xarici siyasət konsepsiyasının əsası isə Əsgər Akayev (1991-2005), Kurmanbek Bakiyev (2005-2010) və Sooronbay Jeenbekovun (2017-2020) dövründə qoyulmuşdur. Akayevin dövründə Qırğızıstan xarici siyasətindəki milli maraqları və əsas məqsədləri ölkənin müstəqilliyinin və bütövlüyünün qorunması, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, vətəndaşlarının hüquq, azadlıq və mənfəətlərinin müdafiə edilməsi, siyasi yeniliklərin möhkəmləndirilməsi ilə demokratik cəmiyyətin yaradılması, Qırğızıstanın beynəlxalq proseslərə və dünya iqtisadi əlaqələrinə aktiv inteqrasiyası kimi sadalanmışdır. Bununla yanaşı, Qırğızıstanın milli maraqlarını həyata keçirmək məqsədilə müəyyən edilmiş xarici siyasətdəki əsas vəzifələri də regional təhlükəsizliyi və sabitliyi möhkəmləndirmək, qonşu ölkələrlə mehriban əlaqələr qurmaq və Mərkəzi Asiya inteqrasiya prosesini gücləndirmək, MDB-nin güclənməsinə töhvə verməklə yanaşı birliyin siyasi, iqtisadi potensialından istifadə etmək, Şərqdəki və Qərbdəki ölkələrlə dostluğu möhkəmləndirmək; BMT, beynəlxalq, regional, maliyyə və iqtisadi qurumlarla əlaqələri möhkəmləndirmək kimi qeyd edilmişdir [88, s. 325].

Qırğızıstan milli maraqlarını müşahidə edərək regional və qlobal səviyyədə, hədəfləri olan və tarazlaşdırılmış çoxistiqamətli xarici siyasət yeritməyə çalışır.

Qırğızıstan prezidenti Akayev ölkənin xarici siyasətdəki prioritetlərini, perspektivlərini və hədəflərini 17 sentyabr 1998-ci ildə qəbul edilən «İpək Yolu Diplomatiası» doktrinası vasitəsilə açıqlamışdır. Böyük İpək Yolunu canlandırmağı qarşısına məqsəd qoyan Akayevin bu doktrinası, Böyük İpək Yolunun bütün ölkələrilə bərabər səviyyədə tərəfdaşlığa, dostluq və əməkdaşlığa, həmrəyliyə, qarşılıqlı rifaha, uzunmüddətli perspektivə və beynəlxalq əməkdaşlığın çoxistiqamətli inkişafına əsaslanır [169]. Bundan əlavə, Qırğızıstanın digər bir xarici siyasət konsepsiyası 10 yanvar 2007-ci ildə Bakiyevin dövründə yaradılmışdır. Bu anlayış 24 mart 2005-ci ildə baş verən inqilabi hadisələrdən sonra ölkədə davam edən dəyişiklikləri, birləşmə meyllərinin dinamikasını və qlobal prosesdə regionallaşmağı sürətləndirməyi, bununla yanaşı inkişaf üçün və təhlükələrə qarşı mübarizədə kifayət qədər imkan əldə etməyi məqsəd qoymuşdur [330]. Xarici siyasət fəaliyyətlərinə regional, qitə (Avrasiya) və qlobal cəhətdən yanaşan Qırğızıstanın 2007-ci ildə qəbul edilən xarici siyasət anlayışının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir [330]:

- 1-Milli təhlükəsizliyi xarici siyasət üsulları ilə möhkəmləndirmək;
- 2-Milli inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması;
- 3-Qırğızıstanın beynəlxalq müsbət imicinin möhkəmləndirilməsi;
- 4-Qırğızıstan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin təsirli xarici siyasət fəaliyyətlərinin təsirli sisteminin yaradılması; əlaqədar qurumlarla və qeyri-hökumət təşkilatları ilə tərəfdaşlığın qurulması.

Kurmanbek Bakiyevdən sonra müvəqqəti prezident olan Roza Otunbayeva və 2011-2017-ci illər arasında prezidentlik etmiş Almazbek Atanbayev Qırğızıstan xarici siyasət konsepsiyasında dəyişiklik etməmişdir. Yalnız Otunbayevanın vaxtında prezidentin səlahiyyətləri azaldılaraq parlament sistemi gücləndirilmişdir. 2017-ci ildə prezident seçilən S. Jeenbekov 2019-cu ildə yeni xarici siyasət konsepsiyasını qəbul etmişdir. Bu konsepsiyada Qırğızıstan pragmatik, tarazlaşdırılmış, açıq, çoxistiqamətli və ardıcıl xarici siyasət yeritməyi özünə prinsip seçmişdir. Ölkənin xarici siyasəti Birləşmiş Millətlər Bəyannaməsində və Qırğızıstan Respublikasının tərəfdar olduğu digər beynəlxalq sənədlərdə, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə

əsaslanan dövlətlərin suveren bərabərliyi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi də daxil olmaqla daxili işlərə qarışmamaq, ərazi bütövlüyünə hörmət və beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli kimi normaların əsasında yeridilir. Milli təhlükəsizlik və davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə əlaqədar strateji sənədlərdə öz əksini tapmış və dövlətin bir sıra daxili və xarici ehtiyaclarını özündə ehtiva edən milli maraqları Qırğızıstan Respublikasının xarici siyasətində əsas yer tutur [329].

Qırğızıstanın milli maraqları isə bu formada sadalanmışdır: ölkənin müstəqilliyinin, dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması; ölkədə sülh və sabitliyin qorunması; parlamentar demokratiyaya malik hüquqi dövlət yaratması; Qırğızıstanın çoxmillətli əhalisinin birliyini qoruması; milli və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; maddi və iqtisadi, qida, su və enerji, ətraf mühit, elm və digər sahələrdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi; Ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının və insanların rifahının artmasının stimullaşdırılması; Qırğızıstan Respublikasının vətəndaşlarının və qanuni şəxslərinin hüquq və mənəfətlərinin ölkə xaricində müdafiə edilməsi; Qırğız xalqının mənəviyyatını və mədəniyyətini zənginləşdirməsi; tolerantlıq, azadlıq və aşkarlıq əsasında Qırğızıstanın çoxmillətli əhalisinin tarixi, mədəni dəyərlərinin və adətlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi. [329]

Nəticə olaraq, Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasətinin formalaşması prosesini və xarici siyasət kursunun formalaşmasına təsir etmiş amilləri araşdırarkən onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu müşahidə etdik. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkənin xarici siyasətinin formalaşması həmin ölkələrin malik olduğu geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi şəraitə bağlı olmuşdur.

Hər iki ölkənin xarici siyasətinin formalaşmasında onların siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni (etnik, dini və s.) maraqları da əsas rol oynamışdır.

Əhəmiyyətli regionlarda yerləşən bu iki ölkəni müqayisə etdikdə - Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşmasının onun yerləşdiyi regionda digər ölkələrlə müqayisədə onun geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi şəraitinin daha əlverişli olması ilə; Qırğızıstanın xarici siyasətinin formalaşmasının isə - ölkənin yerləşdiyi regionun

ölkələri ilə müqayisədə çox kiçik, iqtisadi cəhətdən çox kasıb olması, onun bir sıra neqativ amillərin təsiri üçün həssas vəziyyəti ilə şərtləndiyini görürük.

2.2. Azərbaycanın və Qırğızistanın qonşu regional dövlətlərlə (Rusiya, Çin, Türkiyə, İran) münasibətlərinin müqayisəli təhlili

Amerika strateqi Z. Bjezinski «Böyük Şahmat Taxtası» adlı kitabında üç Cənubi Qafqaz ölkəsi, beş Mərkəzi Asiya ölkəsi və Əfqanıstan olmaqla doqquz ölkəni «Avrasiya Balkanları» adlandırır. Onun fikrincə, bu region etnik münaqişələrin, siyasi qeyri-sabitliyin və sərhəd problemlərinin aktiv olduğu yerdir. Lakin postsovet Mərkəzi Asiya ölkələrindən fərqli olaraq, Cənubi Qafqaz ölkələrində milli strukturun möhkəm olmasından və daha çox xaricdən qaynaqlanan münaqişələrin təhlükəsiz mühitə zərər vurmasından bəhs edir [227, s.125, 128]. Təhlükəsizliyi təmin etmək problemi bu ölkələri müttəfiq axtarmağa sövq etmiş, beləliklə regiondakı vəziyyətdən və yeraltı resurslarından istifadə etmək istəyən digər aktorlar üçün fürsət yaranmışdır. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqazın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb münasibətlərini asanlaşdırması; mühüm quru, su və hava yollarının qovşağında olması; zəngin enerji ehtiyatları və müxtəlif mədəniyyətlərin, keçmişdə bir-birinə rəqib olan blokların kəsişdiyi yerdə yerləşməsi kimi xüsusiyyətlər regionun siyasi inkişafında mühüm rol oynayır. 1980-ci illərdə Xəzər dənizinin karbohidrogen resurslarla zəngin olması təsdiq olunduqdan sonra Cənubi Qafqaz qlobal iqtisadiyyat üçün diqqət mərkəzində olmağa başladı. Nefti ilə tanınan Mərkəzi Asiyaya alternativ olmaqla yanaşı, Qərb bazarlarına neft və qaz ixracı üçün əlverişli mövqedə yerləşməsi ilə geosiyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Beləliklə, Xəzər neftinə artan maraq, regiondakı üç ölkə - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın özlərini böyük güclərin Cənubi Qafqazda yaratdığı rəqabət sahəsinin içində tapması ilə nəticələndi [82, s.47-48; 102, s. 360].

Avrasiyanın dünyanın ən mühüm hissəsi/qəlbi olduğunu iddia edən geosiyasətçi və geostrategiyanın qabaqcıl şəxsi sayılan H. C. Makkinder [270] də 9 ölkənin daxil olduğu regionu Avrasiyanın Balkanları adlandıran Z. Bjezinski [227] də Avrasiyaya böyük əhəmiyyət vermişdir. Cənubi Qafqaz kimi Avrasiyanın bir hissəsini təşkil edən Mərkəzi Asiya regionu dünyadakı böyük oyunçuların rəqabət apardığı şahmat taxtası

xüsusiyyətinə də malik olmuşdur. Yəni Mərkəzi Asiya neft və təbii qaz kimi enerji resursları baxımından zəngin coğrafiyaya malik olması ilə önə çıxır. Regionun dənizlərə çıxışının olmaması enerji ixracının təmin ediləcəyi marşrutlar, yəni keçəcəyi ölkələrə də müxtəlif üstünlüklər qazandırır [121, s.100-101]. Bu da Mərkəzi Asiyayı həm enerji, həm də təhlükəsizlik baxımından strateji bölgə vəziyyətinə gətirir. Qırğızıstanın da bu bölgədə yerləşməsi onu strateji əhəmiyyətli edir. Bu vəziyyət Qırğızıstanın öz maraqlarına uyğun əməkdaşlıqlar qurmasına və xarici siyasətini formalaşdırmasına təsir etmişdir.

Avrasiyanı nəzərdən keçirdikdə İran, Türkiyə, Rusiya və Çinin regional güclər olaraq bölgədə fəal rol oynadığını görmək mümkündür. Tarixi və dini baxımdan İrana yaxın olan Azərbaycanın Türkiyə ilə etnik, dil və ənənəvi əlaqələri var. Digər tərəfdən, keçmiş Sovet İttifaqının üzvü olduğuna görə Rusiya ilə tarixi, siyasi və dil əlaqələrinə malikdir. Başqa sözlə, Azərbaycan yeni müstəqil dövlət kimi öz xarici siyasətini qurarkən bu 3 ölkənin çevrəsində yerləşməsi onu [273, 271] balanslaşdırılmış xarici siyasətə üstünlük verməyə vadar edib. Həmsərhəd olmadığı Çinlə isə “Bir kəmə, bir yol” layihəsi ilə münasibətlərini daha da inkişaf etdirmək imkanı əldə etdi. Qırğızıstan isə Çinlə həmsərhəddir və ona böyük borcu var. Sərhəd olmadığı İranla münasibətləri o qədər də inkişaf etməsə də yenə həmsərhəd olmadığı Türkiyə ilə etnik, dil, ənənəvi əlaqələri, Rusiya ilə tarixi, siyasi və dil əlaqələri var. Göstərilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan və Qırğızıstan dövlətlərinin həmin regional güclərlə münasibətləri ayrılıqda nəzərdən keçiriləcəkdir.

25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan İran İslam Respublikası ilə diplomatik əlaqələr 12 mart 1992-ci ildə qurulmuşdur və 1969-cu ildə Bakıda açılan İran konsulluğu 1992-ci ilin martından etibarən İranın Azərbaycandakı səfirliyi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da 1992-ci ilin dekabrından etibarən fəaliyyət göstərən İran Baş Konsulluğu vardır. Azərbaycanın isə 1992-ci ilin dekabrından Tehrandə səfirliyi, 2004-cü ilin oktyabrından isə Təbrizdə baş konsulluğu fəaliyyət göstərir. Həmçinin, İranın 1993-cü ildən etibarən Bakıda fəaliyyət göstərən Mədəniyyət Mərkəzi də vardır [31]. İranın Qırğızıstanla diplomatik münasibətləri isə 10 may 1992-ci ildə

qurulmuşdur. Qırğızıstanın müstəqilliyini əldə etməsindən bu yana İran hökuməti davamlı olaraq Qırğızıstanı dəstəkləmiş və çətin vaxtlarda qırğız xalqına dəfələrlə humanitar yardım etmişdir. Qırğızıstan və İran regiondakı münaqişələrin siyasi yollarla həll edilməsi üçün ortaq regional yanaşma ilə yanaşı, regionun sosial-iqtisadi, ekoloji, siyasi problemlərini həll etmək, dialoq və qarşılıqlı anlayışı gücləndirmək üçün ortaq regional yanaşmanı müdafiə edir [262].

Həm iranlı, həm də azərbaycanlı tədqiqatçıların məqalələrinə əsasən İran və Azərbaycan münasibətlərini formalaşdıran əsas məsələlər Xəzər dənizi, İran-Ermənistan əlaqələri, Azərbaycan-İsrail əlaqələri, Qarabağ problemi, Türkiyə-Azərbaycan yaxınlığı səbəbindən artan milliyyətçiliyin Cənubi Azərbaycana təsiri kimi sadalana bilər [241]. Digər tərəfdən qeyd etmək olar ki, İranla Qırğızıstan arasında ciddi problem yoxdur. İran Qırğızıstan üçün Yaxın Şərqi, Fars körfəzinə və dənizə açılan qapı olsa da, Qırğızıstan İran üçün Çinin qəribinə, Cənubi Rusiyaya və Mərkəzi Asiya bazarına açılan qapıdır. [123, s. 259]. İran Qırğızıstanla qonşu olmasa da, Mərkəzi Asiyada son illərdə təsirli olmağa çalışan qüvvədir. Qırğızıstan 2016-cı ildə İranla 10 illik əməkdaşlıq müqaviləsi imzalayan Mərkəzi Asiyanın yeganə ölkəsi olmaqla yanaşı, 2007-ci ildə İranın Umman Körfəzi Çabahar limanında dok sahəsi əldə edən ilk ölkə də olmuşdur. Dənizə çıxışı olmayan Mərkəzi Asiya ölkələri üçün dəniz ticarət yolları və obyektlərinə giriş üçün dənizlə bu formada əlaqə yaratmaq mühümdür [319]. Bununla belə, hələ də Qırğızıstan və İranın çox sıx əlaqələrinin olduğunu demək çətinidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və İran Prezidenti İbrahim Rəisi hər iki ölkənin ortaq keçmişə sahib olduğunu və olduqca yaxın əlaqələrə malik iki xalq olduqlarını qeyd edirlər [38]. Lakin Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iki ölkənin əlaqələrinin enişli-yoxuşlu davam etməsini qeyd etmək daha doğru olardı. Misal üçün, milliyyətçi yanaşmaya sahib Elçibəyin dövründə İran Azərbaycanın ifadələrini və siyasətini mühüm dərəcədə təhdid kimi qəbul etmiş, Ermənistanla yaxınlaşmışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti (1993-2003) dövründə isə İran Ermənistanın təcavüzkar siyasətini qınasa da, İrəvanla iqtisadi və ticari əlaqələrini inkişaf etdirməkdən çəkinməmişdir [65, s. 1526]. İranla mehriban qonşuluq və dostluq

əlaqələri qurmağa çalışan Heydər Əliyevin bu siyasətini prezident İlham Əliyev davam etdirmişdir. Qərbin İrana qarşı həyata keçirdiyi sanksiyalara baxmayaraq, Azərbaycan İranın milli maraqlarına zərər vuracaq heç bir addımı dəstəkləməmiş, aktiv əməkdaşlıq etmiş, ortaq iqtisadi layihələr həyata keçirmiş, enerji, nəqliyyat sahələrində geniş əlaqələr qurmuşdur. Lakin İranın narahatlığı xüsusilə əhalinin 40%-dən çoxunu təşkil edən azərbaycanlıların necə hərəkət edəcəyi ilə bağlıdır [44].

İranın mühüm bir hissəsini «Cənubi Azərbaycan»ın təşkil etməsi və bəzilərinə görə Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşməsilə bağlı fikirlər də iki ölkə arasında bəzən gərginliyə səbəb olur [65, s. 1527]. Lakin, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən indiyə kimi İranın ərazi bütövlüyünün tanındığı qeyd olunmuşdur. 1994-cü ildə İrana rəsmi səfər zamanı da Heydər Əliyev Azərbaycanın İranın ərazi bütövlüyünə əhəmiyyət verdiyini və İranda yaşayan azərbaycanlıların İranın vətəndaşı, Azərbaycanda yaşayan xalqın isə soydaşları olduğunu dilə gətirmişdir [45, s.234]. İlham Əliyev isə bunu 2022-ci ilin aprelində ADA Universitetində «Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda bir daha dilə gətirmişdir [33].

Azərbaycan liderləri tərəfindən İranın ərazi bütövlüyünə hörmət edildiyi bəyan edilsə də, «Azərbaycan» adının ərazi bütövlüyü çərçivəsində İranda davamlı bir narahatlığın mövcud olduğu aydındır. Buna görə də, İran xüsusi olaraq təhlükəsizliyini ön plana çıxardığı kimi, Azərbaycan da müstəqilliyini möhkəmləndirmək, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə yönəlmiş təhlükələrin qarşısını almaq, Ermənistanın işğalçı hücumları və İranın rejimi dəyişmək cəhdləri kontekstində xüsusi olaraq təhlükəsizliyini ön plana çıxarır. Hər iki ölkənin xarici siyasətlərində və bir-biri ilə münasibətlərində bunu müşahidə etmək mümkündür [65, s.1527-1528].

Qarabağ problemi Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verməklə yanaşı, regiondakı və regiondan kənardakı digər dövlətlərin də diqqət mərkəzindədir. Türkiyə, İran, Gürcüstan və Rusiya kimi həmsərhəd ölkələrə təsir edən Qarabağ problemi ABŞ, Minsk qrupu və İsrail kimi regiondan kənardakı güclərin müdaxiləsinə zəmin yaratmışdır. Bilavasitə İranın xarici siyasətinə də təsir edən prosesləri özü ilə aparmışdır. İranın Qarabağ siyasətinin İran - Azərbaycan münasibətlərinə mənfi təsirlə

yanaşı, İsrailin regiondakı siyasi və hərbi varlığını genişləndirməsi və Azərbaycanla olan dostluq münasibətləri də İranda mənfi təsirlər yaratmışdır [296, s. 16-17]. İranın Dağlıq Qarabağ məsələsində səsləndirdiyi fikir və fəaliyyətlərinin bir-biri ilə uyğun gəlməməsi 90-cı illərdən indiyə kimi maraq doğurur. İran I Qarabağ Müharibəsində Azərbaycana humanitar yardım göstərmiş və Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olmasını İranın dini lideri Ayətullah Xamenei “*Qarabağ müsəlman torpağıdır*” sözlərilə dəstəkləmişdir [46, s.7]. Lakin İran Şimalı və Cənubi Azərbaycan anlayışları ilə meydana çıxan geosiyasi gərginlikdən yaranan narahatlıq səbəbilə Azərbaycana qarşı Ermənistanı ən mühüm tarazlayıcı amil kimi görmüş və Ermənistanın müstəqillik əldə etməsindən sonra, 1992-ci ildə ikitərəfli dostluq və iqtisadi əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamışdır [112, s.2]. Bununla yanaşı, İran Cənubi Qafqazdakı strateji hədəflərinə çatması baxımından Ermənistanı verdiyi dəstəyi ilə Türkiyənin regiondakı gücünü azaltmağı; Rusiya ilə müttəfiqlik etməyi; regiona dini cəhətdən təsir etməyi; Azərbaycanın və Türkiyənin iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial münasibətlərinin inkişafına mane olaraq bu ölkələrin İranda azərbaycanlılar üçün cəzbediciliyini azaltmağı özünə məqsəd qoymuşdur. Bundan əlavə, İran rəhbərliyi Qərb şirkətlərinin Xəzər bölgəsində fəaliyyət göstərməsindən də narahatdır [45, s.238-239].

1994-cü ildə Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi heyətin İrana rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında 13 maddədən ibarət bəyannamə imzalanmış və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpağı olması təsdiq edilmişdir [45, s.234]. Heydər Əliyev 2001-ci ildə İran Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi olan Həsən Ruhani ilə görüşündə Ermənistanın müsəlman dövləti olmaması, həmçinin işğalçı dövlət olmasına baxmayaraq İranın bu dövlətlə dostluq münasibətlərini davam etdirməsini isə tənqid etmişdir [45, s. 237]. Məlum olduğu kimi II Qarabağ Müharibəsində də İran açıq şəkildə tərəf tutmasa da, azərbaycanlıların yaşadığı Ərdəbildə Azərbaycana dəstək üçün yığışanlara müdaxilə etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanın zəfərinin İran torpaqlarındakı azərbaycanlıları cəsarətləndirəcəyi və onları separatçı fəaliyyətlərə sövq edəcəyi fikri yenə gündəmə gəlmişdir. Buna görə də hələ müharibənin əvvəllərində İran Xarici İşlər Nazirliyi iki tərəfə müharibəni dayandırmaq barədə

çağırışlar etmişdir. Bunun ardınca, İranın Ermənistana logistik dəstək verməsi iddiaları da gündəmə gəlmişdir [82, s.54-55].

Digər tərəfdən yaxın keçmişdə İranın Azərbaycana qarşı təcavüzkar münasibət və özündə nifrət ehtiva edən fikirlər səsləndirməsi 2022-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında İran-Azərbaycan sərhədində əvvəlcə İranın, ardınca isə Azərbaycanın hərbi təlim keçirməsi, daha doğrusu İranın təlimlərinə Azərbaycanın qarşılıq verməsi iki ölkə arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur [26]. İranın belə münasibət göstərməsinə İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda dəyişən vəziyyət, Azərbaycanın güclənməsi, Azərbaycanın Türkiyə ilə ittifaqı və İsrail ilə yaxın münasibət qurmasının təsiri böyükdür [317].

İran coğrafi mövqeyinə görə 30 il boyunca Azərbaycandan Naxçıvana, Ankaradan Mərkəzi Asiyaya gedən yolda koridor rolu oynamış və gömrük rüsumundan mühüm gəlir əldə etmişdir [34]. Lakin Qarabağ zəfərinin nəticəsi kimi regionun geoiqtisadi dəyərini artıran Zəngəzur Koridorunun inşa edilməsinin ön plana çıxması İranda bir sıra narahatlığın yaranmasına səbəb olmuşdur . Elə ki, Türkiyədən Mərkəzi Asiyaya gedən yolun bu koridordan keçəcəyini nəzərə aldıqda, bu vəziyyətin İran üçün gəlir itkisi olacağı aydın məsələdir. Digər tərəfdən bu koridorla Tehran, əvvəla Azərbaycan torpaqları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əsas keçid olma xüsusiyyətini itirməklə həm də AİB ilə birləşmə nöqtəsini itirəcəkdir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin ardınca Mərkəzi Koridorun strateji dəyəri artdıqca, Zəngəzur Koridoru İranın Şərqlə Qərb arasındakı nəqliyyatda mərkəz rolunu daha da azaldacaqdır [314]. Bunun qarşılığında Zəngəzur Koridorunun fəaliyyətə başlaması ilə, Sovet dövründə olduğu kimi Ermənistan Moskvaya gedən yolda Naxçıvan üzərindən keçəcək və İranla da dəmiryolu ilə əlaqə yarada biləcək [82, s.53]. Bundan əlavə, yenə Qarabağ zəfərinin nəticəsi kimi, 2020-ci ildə Ağbənd yaşayış məntəqəsinin erməni işğalından azad edilməsilə Azərbaycan-İran dövlət sərhədinin 132 kilometrlik hissəsi də azad olunmuşdur [19].

İran milli təhlükəsizliyini maraqlandıran digər bir məsələ də Xəzər Dənizinin statusudur. Xəzər dənizi üzərində 1991-ci ilə kimi sadəcə Sovet Rusiyası və qismən də İran söz sahibi idi. Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqil dövlət olan Azərbaycan,

Qazaxıstan və Türkmənistan da Xəzər Dənizi üzərində söz sahibi oldu. Beləliklə, yeraltı sərvətlər baxımından zəngin olan Azərbaycanda istehsal edilən qazın təqribən 95%-i, neftin isə təqribən 67%-i Xəzərdən çıxarılmaya başladı [82, s.56-57]. Lakin Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi mərhələsində İranla Azərbaycan arasında fikir ayrılığı vardı. İran Xəzəri «Sovet və İran dənizi» kimi sahil dövlətlərinin ortaq istifadə obyektini formasında müəyyənləşdirən 1921 və 1940-cı ildəki SSRİ-İran müqavilələrinin əsas götürülməsini istəmiş, Azərbaycan isə 1970-ci ildə yenə Moskva ilə Tehran arasında bağlanan müqaviləni tanımışdır [89, s. 581]. İran Xəzərin bir göl olduğunu və 5 sahiləyi dövlət tərəfindən ortaq istifadəsini müdafiə etmiş, Azərbaycan isə Xəzərin «sərhəd gölü» kimi orta xətt prinsipinə görə 5 milli sektora bölünməsinə, ya da «açıq dəniz» statusunun tətbiq edilməsi fikrini müdafiə etmişdir [127, s.460-461].

İrانی narahat edən məsələlərdən biri də Azərbaycanın enerji sahəsindəki fəaliyyətidir. 1994-cü ildə İranın daxil edilmədiyi «Əsrin müqaviləsi»ni Azərbaycanın dünyanın öndə gedən neft şirkətləri ilə imzalamasını buna misal göstərmək olar [89, s. 581]. Lakin bu fəaliyyətlərin İran əleyhinə olmadığı aydındır. Belə ki, 1996-cı ildə Azərbaycanın ən böyük qaz yatağı olan Şahdəniz yatağının ortaq istifadəsi ilə bağlı İran ilə bir müqavilə imzalanmışdır [68].

2001-ci ilin iyulunda Xəzər Dənizində geoloji tədqiqat işi aparan «Geofizik-3» və «AlifHajiyev» gəmiləri, İran hərbi gəmiləri tərəfindən hədələnmiş və tədqiqat yarımçıq qalmışdır [44]. Təqribən neft ehtiyatının 50 milyard barel, təbii qaz ehtiyatının isə 9 trilyon kubmetr olması təxmin edilən Xəzərin illərlə davam edən status problemi nəhayət 12 avqust 2018-ci ildə sahiləyi ölkələrin Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən edən Konvensiya imzalaması ilə həll edildi. Bu müqavilə ilə Xəzərə xüsusi status verilsə də Konvensiyanın mətnində «Xəzər Dənizi» ifadəsi öz əksini tapmışdır [127, s.461-462].

İki tərəfli əlaqələrlə yanaşı iki ölkə İslam Konfransı Təşkilatı (daha sonra İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi regional qurumlar çərçivəsində də əməkdaşlığı davam etdirir [45, s.241]. İran və Qırğızıstan isə ŞƏT, İƏT, AİB kimi beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlığı davam etdirir. İranın ŞƏT və AİB

ilə daha sıx əməkdaşlıq etməsi və gələcəkdə bu təşkilatlara üzv olması Bışkek-Tehran münasibətlərinin inkişafı üçün imkanlar yarada bilər [123, s. 259].

Türkiyə, Azərbaycanın müstəqilliyini hələ SSRİ dağılmadan əvvəl, 9 noyabr 1991-ci ildə tanımışdı. 1992-ci ilin yanvarında Bakıdakı baş konsulluğunu səfirliyə çevirən Türkiyə, Naxçıvan və Gəncədə də baş konsulluqlar açmışdır. Həmçinin Azərbaycanda səfirlik açan birinci ölkə olmuşdur [105]. Qırğızıstanın Türkiyə ilə münasibətləri də müstəqillikdən sonra başlamış və Qırğızıstanın müstəqilliyini tanıyan birinci ölkə Türkiyə olmuşdur. İki ölkə arasında siyasi və mədəni sahələrdə yaxınlaşma və iqtisadi-ticari sahələrdə pragmatik yanaşmaya əsaslanan mühüm əməkdaşlıq fəaliyyətləri inkişaf etdirilmişdir. Təbii sərvətlər baxımından Azərbaycan qədər zəngin olmayan Qırğızıstanın müstəqilliyinin ilk on ilində türk şirkətlərinin Qırğızıstan torpaqlarındakı investisiyası ölkədəki ümumi xarici investisiyaların təqribən 30%-ni əhatə etmişdir. Bununla yanaşı, 1992-ci ildən etibarən iki dövlət arasında mədəniyyət və təhsil sahələrində də mühüm irəliləyişlər baş vermiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin Polis Akademiyası, Hərbi Akademiyası və universitetlərin müxtəlif ixtisasları vasitəsilə Qırğızıstan kadrlarının da bu sahələr üzrə hazırlığına kömək etmişdir. Digər tərəfdən, 1995-ci ildə iki dövlətin hökumətləri arasında imzalanan müqaviləyə əsasən Bışkekdə Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti açılmışdır [80, s.53].

Coğrafiya, tarix, mədəniyyət və dil kimi mühüm üsürlərdə oxşar xüsusiyyətlər daşıyan Azərbaycan və Türkiyə, həmçinin geosiyasi və geostrateji baxımdan da mühüm mövqedə yerləşmişdir. Türkiyənin Mərkəzi Asiya ölkələri ilə sərhədi olmadığına görə Azərbaycan, Türkiyə üçün yeni müstəqillik əldə etmiş digər türk respublikalarına açılan qapı olmaqla yanaşı enerji ehtiyacını da təmin edəcəyi zəngin təbii resurslara malik bir ölkədir [39, s. 427-428]. A. Mütəllibovun prezidentliyi dövründə başlayan danışıqlar nəticəsində 1992-ci ilin yanvarında iki ölkənin 11 maddədən ibarət dostluq müqaviləsi imzalaması münasibətləri inkişaf etdirmək baxımından ilk addım olmuşdur [39, s. 429].

Yeni müstəqillik əldə edən türk respublikaları üçün Türkiyə inkişaf modeli ABŞ-ın dəstəklədiyi bir nümunə olmuşdur. Misal üçün, 1992-ci ildə ABŞ Xarici İşlər Naziri Ceyms Baker bu ölkələrə *“Türkiyə nümunəsində dünyəvi, liberal demokratiya*

və bazar iqtisadiyyatı modelini mənimsəməyi” məsləhət görmüşdür. Azərbaycanın ikinci prezidenti Əbülfəz Elçibəy də Azərbaycan üçün «türk modeli»nin güclü tərəfdarı olmuşdur [222, s.164]. İki ölkənin münasibətlərinin inkişafına müsbət töhfə verən Elçibəy 1992-ci ilin iyun ayında Türkiyəyə etdiyi səfər zamanı Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq və Boğazlar bəyannaməsini imzalamışdır [39, s.433]. Həmçinin Elçibəy Türkiyə yönümlü, Rusiya və İran əleyhinə xarici siyasət yeritdiyinə görə Rusiyanın Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanla hərbi yardımını artırmasına və separatçı ünsürlərə dəstək verməsinə səbəb olmuşdur [139, s. 9]. Türkiyə Ermənistan-Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll etmək üçün beynəlxalq təşkilatlara üz tutmuş, milli və beynəlxalq platformalarda erməni işğalını və Xocalı qətliamını ictimailəşdirmək üçün çalışmış, lakin Qarabağ məsələsində Azərbaycana maddi cəhətdən arzu olunan səviyyədə dəstək olmamışdır. Bu vəziyyətdə Türkiyənin 90-cı illərdə siyasi və iqtisadi baxımdan indiki qədər güclü olmaması səbəb olmuşdur. Bununla belə, rəsmi Ankara 1993-cü ildə Kəlbəcərin ermənilər tərəfindən işğalından sonra həm hava yollarını Ermənistanla və Ermənistandan keçən təyyarələr üçün bağlamış, həm də Ermənistan ilə olan quru sərhədini bağlayaraq Qarabağ məsələsi dinc yolla həll edilənə kimi açmamaq qərarı vermişdir [39, s.430; 53, s.70, 75].

1993-cü ildə Heydər Əliyevin prezident seçilməsi ilə həm Azərbaycan üçün, həm də Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri üçün yeni bir dövr başlamışdır. 1994-cü ilin fevralında Türkiyəyə rəsmi səfər edən Heydər Əliyev «iki dövlət, bir millət» ifadəsini dilə gətirmişdir [57, s.113-114]. 12 may 1994-cü ildə Azərbaycanla Ermənistan arasında atəşkəs imzalanmasından sonra 20 sentyabr 1994-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Türkiyənin də Türkiyə Neft Anonim Tərəfdaşlığı (TNAT) ilə daxil olduğu 7 ölkədən 11 beynəlxalq şirkətin iştirakı ilə Azərbaycan neftinin dünyaya çatmasına imkan verən Əsrin Müqaviləsi imzalanmışdır [139, s.12]. Heydər Əliyev ümumilikdə Türkiyə ilə münasibətlərini pragmatik əsaslarla qurmuş və Türkiyə, regional güc balansını saxlamaq üçün Heydər Əliyevin xarici siyasətinin mühüm bir parçası olmuşdur. Türkiyə ilə münasibətlər Azərbaycanın iqtisadi embarqodan qurtulması baxımından mühüm rol oynamaqla Gürcüstanı Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığına daxil edərək üçtərəfli münasibətlərin inkişafını təmin etmişdir.

Həmçinin Türkiyə ilə münasibətlər bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi əsasında qurulmuşdur. Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bütün sahələrdə dəstəkləyən Türkiyə beynəlxalq qurumlarda Azərbaycan ilə birgə hərəkət etmiş və ortaq regional layihələrdə iştirak etmişdir [57, s.112]. II Qarabağ Müharibəsinə qədər bir çox hərbi, iqtisadi, mədəni, elmi və bu kimi digər layihələrdə iştirak edən hər iki ölkə II Qarabağ Müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi və işğal edilmiş torpaqlarının böyük hissəsini Ermənistandan geri almasından bir il sonra ikitərəfli münasibətlərini Şuşa Bəyannaməsi ilə müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırmışdır [143]. Bundan əlavə, Bakı və Ankara Naxçıvanın İrandan enerji asılılığına son qoymaq üçün Azərbaycan qazını İğdirdən boru kəməri ilə Naxçıvana ötürəcək xəttin tikintisinə başlayıb. İğdir-Naxçıvan boru kəmərinin 2024-cü ildə başa çatdırılması planlaşdırılır.

Türkiyə ilə Qırğızıstan münasibətlərinə nəzər saldıqda, demək olar ki, hər sahədə əməkdaşlığın olduğu görünürsə də, onun Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri qədər intensiv və yaxından inkişaf etmədiyi məlum olur. Türkiyə və Qırğızıstan prezidentləri 1997-ci ildə «Əbədi Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi» imzalamış və 1999-cu ildə iki ölkə arasında «Türkiyə və Qırğızıstan: Birlikdə 21-ci Əsrə» bəyanatı dərc olunmuşdur. 2011-ci ildə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının Yaradılmasına Dair Birgə Bəyanat verilmiş və Türkiyə ilə Qırğızıstan arasında strateji tərəfdaşlıq səviyyəsində olan münasibətlər başda siyasi, iqtisadi/ticari, hərbi, mədəni/təhsil, tibb, nəqliyyat sahələri olmaqla çoxölçülü formada davam etdirilmişdir [151]. Xüsusilə, iki ölkə arasındakı texniki və iqtisadi əməkdaşlıq fəaliyyətlərində Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qırğızıstanda TİKA-nın yardımı ilə müxtəlif layihələr həyata keçirilir [80, s. 57]. 2011-2017-ci illər arasında prezident olan Almazbek Atambayev dövründə Türkiyə ilə daha yaxın münasibətlər qurulmuşdur. Məsələn, 2012-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisində türkcə danışan Atambayev Türk Birliyinin qurulmasını vurğulamışdır [66]. Bundan əlavə, 2014-cü ildə Türkiyədə baş tutan prezident seçkilərinin ardınca prezident seçilən Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ictimaiyyət üçün etdiyi balkon nitqində Atambayev də xalqa xitab etmişdir [63]. Lakin Qırğızıstanın Türkiyə ilə Rusiya arasında 2015-ci ildə baş vermiş «təyyarə böhranı» adlanan hadisədə Rusiyaya tərəf

çıxması, Qırğızıstan-Türkiyə münasibətlərinə soyuqluq gətirmişdir [116]. Həmçinin 2016-cı ildə Türkiyədə başverən çevriliş cəhdindən sonra qırğız rəhbərliyinin ölkədəki terror təşkilatı FETÖ-nün məktəbləri bağlamaqdan imtina etməsi də gərginliyə səbəb olmuşdur. Bununla belə, prezident Sooronbay Jeenbekov 9-11 aprel 2018-ci il tarixində Türkiyəyə rəsmi səfər etmiş, ikitərəfli münasibətləri qaydaya salmaq üçün addımlar atılmışdır [175]. 2021-ci ildə prezident seçilən Sadır Japarovun dövründə həm Xarici İşlər Nazirləri, həm də Prezidentlər səviyyəsində qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş və Türkiyə, Qırğız-Tacik münaqişəsində Bişkekə maddi və mənəvi yardım göstərmişdir [80, s.56].

Azərbaycanla Türkiyə münasibətlərində də qısamüddətli gərginliyin yaşandığı hallar mövcuddur. Ümumilikdə, müsbət olaraq bir çox sahədə davam edən Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı və əlaqələri qısa bir müddət gərginləşmişdir. Türkiyənin «qonşularla sıfır problem» doktrinasını irəli sürdüyü dövrdə, Ermənistanla da münasibətlərini düzəltməyə çalışması, Azərbaycanla olan münasibətlərdə soyuqluq yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə və Ermənistan arasında 10 oktyabr 2009-cu ildə imzalanan «Sürix Protokolları», Ermənistanın işğal etdiyi torpaqlardan geri çəkilməsini özündə ehtiva edən hər hansı şərt irəli sürmədən Ermənistan-Türkiyə sərhədlərinin açılmasından bəhs etdiyinə görə Azərbaycanın qınağına səbəb olmuşdur. Daha sonra Türkiyə Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlardan geri çəkilməsi şərtini irəli sürmüş və nəticədə Türkiyə-Ermənistan sərhədləri açılmamışdır. Sonradan Türkiyədə keçirilən Türkiyə-Ermənistan futbol matçına girişdə polislər tərəfindən Azərbaycan bayraqlarının yığılması, ardınca Bakıda Şəhidlər xiyabanında şəhid türk əsgərlərinin şərəfinə ucaldılan abidə ətrafındakı Türkiyə bayraqlarının yığışdırılması hadisəsi iki ölkə arasında bayraq böhranına səbəb olmuşdur. Lakin qısa müddətdən sonra münasibətlər yenidən normallaşmışdır [21; 69]. Azərbaycanla Türkiyə prezidentlərinin həmsədrliyi ilə 2010-cu ildə Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılmış və hər il Şura iclaslarının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [158, s.36].

Türkiyə Qırğızıstanla yanaşı, Azərbaycana da hərbi təhsil dəstək verib. İki ölkənin hərbi sahədə əməkdaşlığı üçün mühüm addımlar atması I Qarabağ

Müharibəsinin davam etdiyi dövrə təsadüf edir. Azərbaycandan Türkiyəyə hərbi təhsil üçün tələbələrini gəlməsini təmin edən Hərbi Təhsil və Əməkdaşlıq Müqaviləsi 11 avqust 1992-ci ildə imzalanmışdır. 1996-cı ilin iyununda Hərbi Sahədə Təhsil, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq Razılaşması imzalanmış, 1997-ci ilin oktyabrında «Daxili Qoşunların Ali Hərbi Məktəbi» ortaq təhsil fəaliyyətinə başlamışdır. Digər tərəfdən Türk Silahlı Qüvvələrinin dəstəyi və hərbi təcrübəsi ilə Azərbaycanda Hərbi Akademiya yaradılmış və ilk məzunlarını 2001-ci ilin avqustunda vermişdir. Bununla yanaşı, 23 may 2007-ci ildə İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənərək qüvvəyə minən Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Strategiyası Sənədində təhlükəsiz mühit, milli mənfəətlər kimi ünsürlərlə yanaşı Azərbaycan - Türkiyə münasibətlərinin strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olduğu və regional layihələrlə yanaşı erməni məsələsində iki ölkənin ortaq maraq çərçivəsində hərəkət etdiyi qeyd edilmişdir [158, s.36; 15]. Hərbi əməkdaşlıqlar davam etmiş və nəhayət 2010-cu ildə Türkiyə - Azərbaycan arasında hər hansı bir müharibə vəziyyətində qarşılıqlı həmrəylik/yardımlaşma öhdəliyi ehtiva edən strateji müttəfiqlik təsis edilmişdir. 2015-ci ilin mayında isə ilk dəfə Silahlı Qüvvələr Komandirləri səviyyəsində iclaslar keçirilməyə başlamışdır. Yenə həmin ayda Naxçıvanda və Bakıda eyni vaxtda Türkiyə - Azərbaycan ortaq hərbi təlimləri keçirilmiş; Gürcüstanın da iştirak etdiyi üçtərəfli təlimlər də olmuşdur. 2019-cu ilin mayında isə iri miqyaslı və üç gün davam edən «birgə döyüş atışlı taktiki təlim» həyata keçirilmişdir [140, s. 590-593]. Türkiyə ilə Azərbaycanın hərbi əlaqələrinin möhkəmlənməsi Azərbaycanın II Qarabağ Müharibəsindəki zəfərinə də öz töhfəsini vermişdir. Artıq məlumdur ki, Türkiyə istehsalı Bayraktarlar Azərbaycan ordusunun erməni qoşunlarla olan mübarizəsindəki uğurlarını dəstəkləmişdir. II Qarabağ Müharibəsinin 2020-ci ilin sentyabrında başladığı vaxt Türkiyənin Pilotsuz Uçuş Aparatlarının (PUA) da müharibənin gedişində rol oynaması dəfələrlə aktual olmuşdur. 44 günlük müharibənin ardınca Rusiyanın vasitəçiliyi ilə 10 noyabr 2020-ci ildə atəşkəs elan edilmiş və müqavilə imzalayan tərəf olmasa da Türkiyə atəşkəs prosesində Rusiya ilə əməkdaşlıq etmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türkiyənin bu prosesdəki önəmini daim qeyd etmişdir. Müqavilə mətnində qeyd olunmasa da, İlham Əliyev Türkiyənin də sülhməramlı mərkəzdə

olacağını qeyd etmiş və 11 noyabr 2020-ci ildə atəşkəsə nəzarətin təmin edilməsi üçün Türkiyə və Rusiyanın birgə fəaliyyət göstərəcəyi mərkəzlə bağlı memorandum imzalanmışdır. İki ölkənin də bərabər sayda əsgərinin fəaliyyət göstərəcəyi Türkiyə-Rusiya Birgə Mərkəzi Ağdamda 30 yanvar 2021-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır [82, s. 52] Həmçinin Türkiyə və Azərbaycan Prezidentlərinin 15 iyun 2021-ci ildə Şuşa şəhərində təhsil, hərbi, texnoloji, iqtisadi və digər bir çox sahələrdə iki ölkənin əməkdaşlıq edəcəyini bəyan etdiyi Şuşa bəyannaməsi imzalanmışdır [143]. Beləliklə, iki ölkə arasında münasibətlər müttəfiqlik səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əlaqələrlə yanaşı, xüsusilə enerji əsaslı iqtisadi əlaqələr Heydər Əliyevin dövründən etibarən böyük miqyasda inkişaf etmişdir. 1994-cü ildə imzalanan «Əsrin müqaviləsi» ilə neft strategiyasını müəyyən edən Heydər Əliyev, neftdən əldə edilən gəlirlərlə siyasi, iqtisadi və bu kimi digər sahələrdə ölkə maraqlarını həyata keçirmək məqsədi güdmüşdür. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Türkiyə də bu müqavilənin bir hissəsi olmuşdur [25]. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Kəməri (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum Qaz Boru Kəməri (BTƏ), Bakı-Tbilisi-Qars Dəmiryolu (BTQ), Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihələri, Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan arasındakı regional əməkdaşlığı inkişaf etdirən və bu ölkələrlə kritik geosiyasi xətlərin sağlamlığına və gücünə birinci dərəcəli təsir etməli olan təhlükəsizlik əsaslı əməkdaşlığı da özü ilə gətirən layihələr olmuşdur [140, s 586]. Beləliklə, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin ortaq hərbi təlimləri də bu məqsədi güdür.

BTC boru kəməri Xəzər hövzəsi enerji resurslarının dünya bazarlarına Rusiya və İranın nəzarətindən kənar marşrutdan ixrac edilməsinin əsasını qoymaqla yanaşı, ondan sonra həyata keçirilən BTƏ, BTQ, TANAP kimi layihələr Türkiyə və Azərbaycanı iqtisadi və siyasi baxımdan bir-birinə yaxınlaşdırmış, digər tərəfdən bu layihələrlə Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiya türk respublikaları ilə əlaqələrin yaradılmasını da aktual etmişdir. Həmçinin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri regionda sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən Ermənistanın regional iqtisadi layihələrin xaricində saxlanması prosesinin əsasını qoymuşdur. Bununla yanaşı, BTƏ-nin yekunlaşması ilə Xəzərin neft ehtiyatlarından sonra qaz ehtiyatlarının da Rusiya və İranın nəzarətindən

kənar marşrutla Qərb bazarlarına ixracı fürsəti əldə edilmişdir [70, s. 10-12]. 85 milyondan çox əhalisi olan Türkiyənin neft və qazı Azərbaycandan alması, enerjidən asılı dövlət olması və 2017-ci ilin oktyabrında istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu və iki boru kəmərinin çəkilməsi Türkiyəni enerji məsələsində rahatlatmış, iki ölkənin iqtisadiyyatlarının bir-birinə inteqrasiya olması imkanı yaratmışdır. Həmçinin Azərbaycanı türk enerji sektorunun ən böyük investoru səviyyəsinə çatdırmışdır. Dövlətə məxsus neft şirkəti olan SOCAR İzmirdəki ən böyük neft emalı zavoduna malik olmuş, iki ölkə arasında ticarətin həcmi 5 milyard dollara çatmışdır. Bunun 2024-cü ildə 15 milyard dollara çatması gözlənilir. Bilavasitə Türkiyənin Azərbaycan neft və qazına asılılığının artmasını, xarici siyasətində Azərbaycana dəstək verməsinin digər səbəbi kimi göstərə bilərik [320, s.109; 7].

Postsovet məkanında hələ də ən nüfuzlu dövlət olan Rusiya ilə də iki ölkə arasındakı münasibətləri eyni şəkildə inkişaf etməmişdir. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin müstəqillikdən sonrakı inkişafına gənc respublikanın müstəqillikdən əvvəlki dövrü böyük təsir göstərmişdir. 1988-1994-cü illərdə baş vermiş I Qarabağ Müharibəsinin nəticəsində Rusiyanın rolunu inkar etmək olmaz. Həmçinin sovet qoşunlarının 20 Yanvar faciəsinə səbəb olması da müstəqillik yolunda olan Azərbaycanda milli duyğuları artırmış və milliləşmə fəaliyyətlərini sürətləndirmişdir. Bunlar küçə, meydan kimi məkanların adlarında belə öz əksini tapmışdır. Məsələn, 11-ci Qızıl Ordu Meydanı kimi tanınan məkan müstəqillikdən sonra 20 Yanvar Meydanı adlandırılmış, bu vasitə ilə baş vermiş hadisələrin xalqın yaddaşında yaşadılması təmin edilmişdir [72, s.947]. Bu hadisələrə baxmayaraq Rusiyaya meyilli xarici siyasət yeridən ilk prezident A. Mütəllibovun qısamüddətli hakimiyyət dövründə Sovet Ordusunun 366-cı Alayının yardımını ilə erməni birləşmələrinin Xocalı Qətlini həyata keçirməsi onun Azərbaycan Xalq Cəbhəsi tərəfindən istefa verməyə məcbur edilməsi ilə nəticələnmişdir. Sonradan yeni prezident Elçibəyin açıq şəkildə Rusiya əleyhinə və Türkiyəyə meyilli siyasət yeritməsi, 1993-cü ildə Azərbaycanı MDB üzvlüyündən çıxarmaq cəhdi ilə [232, s. 82] ölkədə hökumət böhranı yaşanmışdır. Rusiya Elçibəyin prezidentliyi dövründə Ermənistanı Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün hərbi, diplomatik və siyasi dəstək vermiş, Elçibəyi hakimiyyətdən

devirməyə çalışan Surət Hüseynova silahlı yardım göstərmişdir. Bundan sonra Xalq Cəbhəsi hökumətinin Heydər Əliyevi Naxçıvandan Bakıya köməyə çağırması ilə bu böhran vəziyyəti səngimişdir [128, s. 147].

1993-cü ildə Heydər Əliyev prezident olduqdan sonra Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinin qarşısını almaq və işğal altındakı torpaqları geri qaytarmaq məqsədilə həmin ildə Rusiyaya səfər etmişdir. Elçibəyin dövründə MDB-dən çıxan Azərbaycan, Heydər Əliyevin Rusiya ilə mehriban əlaqələr qurmaq istəməsi səbəbindən yenidən MDB-ə qoşulmuşdur. 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda imzalanmış «Əsrin Müqaviləsi»ndə rus şirkəti olan Lukoil 10/100 hissə paya malikdir. İki ölkə arasında mehriban əlaqələr qurmaq üçün addımlar atılarkən 1994-1996-cı illərdə baş vermiş Rusiya-Çeçenistan müharibəsində Rusiya Azərbaycanı çeçenlərə kömək etməkdə günahlandıraraq 3 illik sanksiya tətbiq etdi [212, s. 139-141].

9 yanvar 2001-ci ildə Putin Azərbaycana səfər etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixə kimi heç bir rus lider Azərbaycana səfər etməmişdi. Səfər zamanı «Qafqazda Təhlükəsizliyin Təmin Edilməsi və Əməkdaşlığın İnkişafına Dair Bakı Bəyannaməsi» və «Xəzər Dənizində Əməkdaşlığın Əsaslarına Dair Bəyanat» imzalandı [165, s.7]. İki ölkə arasında növbəti görüş isə Heydər Əliyevin Rusiyaya 24-26 yanvar 2002-ci il tarixindəki səfəri ilə baş tutdu. Bu görüşdə tərəflər 2010-cu ilə qədər davam etdirilməsi nəzərdə tutulan uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq müqaviləsini imzaladılar. 2000-2008-ci illərdə Putinin rəhbərlik etdiyi Rusiya hökuməti həm keçmiş Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev, həm də hazırkı prezident İlham Əliyev ilə ortaq məxrəcə gəlməyi bacarmışdı. Hər iki ölkə ortaq birgə layihələrdə iştirak edərək iqtisadi imkanları dəyərləndirmişdir [229, s.66].

Məlum olduğu kimi Rusiya, ATƏT-in Minsk qrupunun daimi üzvlərindən biridir. Qarabağ problemi ilə bağlı İrəvan yönümlü bir siyasət tətbiq edən Rusiya 2008-ci ildən etibarən həmin problemin həlli prosesinə yönəlmiş daha təsirli addımlar atmağa başladı. Rusiyanın tələbi ilə 2008-ci ildə Meindorfda görüşən Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları 1994-cü il atəşkəsindən sonra ilk dəfə birgə bəyannamə imzaladı. Rusiyanın başçılıq etdiyi görüşlər 2009-un iyulunda, 2010-cu ilin yanvarında Soçidə, 2011-ci ilin martında və 2012-ci ilin yanvarında baş tutdu [78, s. 29]. 2016-cı

ildə baş verən 4 günlük müharibənin ardınca Azərbaycanın qələbəsi ilə sona çatan 2020-ci il 44 günlük müharibə baş verdi. 44 günlük müharibə dövründə isə bir sıra səbəblərdən Moskva rəhbərliyi Ermənistanı birbaşa müdafiə etməmişdir. Bununla belə Rusiya ordusuna məxsus Mi-24 tipli hərbi helikopterin Azərbaycan sərhədi yaxınlığında təsadüfən vurulması nəticəsində Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçi olmuş və iki ölkə atəşkəs barədə razılığa gəlmişdir. 10 noyabr 2020-ci ildə üç ölkə tərəfindən imzalanan 9 maddədən ibarət atəşkəs müqaviləsi ilə Azərbaycan müharibə yolu ilə geri qaytardığı torpaqlarla yanaşı Ağdam, Kəlbəcər və Laçını da geri almışdır. Müqavilə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qərb hissəsi ilə birləşdirən yeni nəqliyyat şəbəkəsinin salınmasına qərar verilmişdir. Bu müqavilədən Rusiya da mənfəət əldə etmişdir. Rusiya «sülh gücü» adı ilə Qarabağda ermənilərin yaşadığı bölgələrə əsgərlərini yerləşdirmiş, regionda təsirli və təhlükəsiz gediş-gəlişin təmin edilməsi üçün nəqliyyat üzərində nəzarət əldə etmişdir [82, s.52].

Sovet dövründə fəaliyyətdə olan, lakin SSRİ dağıldıqdan sonra istifadə edilməyən Bakı-Novorossiysk neft boru xətti Heydər Əliyevin dövründə bərpa edilərək yenidən istifadə edilməsi barədə Rusiya ilə razılıq əldə edilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində rus boru xətti sistemindən asılı olan Azərbaycan, ən çox da Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində hazırda qaz və neftinin daşınması üçün bir çox alternativə malikdir [49, s.5]. Azərbaycan bazarında təqribən 33/100-ü rus olmaqla 700 Azərbaycan-Rusiya birgə müəssisəsi mövcuddur. Bununla yanaşı, Rusiyanın Azərbaycandakı Qazprom, Transneft və LUKOİL kimi enerji şirkətləri uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. 7 min kilometrdən çox uzunluğu olan «Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru» Rusiya və Azərbaycan ərazisindən keçir və İran üzərindən Cənubi Asiya və Yaxın Şərqə, oradan isə Avropaya yük daşınmasını mühüm dərəcədə sürətləndirir. Buna dəmiryolu, bərə və quru yolla nəqliyyat xətləri də daxil edilmişdir. 2022-ci ilin sentyabrında bu səbəbdən bir yerə toplaşan Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan Bakı Bəyannaməsini imzalamışdır [2; 163].

İki ölkə arasında münasibətlərin 30-cu ili yaxınlaşmaqda ikən Moskvada «Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Qarşılıqlı Əməkdaşlıq Bəyannaməsi»ni 22 fevral 2022-ci il tarixində imzalayan tərəflər, bir çox sahədə

əməkdaşlıq və əlaqələrini müttəfiqlik səviyyəsinə çatdırdıqlarını qeyd etmişlər [20, s.6-7]. 43 maddədən ibarət Moskva Bəyannaməsi adlandırılan bu müqavilə ilə ticarət, təhlükəsizlik, təhsil, turizm, enerji, Xəzər Dənizi də daxil olmaqla bir çox mövzuda əməkdaşlıq etmək barədə razılığa gəlinmişdir. Bəyannamənin birinci maddəsində öz əksini tapan daxili işlərə qarışmamaq və ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı kimi ifadələr [56] mediada Rusiyanın Qarabağ torpaqlarının Azərbaycana məxsus olmasını rəsmi olaraq qəbul etməsi kimi qələmə verilmişdir.

Milli maraqları ön planda saxlayan və daha güclü xarici siyasət kursu inkişaf etdirən İlham Əliyev, Azərbaycanın iki dost ölkə ilə tərəf tutmadan tarazlıq siyasətini uğurla yeritdiyini Rusiya-Ukrayna Müharibəsindəki münasibətilə də göstərmişdir. İ.Əliyev Rusiyanın Ukraynanı işğal etməsi məsələsi barədə açıqlama verməsə də Ukraynaya humanitar yardım göndərilməsi barədə təlimat vermiş, həm də Ukraynadakı SOCAR benzin stansiyalarından təcili yardım maşınlarının pulsuz istifadəsini təmin etmişdir. Digər tərəfdən, Avropa Şurasının üzvü olan Rusiyanın üzvlükdən çıxarılması barədə aparılan səsvermədə 47 ölkədən 42-si Şuradan Rusiyanın çıxarılmasının lehinə səs verdiyi halda Azərbaycan səsvermədə iştirak etməmişdir [251].

Azərbaycanla Qırğızıstanı müqayisə etdikdə isə Qırğızıstanın sovet dövrünün izlərini silməyə tələsmədiyi görünür. Əvvəlki fəsildə də qeyd edildiyi kimi, rus dilinin ölkədə rəsmi statusu olması ilə yanaşı, müstəqillikdən sonra paytaxt Bişkəkdə hələ də Sovet dövrünə aid olan yer adlarına rast gəlmək mümkündür. Şəhər mərkəzində Lenin heykəli, hətta Lenin adını daşıyan bir rayon da var. Yenə Azərbaycanla müqayisədə Qırğızıstanın Rusiya ilə münasibətləri də fərqli inkişaf etmişdir. Qırğızıstan demək olar ki, həmişə Rusiyanı müttəfiq kimi görüb.

Diplomatik münasibətləri 20 mart 1992-ci ildə qurulan Rusiya ilə Qırğızıstan, 1992-ci ilin iyununda «Dostluq, Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsi», 2000-ci ilin iyulunda isə «Əbədi Dostluq, İttifaq və Tərəfdaşlıq Bəyanatı» imzalanıb. Bir çox sahədə əməkdaşlığı əhatə edən 130-dan çox müqaviləyə imza atmış iki ölkənin əlaqələri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsində və ittifaq xarakterlidir [189].

Qırğızıstan hələ siyasi sabitliyə nail olmayan, iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkədir. Bu vəziyyət onu ümumilikdə Rusiyanın təsir orbitində saxlayır. Qırğızıstanda 2005, 2010 və 2020-ci illərdə baş vermiş xalq qiyamları hökumətin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İlk prezident Əsgər Akayev, 2005-ci ildəki çevrilişdən sonra Rusiyaya qaçdığı halda; ABŞ-ın Qırğızıstanda hərbi hava bazasının olması səbəbindən ABŞ və Rusiya arasında taraz siyasət yeridə bilməyən ikinci prezident Kurmanbek Bakiyevin 2010-cu ildə hakimiyyətdən devrilməsində Rusiyanın təsiri olması ehtimal edilir [88, s. 341-344]. Bundan sonra müvəqqəti prezident Roza Otunbayeva olmuşdur. Qırğızlar və özbəklər arasında Oşda başlayan və etnik münaqişəyə çevrilən hadisələr baş vermişdir. 10 iyun 2010-cu ildə başlayan münaqişə sonradan digər bölgələrə də yayılmışdır. R. Otunbayeva hadisələri idarə edə bilmək üçün Rusiyadan hərbi yardım istəmişdir. Daha sonra prezident seçilən Almazbek Atambayev 2011-2017-ci illər arasındakı hakimiyyəti dövründə Rusiyanı əsas strateji tərəfdaşı kimi qələmə versə də, çoxistiqamətli xarici siyasət yanaşmasını da dilə gətirərək bir çox ölkələrə xarici səfərlərini etmişdir. Lakin Qırğızıstan Rusiyanın daxil olduğu Rusiya-ABŞ hərbi baza məsələsində, Türkiyə-Rusiya təyyarə böhranı kimi məsələlərdə Rusiyanın tərəfində olmuşdur. Bu da xarici siyasətdə tarazlıqdan çox Qırğızıstanın Rusiyanın arxasınca getdiyini göstərir. ABŞ hərbi bazası 2014-cü ildə icarə müddəti bitdiyinə görə fəaliyyətini dayandırmışdır [86, s.225]. 2017-ci ildə hakimiyyətə gələn S. Jeenbekov ilk xarici səfərini Rusiyaya etmişdir. Bu səfər ölkənin Rusiya ilə müttəfiqlik əlaqələrinin və strateji tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş xarici siyasətinin dəyişməzliyini göstərmişdir [79]. 2020-ci ilin oktyabrında baş tutan parlament seçkilərindən sonra müxalifət partiyalarının seçkini tanımaması səbəbindən etirazlar təşkil etməsi nəticəsində ölkədə 3-cü Xalq İnqilabı kimi qəbul edilən hadisələr baş vermiş və S. Jeenbekov istefa vermişdir. Ardınca əvvəl baş nazir olan S. Japarov 2021-ci ilin yanvarında prezident seçilmişdir. S. Japarovun da ilk xarici səfəri digər prezidentlərdə olduğu kimi Rusiyaya olmuşdur [287]. Qırğız dövlət başçılarının ən mühüm ortaq nöqtəsi hakimiyyətə gəldiklərində ilk səfər etdikləri ölkənin Rusiya olmasıdır desək səhv etmərik. SSRİ dövründə çəkilən süni sərhədlər Mərkəzi Asiyada hələ də münaqişələrə səbəb olmaqdadır. Son dəfə 2022-ci ilin

sentyabrında ortaya çıxan Qırğızıstan-Tacikistan sərhədindəki qanlı toqquşmalarda yenə vasitəçilik vəzifəsini Rusiya öz üzərinə götürmüşdür [86, s.225].

Qırğızıstan ərazisində rus əsgərlərinin mövcudluğu isə 23 oktyabr 2003-cü ildən başlayıb. Bu tarixdə Rusiya prezidenti V. Putinlə Qırğızıstan prezidenti Ə. Akayev arasında Kant şəhərində Rusiya bazasının açılmasına dair müqavilə imzalanmış və Rusiya ilk dəfə öz ərazisinin xaricindəki ölkədə baza yaratmışdır. Bu bazanın açılması MDB ölkələri arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf etməsində mühüm amil oldu. 2009-cu ildə bu müqavilənin müddəti 49 ilə qədər uzadıldı. Rus bazası, eyni zamanda, zəif bir orduya malik olan Qırğızıstanın təhlükəsizliyini də təmin edir [64, s.73-74]. Digər tərəfdən 20 yanvar 2012-ci ildə Qırğızıstanla Rusiya hərbi hava bazasının statusunu da özündə ehtiva edən müqavilə bağlandı. Buna əsasən, 2017-ci ildən etibarən Rusiyanın hərbi hava bazası Karakol şəhərindəki sualtı silah sınaq bazası, Kara-Balta şəhərindəki hərbi əlaqə mərkəzi, Maylu-Su şəhərindəki radioseysmik laboratoriya və Kant şəhərindəki hava bazası daxil olmaqla 4 bölgəni özündə birləşdirir [64, s.82].

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə Rusiya keçmiş sovet coğrafiyasında müstəqillik qazanmış ölkələri MDB və KTM kimi siyasi, hərbi və iqtisadi birləşmələr vasitəsilə öz təsir dairəsində saxlamağa çalışdı. Bölgədəki nüfuzunu itirməsinin qlobal arenada mövqelərini zəiflədəcəyini bilən Moskva bu ölkələrin Qərbə inteqrasiyasını istəmirdi. 15 may 1992-ci ildə Daşkənddə Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan və Ermənistan tərəfindən imzalanan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi üzvlər arasında əməkdaşlığı artırmaq və ortaq təhlükələrə qarşı birgə siyasətlər hazırlamaq məqsədi daşıyır. 2002-ci ildə hərbi və siyasi təzahürü olan müqavilə beynəlxalq təşkilata çevrilmiş və təşkilata korporativ şəxsiyyət verilmişdir. Lakin aydındır ki, KTMT-nin Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün mühüm töhfəsi Rusiyadan ucuz qiymətə hərbi texnika əldə etmək imkanındır. Rusiya regionun ən kasıb dövlətləri olan Tacikistan və Qırğızıstana da silah verir [258]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KTM müqaviləsini imzalasa da, 5 illik müddətdən sonra müqaviləni yeniləməyərək bu təşkilatın bir hissəsi olmamışdır [64, s.72].

Rusiya Azərbaycan və Qırğızıstan iqtisadiyyatı üçün mühüm tərəfdaşdır. Lakin onun iqtisadi sahədə Qırğızıstan üçün əhəmiyyəti daha böyükdür. Çünki Qırğızıstan

iqtisadiyyatında Rusiyada işləyənlərin göndərdiyi valyutalar mühüm yer tutur. Qırğızıstan Mərkəzi Bankının 2018-ci il məlumatına əsasən, Qırğızıstana xaricdən 2018-ci ilin ilk doqquz ayında göndərilən valyutanın (1 milyard 970,5 milyon dollar) 90%-nin Rusiyadan transfer edildiyi qeyd edilmiş, Qırğızıstan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin mənbələrinə əsasən işləmək üçün xaricə üz tutan 750 mindən çox Qırğızıstan vətəndaşının da 80%-nin Rusiyada yaşadığı qeyd edilmişdir [83, s. 174]. 2021-ci ilin sonunda iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi 46% artaraq 2,5 milyard dollar olmuş, 2021-ci ildə Rusiyadan Qırğızıstana gələn işçi miqrantların pul transfer miqdarı 2,6 milyard dollara çatmışdır. 2013-cü ildə «Qazprom» «Qırğızqaz»ın 40 milyon dollar təxmin edilən borcunu öz üzərinə götürdü. Bununla yanaşı, Qırğızıstanın müstəqilliyindən bu yana Rusiya kredit və qarşılıqsız yardımlar formasında Qırğızıstan iqtisadiyyatına töhfə vermiş, illər ərzində Qırğızıstanın ödəyə bilmədiyi çoxsaylı borclarını da silmişdir [200]. 2022-ci ildə iki ölkə arasında ticarətin həcmi 2 milyard dolları keçmiş, Qırğızıstandan Rusiyaya edilən ixracat iki qat artmışdır. Rusiya, Qırğızıstan idxalında birinci (32,76%) və ixracda Qazaxıstandan (22,94%) sonra ikinci yeri tutur [130, s.567]. Avrasiya İqtisadi Birliyinin tarixi bağlar, müttəfiqlik və strateji tərəfdaşlıq baxımından sağlam təməl kimi görən Qırğızıstan, həmçinin 7-8 oktyabr 2022-ci ildə «Rusiya-Qırğızıstan İnkişaf Fondu»nun himayəsində təqribən yarım milyard dollarlıq investisiya layihələrinin tətbiq edilməsinə dair müqavilə imzalamışdır [178]. İqtisadi cəhətdən Rusiyadan asılı olan Qırğızıstanın Rusiya-Ukrayna müharibəsinə münasibəti də bu istiqamətdə olmuşdur. Müharibənin başlaması ilə Mərkəzi Asiya Türk Dövlətlərinin Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədikləri, lakin Rusiyanı birbaşa özlərinə qarşı çəkməkdə tərəddüd etdikləri görünür. Məsələn, Qırğızıstan Prezidenti S. Japarov 9 mart 2022-ci il tarixində parlamentdəki çıxışında kiçik bir ölkə olaraq müharibəni dayandırmaq üçün heç bir təsirlərinin olmadığını bildirmiş və bitərəf qalmalı olduqlarını qeyd edib [130, s.565].

Çin Azərbaycanın və Qırğızıstanın müstəqilliyini 1991-ci ildə tanımış, 1992-ci ildə onlar arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur [30, s. 307; 181]. Əhəmiyyətli regional güc olan, lakin sərhəd bağlılığı olmayan Çinlə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa əhəmiyyət verən Azərbaycan, hərtərəfli əməkdaşlıqlar həyata keçirərək

münasibətləri hüquqi zəmində də inkişaf etdirmişdir [39, s.14]. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə iqtisadi, ticarət, mədəniyyət, təhsil, turizm kimi bir çox sahədə əməkdaşlıq etmək məqsədilə müqavilələr imzalanmışdır. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev, prezident kimi Çinə ilk səfərini 1994-cü ildə etmişdir [30, s. 307-308]. İlham Əliyev isə Çinə ilk səfərini 2005-ci ildə etmiş və 1994-cü ildə iki ölkə arasında münasibətlərdən bəhs edən bəyannaməni əsas tutaraq 17 mart 2005-ci il tarixində Pekində birgə bəyannamə imzalamışdır. İndi də qüvvədə olan Bəyannamədə Avropa-Qafqaz-Asiya (TRACECA) nəqliyyat dəhlizinin vacibliyi qeyd olunmaqla yanaşı, Azərbaycanın Tayvanı müstəqil dövlət kimi deyil, Çinin bir hissəsi kimi tanıması da öz əksini tapmışdır. Çin isə 1990-cı illərin əvvəllərində BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarına aid qətnamələrini dəstəkləməklə Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini nümayiş etdirmişdir [12].

Bununla yanaşı, Azərbaycanla Çin arasında imzalanmış 10 dekabr 2015-ci ildə münasibətlərin daha da möhkəmlənməsini nəzərdə tutan bəyannaməni də qeyd etmək lazımdır. Yenə bütün sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan bəyannamə Azərbaycanın Çinlə İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar yaratmaq məqsədilə əməkdaşlıq edəcəyi, iki ölkənin birgə maraqlarını qorumaq məqsədilə Azərbaycanın üzv olmadığı ŞƏT və iki ölkənin də üzv olduğu Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirə kimi çoxtərəfli strukturlar çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığı nəzərdə tutduqlarını əks etdirməklə 2005-ci ildəki bəyannaməyə istinad edərək imzalanmışdır [1]. Həmçinin, 2015-ci il bəyannaməsində Azərbaycan və Çin dövlətlərinin bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıması qeyd edilsə də, 2017-ci ildə Çin Ermənistanla 10 milyon yuan dəyərində qarşılıqsız hərbi yardım müqaviləsini imzalamışdır [23].

Azərbaycanın müstəqilliyindən bəri Çinlə münasibətlər ümumilikdə müsbət inkişaf etsə də ikitərəfli münasibətlərə zərər verən bəzi hallar da baş vermişdir. Azərbaycan Çinin Ermənistana silah satışına 1999-cu ildə etiraz etmiş, sonradan Çin tərəfi 2000-ci ilin iyununda səfər zamanı Azərbaycanı da ziyarət edərək «Çinin Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini, Azərbaycanla da

əməkdaşlıq etmək istədiklərini» bildirmişlər. Buna baxmayaraq 15 oktyabr 2001-ci ildə Çin və Ermənistan 100 milyon dollar dəyərində birgə investisiya müqaviləsi imzalamışlar. Çin Ermənistana 1999-cu ildə 8 ədəd «Tayfun» raketini, 2013-cü ildə isə AR1A raketlərini satmışdır [23]. Bununla yanaşı, Çinin 2020-ci ildə baş verən II Qarabağ Müharibəsində bitərəflik nümayiş etdirdiyini də qeyd etmək lazımdır [61, s. 109].

Bir-birilə qonşu olan Qırğızıstan və Çin isə iqtisadiyyat, əhali, hərbi güc və bu kimi digər sahələrdə müxtəlif gücə malik ölkələrdir. Təhsil, mədəniyyət, hərbi kimi bir çox sahədə əlaqələrini davam etdirən hər iki ölkənin daxil olduğu Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, münasibətləri xüsusilə təhlükəsizlik və iqtisadi baxımdan yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Bu təşkilat vasitəsilə sərhəd münaqişələrinin həlli, uyğur problemi, hərbi sahəsində münasibətlər kimi məsələlər önə çıxır, Çin isə öz təhlükəsizlik və iqtisadi münasibətlərini ön planda saxlamağa çalışır. Həmçinin, Rusiyanın Mərkəzi Asiyadakı gücünü də tarazlayır [85, s.2]. Çin iqtisadiyyatı üçün enerji mühüm amildir və Qırğızıstan yeraltı sərvətləri baxımından zəngin ölkə olmasa da, xüsusilə qızıl mədənlərinin mövcudluğuna görə Çinin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən Çin şirkətlərilə yanaşı, Qırğızıstanda təqribən 170-ə yaxın Qırğız-Çin birgə müəssisəsi mövcuddur. Bunlardan təqribən 80%-i enerji, sənaye və mədəncilik sektorlarında fəaliyyət göstərir [334]. Çin, Qırğızıstanın ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşdır. Bununla yanaşı, Şərqi Türkünstanda baş verənləri separatçılıq kimi qəbul edən Pekin hökumətinə görə bu bölgədəki xalq ilə Qırğızıstandakı uyğurların yaxın münasibətdə olması yolverilməzdir. Çinin öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirməsi üçün təhlükəsizliyini təmin etməsi mühüm olduğundan sərhəd qonşusu Qırğızıstanla münasibətlərin gedişatını Pekinin maraqları müəyyən edir [84, s.4633]. Bundan əlavə, Qırğızıstanla Çinin münasibətlərini daha da inkişaf etdirən strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması ilə əlaqədar Birgə Bəyanat 2013-cü ildə, strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi ilə əlaqədar Birgə Bəyanat 2014-cü ildə, geniş strateji tərəfdaşlığın qurulması ilə əlaqədar Birgə Bəyanat isə 2018-ci ildə qəbul edilmişdir [327].

Çinin 2013-cü ildə elan etdiyi «Bir Kəmər, Bir Yol» (BKBY) Layihəsi keçmiş İpək Yolunu canlandırmaq üçün həyata keçirilən və 79-dən çox ölkənin daxil olduğu böyük bir layihə olsa da bu istiqamətdə daha əvvəl Azərbaycan və Qırğızıstan ölkə başçıları da təşəbbüs irəli sürmüşlər. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 7-8 sentyabr 1998-ci ildə «Böyük İpək Yolu»nun bərpası üçün addım atmış və Qırğızıstan da daxil olmaqla 30-dan artıq dövlət və 10-dan artıq beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirak etdiyi konfrans Bakıda təşkil edilmişdir. Konfrans Aİ-nın Trans Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TITR) proqramı çərçivəsində Avropa-Qafqaz-Asiya Koridorunun inkişafı üçün Beynəlxalq Nəqliyyat Əsaslı Çoxtərəfli Müqavilənin imzalanması və Bakı Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə sona çatmışdır. Yəni, Azərbaycanın İpək Yoluna olan marağı Çinin başçılıq etdiyi layihədən əvvəl də vardı. Qırğızıstanın ilk prezidenti Akayevin 17 sentyabr 1998-ci ildə qəbul etdiyi və Qırğızıstanın xarici siyasətində mühüm sənədlər arasında yer alan «İpək Yolu Diplomatiyası» adlı doktrinası da Böyük İpək Yolunu canlandırmağı və bu yolun keçdiyi ölkələrlə bir çox sahədə əməkdaşlığı müdafiə edirdi. Hal-hazırda həm Azərbaycan, həm də Qırğızıstan Çinin «Bir Kəmər, Bir Yol» layihəsinin bir hissəsidir. Azərbaycan İqtisadi Kəmərin Yaxın Şərq-Qərb koridoru üçün mühüm əhəmiyyətə malik TITR üzərində, Qırğızıstan isə Sincan Uyğur Muxtar Vilayətindən başlayan və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə İran və Türkiyəni bir-birinə bağlayan Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya İqtisadi Koridoru üzərində yerləşir [30, s. 172; 169; 211, s.6]. Şimal-Cənub və Bakı-Tbilisi-Qars nəqliyyat koridorlarını bu layihəyə inteqrasiya etmək planları baş tutduğu zaman Azərbaycan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, logistika, nəqliyyat və ticarət sahəsində 2025-ci il və sonrakı dövrü əhatə edən infrastrukturun yaxşılaşdırılması, Azərbaycanın regional tranzit mərkəzinə çevrilməsi, xüsusi iqtisadi regionların yaradılması, dəmiryolu layihələrinin tamamlanması kimi imkanlara malik olacaqdır [61, s.113-114]. Lakin Qırğızıstan üçün bu layihənin bir hissəsi olmaq onun üçün qazandıqdan daha çox Çinə olan borclarının artması deməkdir. Çin magistralı, dəmiryolları və boru xətləri də daxil olmaqla bir sıra layihələr çərçivəsində bir çox ölkədə infrastrukturun yaradılmasına dəstək olaraq, xüsusilə Qırğızıstan kimi buna ehtiyac duyan ölkələrdə iqtisadi baxımdan öz təsirini artırır [84,

s. 4637]. 5 may 2021-ci ildə Qırğızıstan prezidenti S. Japarov BKBY layihəsi çərçivəsində Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmiryolunun inşa edilməsilə Qırğızıstanın beynəlxalq dəmiryolları ilə birləşən dəmiryol sisteminə malik olacağını, bunun da ölkənin tranzit sisteminə böyük fayda verəcəyini qeyd etsə də, hal-hazırda Qırğızıstanın xarici borcunun 40%-nin Çinin Exim Bankına olduğunu nəzərə alsaq, Qırğızıstanın bu layihəyə daxil olmaqla Çin kreditlərilə borcunu artırması ölkəni iqtisadi böhrana sala bilər [337]. Buna görə də, Qırğızıstanın milli maraqları üçün xeyir-zərər vəziyyətini nəzərə alması vacibdir. Digər tərəfdən BKBY layihəsinə Azərbaycan lazımi siyasi və logistik dəstək verməklə Çindən Avropaya mal ixracı üçün uyğun infrastruktur yaratmışdır. Azərbaycan Qazaxıstandakı Aktau limanından yük daşınması məqsədilə 260 gəmidən ibarət donanmaya malik olmaqla yanaşı, yüklərin boşaldılması və çeşidlənməsi üçün də Ələtdə mühüm liman inşa etdirmişdir. Həmçinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu vasitəsilə də bu limandan Avropa ölkələrinə mal daşınır. Bu da Azərbaycanın bu layihədəki rolunun vacibliyini göstərir [37, s.1,4]. Bu layihədən sonra hər iki ölkənin ticarət əlaqələrinin iki dəfədən çox artmasını və 2021-ci ilin gömrük statistikalarına görə, Çinin Azərbaycanın dördüncü böyük ticarət tərəfdaşı və üçüncü idxal qaynağı olduğunu qeyd etməliyik. 2022-ci ilin sentyabrında Özbəkistanda baş tutan ŞƏT zirvə görüşündə Çin prezidenti Xi Jinping də Azərbaycanla Çin arasındakı əlaqələrin strateji tərəfdaşlıq xarakterli olmasını və yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini demiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə Mərkəzi Koridor və BKBY layihələri ilə Azərbaycanın Çinlə Avropa arasındakı yükdaşıma prosesində mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir [35]. Qısa, BKBY layihəsi Azərbaycan və Qırğızıstan üçün nə qədər mühüm olsa da, bu iki ölkənin həmin layihədən qazanclarının eyni səviyyədə olmayacağı aydındır. Çünki analitiklər, Qırğızıstanın infrastruktur inşa edilməsi və təmirini irəli sürərək Çindən aldığı borcların borc tələsinə yol açması, gələcək nəsillərə problem yaradacağı və Çindən olan asılılığın gün keçdikcə daha da artması təhlükəsini nəzərdə saxlayırlar. Həmçinin, ödəyə bilmədiyi borclarının ərazi itirməyə gətirib çıxaracağını düşünənlər də var [83, ss.174-175]. Digər tərəfdən 2019-cu ildə Qırğızıstanda baş tutan «Qırğızıstan-Çin» biznes forumuna nəzər yetirmək lazımdır. Bu forumun ardınca

dəyəri 7 milyard dollardan çox olan 24 sənəd imzalanmışdır. Bu sənədlərdə Qırğızıstanda qızıl mədəni emalı zavodunun tikilməsi; qiymətli metalların mübadiləsi; kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisəsinin tikilməsi; qızıl, gümüş, mis kimi metalları əritmək üçün müəssisənin tikilməsi; mənzil tikintisi kimi məsələlərdə razılığa gəlinməsi qeyd olunmuşdur [324].

Çinlə Azərbaycan və Qırğızıstanın iqtisadi münasibətləri daha çox diqqət cəksə də, Çin-Qırğızıstan münasibətlərində təhlükəsizlik maraqları da ön planda olmuşdur. Qırğızıstan hökuməti üçün də, Çin üçün də Qırğızıstanda sabitliyi təmin etmək vacibdir. Çünki, Çin Qırğızıstandakı qeyri-sabitliyin Qırğızıstanın 858 kilometrlik sərhəd xəttini bölüşdüyü Şərqi Türküstanda da qeyri-sabitlik yaradacağı düşüncəsindədir [264, s.17]. Lakin buna baxmayaraq, Çin Qırğızıstanda 2005 və 2010-cu illərdə meydana çıxan, hakimiyyətin dəyişməsi və çox sayda insanın ölümü ilə nəticələnən iki çevrilişi də ölkənin daxili problemi kimi qəbul edərək kənardan izləmişdir. ŞƏT də bu hadisələrdə təsirsiz olmuşdur [92, s.28]. İqtisadi hədəflərini həyata keçirməyə çalışan Çin, etnik azlıqların problem yaratmamasını sabitliklə əlaqələndirdiyinə görə, Mərkəzi Asiya ölkələrindən, xüsusilə Qərb sərhədinə dəstək verilməsinin qarşısını almaq məqsədilə Qırğızıstan kimi region ölkələri ilə münasibətlərini nizamlayaraq və bu ölkələri özünə borclu edərək təmin edir. Bunu isə ŞƏT-i istifadə edərək asanlıqla həyata keçirir [84, s.4636].

Nəticədə İran, Rusiya və Türkiyə Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşmasında təsirli dövlətlər olub. Bu üç ölkə ilə tarixi əlaqələri olan Azərbaycan İranla münasibətlərində geniş-yoxuşlarla irəliləyir. İran Azərbaycanın regional güclənməsini özü üçün təhlükə kimi qiymətləndirir, çünki İran ərazisində milyonlarla azərbaycanlı yaşayır və Şimalı və Cənubi Azərbaycan anlayışları ilə meydana çıxan geosiyasi gərginlik onu narahat edir. Həm H.Əliyev, həm də İ. Əliyev İranın ərazi bütövlüyünü dəstəkləsə də, İran bir çox orta qüsusiyyətlərinə baxmayaraq, Azərbaycana qarşı Ermənistanın maraqlarına uyğun hərəkət edir. Bu o deməkdir ki, liderlər dostluq və əməkdaşlıq mesajı versələr də, reallıqda hər iki ölkənin bir-birinə tam etibar etmədiyi aydındır. İranın Qırğızıstanla əlaqələrinin isə irəli getdiyini söyləmək olmaz. Lakin Mərkəzi Asiyada təsirli güc olmağa çalışan İran üçün

Qırğızıstan Çinin qərbinə, Cənubi Rusiyaya və Mərkəzi Asiya bazarına açılan qapı; Qırğızıstan üçün İran Yaxın Şərqə, Fars körfəzinə və dənizə açılan qapı kimidir.

Türkiyənin hər iki ölkə üçün önəmli olduğu görülmüşdür. Türkiyə coğrafi baxımdan Qırğızıstandan uzaqda olsa da, yumşaq gücündən istifadə edərək ölkədə təsirli gücə çevrilməyə çalışır. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri isə qısamüddətli gərginliklərdən ayrı olaraq davamlı şəkildə inkişaf edib. Həm Azərbaycanın, həm də Qırğızıstanın Türkiyə ilə münasibətlərini strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırdığını da qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan-Rusiya arasında münasibətlər qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanır. Qırğızıstan-Rusiya münasibətləri isə Qırğızıstanın Rusiyaya ehtiyacından və müxtəlif sahələrdə ondan asılı olması ilə şərtlənmişdir. Rusiya əleyhinə siyasət və rus maraqlarına qarşı fəaliyyətlərə Rusiyanın sərt cavab verməsi həm Azərbaycanın yaxın tarixində, həm də postsovet məkanda müşahidə edilir. Belə bir mühitdə H. Əliyev, balanslaşdırılmış xarici siyasətin ən uğurlu istifadəçilərindən birinə çevrildi. Qırğızıstan isə bir çox cəhətdən Rusiyaya ehtiyacı olan və onun arxasınca gedən bir ölkədir. Bu mövzuda təhlükəsizlik və iqtisadi faktorların təsirli olmasını da qeyd etmək lazımdır.

Qırğızıstanın böyük qonşusu Çin də Qırğızıstanla bağlı layihələrə kredit verməyə davam edir. ŞƏT çərçivəsində bir çox əməkdaşlıqlar həyata keçirilsə də, onların əksəriyyətinin Çin və Rusiyanın maraqlarına xidmət etdiyi görünüb. Çinin Mərkəzi Asiyada olduğu kimi Cənubi Qafqazda da təsirli güc olduğunu söyləmək çətindir. Ancaq belə görünür ki, hər iki ölkənin iştirak etdiyi BKBY layihəsi Azərbaycana Qırğızıstandan daha çox üstünlüklər verə bilər.

2.3. Azərbaycanın və Qırğızıstanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətlərinin müqayisəli təhlili

Cənubi Qafqaz regionu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan ibarət olduğu kimi, Mərkəzi Asiya da Qırğızıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistandan ibarətdir. Azərbaycan regiondakı bütün ölkələrlə sərhəd qonşusu olsa da, Qırğızıstanın Türkmənistanla sərhədi yoxdur.

Cənubi Qafqazın ən zəngin və güclü ölkəsi olan Azərbaycanın Gürcüstanla əməkdaşlığı bir çox sahədə davam etdiyi halda, digər qonşusu olan Ermənistanla müstəqillikdən əvvəl başlayan Azərbaycana məxsus Qarabağ ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi, bu məsələnin illərlə həll edilməmiş qalması, atəşkəslərə baxmayaraq münaqişənin illərlə davam etməsi, həmin bölgədə yaşayan azərbaycanlıların yurdlarından çıxarılması və çoxsaylı insan itkisinin baş verməsi, hətta keçmiş sovet ordusunun Xankəndi şəhərində yerləşən 366-cı alayının köməyiylə erməni qüvvələrinin «Xocalı Soyqırımı»nı həyata keçirməsi kimi səbəblərə görə iki ölkə arasında bu günə qədər normal münasibətlər müşahidə edilməmişdir. Buna görə də, 2020-ci ilin noyabrına qədər iki ölkə atəşkəs imzalamaq və MDB iclaslarına qoşulmaq xaricində bir araya gəlməmişdir [229, s.65; 202]. Azərbaycanın Gürcüstanla diplomatik münasibətləri isə 1992-ci ildə başlamış və 2005-ci ilə qədər 100-ə yaxın müqavilə imzalanmışdır. Bunun nəticəsində bir çox sahədə əməkdaşlıq edən iki ölkə 1996-cı ildə həm «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi» mövzusunda müqavilə imzalamış, həm də Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi üçün «Tiflis Bəyannaməsi»ni qəbul etmişlər [6, s.42-43]. Həmçinin, hər iki ölkə «Böyük İpək Yolu»nun üzərində yerləşir və bu vəziyyət baxımdan da onların birgə layihələrdə iştirak etmələrinə imkan yaradır. Bunlardan ən mühüm olanı, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi 2007-ci ildə tikilməyə başlayan, Türkiyənin də daxil olduğu Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xətti layihəsidir. Çünki bu xətt sayəsində Gürcüstanın Avropaya birləşməsi də təmin ediləcəkdir. Buna görə də, bu layihəni həmin dövrdə Gürcüstan prezidenti olan M.Saakaşvili «əsrin müqaviləsi» adlandırmışdır [6, s. 89-90]. 2017-ci ildə fəaliyyətə başlayan və Dəmir İpək Yolu adlandırılan bu xəttin Ermənistandan yan keçərək fəaliyyət göstərməsi, iqtisadi maraqlara xidmət edən regional layihələrdən Ermənistanın məhrum qalmasına səbəb olmuşdur. Bu da Ermənistanın illərlə regionda sabitliyi və təhlükəsizliyi pozmasının nəticəsi kimi göstərilə bilər.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları baxımından zəngin olması, Gürcüstanın coğrafi mövqeyi və tranzit imkanları, Türkiyənin isə daxili enerji tələbatı və regional qovşaq olması, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi bu üç ölkənin əməkdaşlığının təbii

təməllərini yaratmaqla yanaşı, birgə enerji və nəqliyyat koridorlarının yaradılmasına da imkan yaratmışdır. Buna görə də, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu ilə yanaşı Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti, Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətti və TANAP bu üçlüyün təbii nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Həmçinin, Azərbaycanın Gürcüstan üçün mühüm investor olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan şirkətləri Gürcüstanda ən çox vergi ödəyən şirkətlər arasında yer tutur [98]. Həm də, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinə zəmin yaradan, hətta Sovet dövründən mövcud olan Bakı-Supsa boru xəttinin vacibliyindən bəhs etmək lazımdır. 1998-ci ildə tamamlanan və bərpası üçün Azərbaycanın 600 milyon dollar ödədiyi bu xətt, Bakıya yaxınlıqda yerləşən Sanqaçal terminalından başlayaraq Gürcüstanın Qara dənizdəki Supsa limanında sona çatır. Rusiya ərazisindən kənarında Azərbaycanın enerji ixracatının başlanğıcı olan bu xətt, Xəzər enerji ixracatı üçün Rusiyadan kənarında ilk alternativ yol xüsusiyyətinə malikdir. Milli maraqlarını ön planda saxlayan və daha çox enerji mərkəzli əməkdaşlıqlar quran iki ölkə, həmçinin Qara dəniz və Xəzər bölgələrini əlaqələndirən GUAM adlı regional siyasi əməkdaşlıq platformasının da üzvüdür [132, s. 51-52].

Uzun illər bir yerdə yaşayan Azərbaycan və Ermənistan, Sovet İttifaqının parçalanma dövründə olduğu bir vaxtda əvvəlcə münaqişəyə, sonra isə müharibəyə girib. Son vaxtlara qədər müharibə şəraitində olan iki ölkə arasında münasibətlər Qarabağ ətrafında formalaşmışdır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın qonşusu Ermənistan tərəfindən ərazisinin təqribən 20%-nin işğal edilməsi və bu prosesin gedişində Ermənistan tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı təcavüz və qətlialmlar beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanınsa da, illər boyu erməni işğalının qarşısı alınmamış, münaqişə davam etmiş və 2020-ci ilin noyabrında Azərbaycan öz torpaqlarını özü hərbi yolu ilə geri qaytarmağı bacarmışdır. Ermənistanın ilk hücum edən olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan BMT Nizamnaməsinin özünümüdafiə hüququnu özündə əks etdirən 51-ci maddəsinə əsasən işğal edilmiş torpaqlarını geri qaytarana qədər vuruşa bilər [113, s.175]. Ermənistanın Azərbaycana nisbətən bir çox cəhətdən zəif ölkə olduğunu nəzərə alsaq, illərlə bəzi ölkələrin dəstəyi ilə bu təcavüzü həyata keçirdiklərini qeyd etmək lazımdır. Həmin ölkələrin başında Rusiya durur. Rusiya hər nə qədər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində sonradan vasitəçi rolunu

oynasa da, Azərbaycana məxsus bu torpaqların işğalında erməni qüvvələrinə dəstək vermişdir. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, bu dəstəyi Xocalı Soyqırımında da görmək mümkündür.

SSRİ-nin dağılma prosesindən sonra bu məsələ, daxili problem olmaqdan çıxaraq iki müstəqil dövlətin münaqişəsi vəziyyətinə gəldi. Sonradan hər iki dövlətin 1992-ci il 30 yanvar tarixində ATƏM-ə (ATƏT) üzv olması ilə bu problem beynəlxalq platformaya daşındı. Həmin ilin 2 mart tarixində hər iki ölkə BMT-nin üzvü qəbul edildi. BMT Təhlükəsizlik Şurasında veto hüququ olan ABŞ, Rusiya, Fransa və kiçik ehtimalla Çinin dəstəyi ilə problemin öz xeyrinə nəticələnməyini düşünən Ermənistan, “Dağlıq Qarabağ” məsələsinin BMT-də müzakirə edilməsini istəyirdi. Azərbaycan isə BMT daxilində məsələnin ədalətlə həll edilməyəcəyini düşündüyü üçün ATƏT çərçivəsində problemin həllinə tərəfdar idi. 1988-ci ildə başlayan münaqişədə 1994-cü ildə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs elan edildi. İki ölkə arasındakı müharibə şəraitinə rəsmi şəkildə son qoyuldu, lakin atəşkəs dəfələrlə pozuldu. Qarabağın işğalından sonra bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünün paytaxt Bakı daxil olmaqla ölkənin müxtəlif bölgələrinə köçməsi çətin şəraitdə sığınacaqlarda yaşamalarına səbəb oldu. Bu vəziyyəti həmin dövrdə prezident olan Heydər Əliyev həll edilməsi vacib daxili problem kimi qəbul edərək Dağlıq Qarabağın geri qaytarılmasını xarici siyasət hədəflərində ön sıraya qoydu. Müzakirələr Rusiya və ABŞ-ı özündə ehtiva edən çoxmillətli koalisiyanın himayəsində başladılsa da, həqiqi mənada böyük bir irəliləyiş əldə edilmədi. «4 günlük müharibə» adlandırılan 2-5 aprel 2016-cı il tarixində baş verən silahlı münaqişə atəşkəsdən sonra həyata keçirilən ən böyük silahlı münaqişə idi [82, s. 50-51]. Bu müharibənin ardınca, Ermənistanın 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qarşı hərbi tərribatı ilə başlayan və 44 gün çəkən İkinci Qarabağ Müharibəsi baş verdi. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasın 1993-cü ildə işğalçı qüvvələrin Azərbaycana tərək etməsi ilə bağlı verdiyi 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinə məhəl qoymayaraq [204; 312] işğalı illərlə davam etdirən və beynəlxalq hüquq normalarını yox sayan Ermənistandan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Xocalı və Laçın

rayonlarının bir neçə kəndlərini və həmçinin Ağdərə, Murov dağ və Zəngilan istiqamətlərində yerləşən mühüm strateji yüksəklikləri hərbi yolu ilə geri qaytarmışdır. Buna əlavə olaraq, 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan müqavilə ilə Ermənistan Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını da Azərbaycana geri qaytarmışdır [3].

Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnən İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycanla Ermənistan arasındakı münasibətləri normallaşdırmağa cəhd edilmişdir. Buna ilk nümunə isə Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri tərəfindən təklif edilən «3+3» platformasıdır. Türkiyə, Rusiya, İran və üç Cənubi Qafqaz ölkəsini özündə ehtiva edən bu platformanı Azərbaycan dəstəkləsə də Gürcüstan əməkdaşlıqlar nəticəsində həyata keçiriləcək fəaliyyətlərin öz maraqlarına uyğun olmaması səbəbindən onu dəstəkləmir. Çünki, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra imzalanan müqavilə ilə açılması planlaşdırılan Zəngəzur Koridoru ilə SSRİ dövründə Zəngəzurdan keçən dəmiryolu və magistralın aktivləşdirilməsi, bununla da bir çox əməkdaşlığın qurulması gözlənilir. Mərkəzi Asiyadan, Çindən Avropaya qədər uzanan Şərqi-Qərbi koridorunun açılması planı, Bakı-Tbilisi-Qars xəttinin əhəmiyyətini azaldacağına görə Gürcüstanın kənarında qalmasına zəmin yarada bilər [136]. Bu vəziyyət Gürcüstan üçün itki kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, Azərbaycan və Gürcüstan İranın da daxil olduğu nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşir. Hər iki ölkə İranı quru və dəniz yolu ilə Avropa bazarları ilə əlaqələndirən İran-Azərbaycan-Gürcüstan-Qara dəniz-Avropa Koridorunda yerləşir [134].

Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətləri normallaşdırmaq üçün həyata keçirilən digər görüş isə sülhü təmin etmək naminə Avropa İttifaqı Şurasının sədri Şarl Mişelin vasitəçiliyi ilə 6 aprel 2022-ci ildə Brüsseldə keçirilmişdir. Görüşün sonunda Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh müqaviləsi müzakirələrinin başlandırılması məsələsində razılıq əldə edilmiş və hər iki ölkənin xarici işlər nazirinə bu istiqamətdə təlimat verilmişdir. Görüşün əsas məsələlərindən biri Azərbaycanla Ermənistan arasındakı dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Həmçinin, görüş əsnasında nəqliyyat və əlaqə xətlərinin bərpası ilə yanaşı dəmiryolu və magistralın salınması da qərara alınmışdır. Bundan əvvəl yenə Mişelin vasitəçiliyi ilə 2021-ci ilin fevralında üçtərəfli görüş keçirilmişdir [36]. 2023-cü ilin sentyabrında isə

Azərbaycanın təşkil etdiyi 1 günlük antiterror əməliyyatlarından sonra Qarabağ işğaldan tamamilə azad edilmiş və həmin ilin oktyabr ayında İlham Əliyev şəxsən Xankəndi və Xocalıda Azərbaycan bayrağını ucaldıb. Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün atılan ən mühüm addım isə 2023-cü il dekabrın 7-də iki ölkənin vasitəçisiz görüşü olub. Tərəflər *“Hərbçilər azad olunur, Qarşılıqlı xoş niyyət, Sülhə hazırlıq”* məsələlərini əhatə edən birgə bəyanat imzalayıblar. İndi iki ölkə arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi gözlənilir. Belə ki, artıq Azərbaycan postsovet məkanında işğala və separatizmə son qoyan ilk ölkə kimi tarixə damğasını vurub.

Azərbaycanın Gürcüstanla çoxsaylı layihədə iştirak etməklə mehriban münasibətlər qurması aydın məsələdir. Davamlı sülhün təmin edilməsilə Ermənistanın regiondakı inkişaf və layihələrin bir hissəsi kimi təcrid olunmaqdan qurtulacağı və iqtisadi baxımdan fayda əldə edəcəyi aşkardır.

Qırğızıstanın Azərbaycanla diplomatik münasibətləri olduğu kimi, Ermənistanla da yaxın əlaqələri vardır. Qırğızıstanın İrəvanda konsulluğu, Ermənistanın isə Qırğızıstanda fəxri konsulluğu mövcuddur. Diplomatik münasibətlər isə Astanada yerləşən Ermənistanın Fövqəladə və Səlahiyyətli Qırğızıstan səfiri tərəfindən davam etdirilir [193; 183]. Ümumilikdə Ermənistanla MDB, AİB və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində əlaqələr davam etdirilir. AİB-nə üzv olan ölkələr öz aralarında qarşılıqlı ticarət məhdudiyətlərini aradan qaldıran Sərbəst Ticarət Regionu yaratmışlar [100, s. 470]. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi (KTM) isə üzv olan ölkələrin təhlükəsizliyini təmin etməkdən uzaq olan, keçmiş sovet regionunda rus hərbi fəaliyyətini davam etdirdiyinə görə 1999-cu ilin əvvəlində Özbəkistan, Azərbaycan və Gürcüstan müqavilənin təsirsiz olmasını səbəb göstərərək KTM üzvlüklərini ləğv etmiş, KTMT daxilində Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistan qalmışdır [119, s. 97]. Yəni Qırğızıstan və Ermənistanın Rusiya yönümlü təşkilatlarda birgə fəaliyyət göstərdiklərini deyə bilərik. Həmçinin, 1997-ci ildə Azərbaycanla Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi imzalayan Qırğızıstan buna bənzər müqaviləni 2002-ci ildə Ermənistanla da imzalamışdır. Bu vəziyyəti Qırğızıstanın Azərbaycandakı səfiri Kairat Osmonaliev Qırğızıstanın

çoxistiqamətli xarici siyasəti ilə əlaqələndirir [197]. Bununla yanaşı, Qırğızıstanın I Qarabağ müharibəsindən sonrakı rolunu da qeyd etmək lazımdır. Qırğızıstan atəşkəs prosesinin imzalanmasına ev sahibliyi etdi. 1994-cü ildə imzalanmış Bışkek protokolu sülh gətirməsə də, Azərbaycanla Ermənistan arasında münaqişələrdə fasiləyə imkan verdi [229, s. 65]. 2016-cı ildə 4 günlük müharibə zamanı isə Qırğızıstan, Azərbaycan və Ermənistan arasında iki tərəfdən birini dəstəkləmək əvəzinə sülhə çağıraraq diplomatik həll yolunu dəstəklədiklərini bəyan edib [333]. 2020-ci ildə də II Qarabağ Müharibəsi zamanı Qırğızıstan administrasiyası, vasitəçilik təklifləri etsə də, 2020-ci ilin oktyabrında Qırğızıstanda keçirilən parlament seçkilərindən sonra ölkədəki qarışıqlıq və prezidentin istefa verməsi səbəbindən Qarabağ müharibəsi Qırğızıstanın gündəmində çox yer tutmadı. Lakin Qırğızıstanın da daxil olduğu Türk dövlətləri, birgə təşkilatlar vasitəsilə Ermənistana qarşı Azərbaycana dəstəklərini ifadə ediblər.

Qırğızıstanın Ermənistanla diplomatik münasibətləri 1993-cü ildə, Gürcüstanla 1992-ci ildə qurulsada, Gürcüstan və Qırğızıstan bir-birilərinin ərazilərində daimi diplomatik nümayəndəlik açmamışdır. Qırğızıstanın Tbilisidə Fəxri Konsulluğu açılarsada, Azərbaycandakı Qırğızıstanın Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfirliyi Gürcüstanla münasibətləri izləyir. Qazaxıstandakı Gürcüstan səfirliyi də Qırğızıstanla münasibətləri təqib edir. Bu vəziyyət iki ölkənin əlaqələrinin zəif olduğunu göstərir [177].

Qırğızıstan və Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətləri isə müxtəlif istiqamətlər üzrə qurulub. Qırğızıstan Türkmənistan istisna olmaqla, digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə qurudan həmsərhəd olduğu halda, Azərbaycan Qazaxıstan və Türkmənistanla Xəzər dənizi vasitəsilə həmsərhəddir [41, s.277]. Qırğızıstanın Qazaxıstan və Türkmənistanla diplomatik münasibətləri 1992-ci ildə, Özbəkistan və Tacikistanla isə 1993-cü ildə qurulmuşdur [194; 195; 335; 336].

Qırğızıstanın region ölkələri ilə münasibətləri ortaq problemlər və ehtiyaclar daxilində inkişaf etmişdir. Mərkəzi Asiyanın etnik baxımdan qarışıq ərazilərdə 1924-1926-cı illərdə çəkilən regional sərhədlər səbəbindən region dövlətləri hələ də bir çox problemlə qarşılaşmaqda və onlara həll yolu axtarmaqdadır.

Fərqanə Vilayətinin Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan arasında, Yeddisu Vilayətinin isə Qırğızıstan və Qazaxıstan arasında bölünməsinə görə çoxsaylı özbək əhalinin tacik və qırğız torpaqlarında qalması, həmin ölkələrin müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra qonşu dövlətlərlə sərhəd problemi yaşamasına və etnik münaqişələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Buna 1990-cı ildə Qırğızıstanın Oş şəhərində baş verən özbək-qırğız münaqişəsini misal göstərmək olar [206, s. 21; 133, s. 37; 288, s. 304].

Qırğızıstanın Mərkəzi Asiya ölkələri arasında yalnız Türkmənistanla sərhədi yoxdur. Buna görə də, Türkmənistan digər Mərkəzi Asiya ölkələrindən fərqli olaraq Qırğızıstanın ən az problem yaşadığı və qarşılıqlı əlaqə qurduğu ölkədir. Bu iki ölkə adətən üzv olduqları ortaq təşkilatların daxilində bir araya gəlirlər. 2018-ci ilin avqustunda Qırğızıstan prezidentinin Türkmənistan səfəri əsnasında iki ölkə arasında «Strateji əməkdaşlıq, dostluğun və etimadın möhkəmləndirilməsi haqqında» Bəyannamə imzalanmış və ikitərəfli əlaqələr strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla yanaşı, S. Japarovun 2021-ci ilin iyununda Türkmənistana rəsmi səfərində ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafını stimullaşdırmaq və qırğız-türkmən əməkdaşlığını bir çox sahəyə daşımaq üçün mühüm razılaşmalar əldə edilərək birgə bəyanat imzalanmışdır [195].

Fərqanə Vilayətini bölüşən ölkələr arasında sərhəd problemlərinə görə yaranmış gərginliklə yanaşı, su və torpaq kimi təbii qaynaqların bölüşdürülməsi problemi və nəqliyyat problemləri də ortaya çıxır [81, s.319]. Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın su probleminə yönəlmiş ən mühüm birgə layihəsi Kambarata -1 Su Elektrik Stansiyasının (SES) tikilməsi üçün 2023-cü ilin yanvarında ilk addım atmalarıdır. Kambarata SES-1 yekunlaşdıqda Qırğızıstanın ən böyük elektrik stansiyası olacaq və Mərkəzi Asiya ölkələrinə elektrik təmin etməklə yanaşı regionun da su təchizatını stabilləşdirməyə imkan yaradacaqdır [179]. Qırğızıstan-Özbəkistan sərhədinin müəyyən edilməsi və çəkilməsi prosesi iki ölkənin prezidentlərinin Bişkekdə görüşməsilə 27 yanvar 2023-cü ildə sülh yolu ilə həll edilmişdir [161; 256]. Sərhəd problemləri illərlə Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı münasibətlərə mənfi təsir göstərmişdir. Qırğızıstanın Özbəkistanla bu problemi həll etməsi bir çox razılaşma və

əməkdaşlığa şərait yaratmaqla münasibətləri də gücləndirmişdir. Regional sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə də töhfə vermişdir. Şevket Mirziyoyevin Özbəkistan prezidenti olduqdan sonra xüsusilə qonşu dövlətlərlə münasibətləri nizamlamağa çalışması iki ölkənin 2023-cü ildə qırğız-özbək sərhədini müəyyənləşdirməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində həmin dövrdə 300-dən çox birgə müəssisə qurulmuş, Mirziyoyevin Bişkek səfəri ərəfəsində təşkil edilən biznes forumunda iki ölkənin şirkətləri arasında 1,6 milyard dollarlıq müqavilə imzalanmış, Qırğızıstanda Özbəkistanın yardımı ilə avtomobil zavodunun 2023-cü ildən etibarən fəaliyyətə başlayacağı qeyd edilmişdir [256]. Əvvəlki prezident İslam Kərimovun dövründə Özbəkistan hökuməti qonşuları ilə münasibətlərində və sərhəd məsələlərində barışdırıcı mövqedə olmamışdır. Özbəkistan növbə ilə Qırğızıstan və Tacikistana ixrac edilən enerji resurslarını dayandırmış və ödənilməyən borclara görə bu ölkələrə təzyiqlər etmişdir. Xüsusilə 2010-cu illərdən sonra Kərimovun idarə etdiyi Özbəkistan qonşu ölkələrlə münasibətlərini kəsmək vəziyyətinə gəlmişdir [81, s.321]. Buna baxmayaraq Özbəkistan təbii qazının çoxunu Daşkənd-Bişkek-Alma-Ata boru xətti ilə Qırğızıstan və Qazaxıstana ixrac edir [73, s.168].

Qırğızıstanla Tacikistan arasında mövcud sərhəd problemləri münasibətlərin çox zaman gərgin irəliləməsinə səbəb olmuşdur. Bu problem su və torpaq kimi təbii resursların istifadəsindən qaynaqlanan yerli münaqişələrə də səbəb olmuşdur. 1991-ci ildə Tacikistan Qırğızıstandan 10 müxtəlif bölgə üzrə ərazi tələb etmiş və iki ölkə arasında böhran yaşanmışdır. Həmçinin, anklavlarda baş verən problemlər dövlətlərarası məsələyə çevrilərək sərhəddə münaqişələrin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Yolların kəsilməsi, evlərin yandırılması, kəndlilərin kütləvi davaları kimi səbəblərə görə 2014-cü ilin yanvarında iki ölkənin sərhəd qoşunları arasında baş verən silahlı münaqişə ilə yanaşı 2021-2022-ci illərdə baş verən sərhəd münaqişələri də oxşar səbəblərdən yaranmışdır. Sərhəd problemi ilə yanaşı sudan istifadə də iki ölkə arasında böyük bir problemdir. Çünki, hələ də sərhəd aşan suların istifadəsi SSRİ dövründə müəyyən edilən formada qaldığından gərginliklər tez-tez təkrarlanır [81, s. 316; 331; 338].

Son münaqişələrdən sonra tərəflər sülh yolu ilə bu məsələnin həlli üçün addım atılması barədə protokol imzalamışdır. Bu problemlərdən başqa, ikitərəfli əməkdaşlığın əsas sənədləri 1996-cı ildə imzalanmış «Dövlətlərarası Münasibətlərə dair Əsas Saziş» və 2004-cü ildə imzalanan «Mehriban Qonşuluq və Strateji Əlaqələr Sazişi»dir. Qırğızıstan-Tacikistan Hökumətlərarası Komissiyası da illərdir ticari-iqtisadi, su-enerji, nəqliyyat, mədəni-humanitar əlaqələr kimi ikitərəfli məsələlərin geniş formada müzakirəsi üçün iclaslar təşkil edir [336]. Rəsmilər 2023-cü ilin dekabrında problemlə ərazinin 90%-dən çoxu ilə bağlı razılıq əldə olunduğunu açıqlayıb və Tacikistanla sərhədin 2024-cü ilin yazına kimi müəyyən ediləcəyini bildiriblər.

Qırğızıstanla Qazaxıstanın münasibətləri Tacikistan və Özbəkistana nisbətən daha müsbət inkişaf etmişdir. İki ölkənin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi daha tez yekunlaşmışdır. 1997-ci ilin aprelində «Əbədi Dostluq Müqaviləsi» imzalayan tərəflər 2008-ci ildə qüvvəyə minmiş, 2001-ci ilin dekabrında Astanada imzalanan Qazaxıstan-Qırğızıstan dövlət sərhədinə aid müqavilə ilə sərhəd problemini həll etmişlər [161]. Bununla yanaşı, sərhəd xəttində iki ölkə arasında bəzən problemlər yaranır və bu da ticari münasibətlərə təsir göstərir. Bu problemlərdən ən çox diqqəti cəlb edən Qırğızıstanda 2017-ci il prezident seçkiləri dövründə Qazaxıstan prezidentinin prezidentliyə namizəd olan Omurbek Babanov ilə görüşündən sonra keçmiş prezident A. Atambayevin N. Nazarbayevi Qırğızıstanın seçkilərinə müdaxilə etməklə günahlandırması ilə başlamışdır. Bu hadisədən sonra Qazaxıstan Qırğızıstan sərhədində daha çox nəzarət tətbiq edərək ticarəti azaltmış və Qırğızıstan iqtisadiyyatında təqribən 14,3 milyon dollar həcmində zərər vurmuşdur [285]. Digər tərəfdən, indiki Qırğızıstan prezidenti S. Japarov vəzifəyə gələndən sonra Mərkəzi Asiya regionunda ilk səfərini 2021-ci ilin martında Qazaxıstana etmişdir. O vaxt 7 birgə müqavilə imzalanmış, 1 birgə bəyanat qəbul edilmişdir. 26 may 2022-ci ildə Qazaxıstan prezidenti K. Tokayev prezident S. Japarovun dəvəti ilə Qırğızıstana rəsmi səfər etmişdir [194].

Digər tərəfdən Azərbaycan isə Qazaxıstan, Türkmənistan və Tacikistan ilə diplomatik münasibətlərini 1992-ci ildə, Özbəkistanla 1995-ci ildə qurmuşdur [41,

s.280]. Azərbaycanın Türkmənistanla münasibətləri başda Xəzər ölkəsi olduqlarına görə Qırğızıstana nisbətən daha aktiv inkişaf edir və daha çox neft əsaslı iqtisadi əlaqələr qurulur [54, s. 113]. Xəzər sahilində yerləşən bu iki ölkə, Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində fikir ayrılığı yaşamış, hətta 1997-ci ildə Türkmənistan Azəri və Çıraq neft yataqlarına dair iddialar irəli sürmüş, bu da münasibətlərə mənfi təsir göstərmişdir. Buna görə də, ikitərəfli əməkdaşlığın əsaslarını təşkil edən sənədlərin imzalanması 1996-cı ilə qədər gecikmişdir [54, s. 114, 117]. Türkmənistan 1999-cu ilin iyununda Azərbaycanda səfirlik açsa da, iki ölkə arasındakı bəzi anlaşmazlıqlar Türkmənistanın maddi problemləri bəhanə edərək səfirliyi geri çağırmasına və MDB ölkələri arasında yalnız Azərbaycana viza tətbiq etməsinə səbəb olmuşdur. Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun 2007-ci ildə Türkmənistanın prezidenti seçilməsindən sonra münasibətlər müsbət yöndə inkişaf etməyə başladı [41, s. 291]. 2008-ci ildən bəri logistika, kənd təsərrüfatı, enerji, dərman və turizm sahələrində əməkdaşlıq edilir, iki ölkə arasında «Hökumətlərarası İqtisadi və Humanitar Əməkdaşlıq Birgə Komissiyası» fəaliyyət göstərir. 2018-ci ildə fəaliyyətə başlayan, həm Azərbaycanın, həm də Türkmənistanın ərazisindən keçən Lapis Lazuli Dəhlizinin Mərkəzi Koridorla da əlaqə yaratmaqla Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə birləşdirməsi gözlənilir. 2019-cu ildə isə Azərbaycanın və Türkmənistanın Xarici İşlər Nazirlərinin də iştirak etdiyi «Qara dəniz-Xəzər» beynəlxalq nəqliyyat marşrutunun qurulması ilə əlaqədar xüsusi iclas keçirilmiş və bəyannamə imzalanmışdır. Xəzər dənizindəki Dostluq sahəsində karbohidrogen ehtiyatlarının birgə axtarılması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar 2021-ci ilin yanvarında imzalanan anlaşma memorandumu ilə iki ölkə regional enerji üzrə əməkdaşlıqda yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur [223;131]. Həmçinin Azərbaycan və Türkmənistan arasındakı münasibətlər Türkiyənin daxil olduğu üçlü platformalarla da davam etdirilir. Misal üçün müntəzəm fasilələrlə Türkiyə, Azərbaycan və Türkmənistan xarici işlər nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilir. Birincisi 26 may 2014-cü il tarixində Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilmişdir. Görüş çərçivəsində üç ölkəni maraqlandıran məsələlər, xüsusilə enerji və nəqliyyat sahələrində ikitərəfli və regional səviyyədə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi, regional və beynəlxalq hadisələrlə bağlı fikir

mübadiləsi aparılıb [149]. Qeyd etmək lazımdır ki bu görüşlər dövlət başçıları tərəfindən də keçirilməyə başlanılıb. 2022-ci il dekabr 14-də Türkmənistanda Türkiyə, Türkmənistan və Azərbaycan prezidentlərinin birinci Zirvə görüşü keçirilib. Birinci Zirvə görüşünə dair birgə bəyanatda enerji və təbii qaz təchizatı sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanıb [150].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan və Özbəkistan arasında ikitərəfli münasibətlər mənfi başlamışdır. Sonra isə 1995-ci ildə rəsmi diplomatik münasibətlər qurulmuş, 1996-cı ildə Kərimovun Azərbaycana rəsmi səfəri ilə «Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi» imzalanmışdır. Bu tarixdən sonra münasibətlər inkişaf edərək strateji cəhətdən irəliləsə də, ünsiyyət əskikliyi iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərə zərər vurmuşdur [55, s. 130-131]. Lakin sonradan prezidentlər səviyyəsində həyata keçirilən görüşlərdə əlaqələr inkişaf etdirilmiş, 2012-ci ildə Daşkənddə baş tutan görüşdə Özbəkistanla Türkmənistan arasında Nəvoi-Türkmənbaşı marşrutunun Türkmənbaşı-Bakı bərə yolundan və Azərbaycan dəmiryolları ilə Avropaya uzanması planı müzakirə edilmişdir [41, s. 289]. 2018-ci ildə Özbəkistan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunda pilot keçid layihələri planlaşdıraraq Özbəkistanın Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Aİ yeganə nəqliyyat koridoruna daxil olmasına çalışmışdır [50]. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Özbəkistan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sülh yolu ilə həll olunmadan Ermənistan ilə diplomatik münasibətlər qurmayacağını, qarşılıqlı səfərlərin həyata keçirilməyəcəyini bildirmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir [129, s.47].

Azərbaycan və Tacikistan dövlət başçıları İslam Konfransı Təşkilatının 1997-ci ildə Tehrandakı zirvə görüşündə ilk dəfə bir araya gəlmişdir. 2007-ci ilin martında Azərbaycan prezidenti Tacikistana rəsmi səfər etmiş, həmin ilin avqustunda isə Tacikistan prezidenti Azərbaycana rəsmi səfər etmiş və münasibətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışlar. Həmçinin, qarşılıqlı vizasız səyahət etməyi, investisiyaların stimullaşdırılması, iqtisadi, ticari, incəsənət-mədəniyyət kimi bir çox məsələni özündə ehtiva edən sənədlər imzalanmışdır [41, s.294-295]. 2018-ci ildə Tacikistanda MDB çərçivəsində

görüşən tərəflər, həmin il Tacikistan prezidentinin Azərbaycana səfəri ilə yenidən bir araya gəlmişdir. İki ölkə bu vaxta qədər ticarət, iqtisadiyyat, turizm, nəqliyyat kimi bir çox sahədə əməkdaşlığı özündə ehtiva edən 58 sənədi imzalamışdır. İki ölkənin parlamentlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən parlamentlərarası dostluq qrupu mövcuddur. Bununla yanaşı, Tacikistan-Azərbaycan Hökumətlərarası Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq Komissiyası da iqtisadi əlaqələrin təşkilini təmin edir. 2020-ci ilin aprelində ticari və iqtisadi əməkdaşlıq üçün Bakıda Tacikistan Ticarət Evi də açılmışdır [202].

Azərbaycanla Qazaxıstanın münasibətləri TDT, MDB, BMT kimi təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilən görüşlərdə inkişaf etmiş, ikitərəfli münasibətlərin möhkəmlənməsi və qarşılıqlı səfərlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradılmışdır. 1996-cı ilin sentyabrında Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri baş tutmuş, investisiyaların stimullaşdırılması və qorunmasına əsaslanan, neft və qaz infrastrukturunu sahəsində əməkdaşlıq kimi müqavilələrlə çoxsaylı mühüm sənədlər imzalanmışdır. Növbəti il Heydər Əliyev Qazaxıstana rəsmi səfər etmiş və əlaqələrin möhkəmləndirilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır [41, s. 281-282]. Bununla yanaşı, Xəzər məsələsi ilə əlaqədar birgə bəyannamə imzalayan iki ölkənin digər sahil ölkələrinin iddialarına qarşı Xəzərin bölünməsi məsələsində ortaq fikirdə olmasını da qeyd etmək lazımdır [54, s. 116]. İlham Əliyevin dövründə daha da inkişaf edən münasibətlər müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmış və qarşılıqlı görüşlər zamanı daha çox Xəzər dənizinin karbohidrogen resurslarının əməkdaşlıq yolu ilə dünya bazarlarına çatdırılması, iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz əsaslı layihələr barədə qərarlar qəbul edilmişdir [41, s. 284].

Nəticə olaraq, Azərbaycan əməkdaşlıq üçün Cənubi Qafqaz regionunun digər ölkələri Gürcüstan və Ermənistandan daha üstün mövqeyə malikdir. Eyni zamanda, Gürcüstanın da həm regional əməkdaşlıq, həm də Cənubi Qafqaz regionunun giriş, həmçinin Mərkəzi Asiyaya keçid qapısı olduğu üçün Azərbaycanla bu ölkə arasında münasibətlər əməkdaşlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Azərbaycanın Ermənistanla münasibətləri isə bu ölkənin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinin təsiri ilə formalaşmışdır. Ölkələr arasında xarici siyasət əməkdaşlığı deyil, qarşıdurmaya

əsaslanır. Qırğızıstanın Ermənistanla birlikdə Rusiyanın rəhbərliyi altında yaradılan təşkilatlara daxil olması və Ermənistanla bir probleminin olmaması onun Qarabağ müharibəsində bir tərəfə dəstək ifadəsi deyil, sülh yolu ilə həll yolunu müdafiə etməsinə səbəb olub. Ancaq qeyd edə bilərik ki, Qırğızıstan türk dövlətlərinin ortaq təşkilatları vasitəsilə birgə dəstək mesajlarında yer alır.

Qırğızıstanın regionda öz qonşu dövlətləri ilə münasibətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, həmin dövlətlər arasında aparıcı dövlət statusuna malik deyil. Bu da öz növbəsində Qırğızıstanın həmin dövlətlərlə münasibətlərini qurarkən digər dövlətlərlə müqayisədə onun mövqeyinin əsas götürülmədiyini göstərir. Qırğızıstanın münasibətləri də öz qonşuları ilə maraqları üst-üstə düşdüyü hallarda əməkdaşlıq, maraqlarının kəsişdiyi sahələrdə isə münaqişəli olmuşdur. Azərbaycan isə həm Qırğızıstanla, həm də onun Mərkəzi Asiya üzrə qonşusu olan dövlətlər ilə münasibətlərini qurarkən öz mövqeyini milli maraqlarına uyğun müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycanın bu regiondakı ölkələr ilə münasibətlərində Tacikistan istisna olmaqla digər ölkələrin türk dövləti olmasının da rolu olmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycanın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətləri ikitərəfli maraqlara əsaslanmışdır. Bu münasibətlərin əməkdaşlıq şəklində olmasında Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun birlikdə əhəmiyyətli tranzit yolu üzərində yerləşməsi, həmçinin Azərbaycanın və Mərkəzi Asiyada yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistanın Xəzər hövzəsi dövləti olması də mühüm rol oynamışdır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZISTANIN İNTEQRASIYA PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycanın və Qırğızistanın Qərbə (ABŞ, NATO, Aİ) inteqrasiyası

Azərbaycan və Qırğızistanın xarici siyasətində Avroatlantik strukturlara inteqrasiya, Qərb dövlətləri ilə iki və çox tərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamətlər olaraq nəzərdə tutulub. Bunu nəzərə alaraq, bu paragrafda hər iki ölkənin həmin strukturlarla əməkdaşlığı araşdırılacaq.

Rusiyanın 1993-cü ildə bəyan etdiyi «Ətraf mühit doktrinası» ilə Mərkəzi Asiyada fəallığını yenidən artırmaq cəhdi, Avropa İttifaqının Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Koridoru (TRACECA) və Avropaya Dövlətlərarası Neft və Qaz Daşınması (INOGATE) layihələrini inkişaf etdirməsi, Çinin regionda fəal olmağa başlaması, ABŞ-da yerləşən neft şirkətlərinin regionda artan maraqları kimi faktorlar 1990-cı illərin ortalarından etibarən ABŞ-ın da ümumiyyətlə Avrasiya regionuna xüsusi olaraq da Azərbaycana marağının artmasına təsir göstərmişdir [94, s.4]. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı strateji və iqtisadi maraqları İran və Rusiyanı əhatələməklə yanaşı, Xəzər hövzəsindən neft və qaz ixracatının təhlükəsizliyini təmin etməyə də yönəlmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinə birbaşa daxil olan Gürcüstan və Azərbaycanı dəstəkləyən ABŞ, Qazaxıstan və Qırğızıstanla da mehriban əlaqələri davam etdirərək Rusiyanı təbii təsir dairəsindən təcrid etməyə çalışmışdır [276, s. 62]. Cənubi Qafqazın ən güclü ölkəsi Azərbaycanla Mərkəzi Asiyanın zəif amma strateji əhəmiyyətə malik ölkəsi Qırğızıstanla münasibətləri də müxtəlif məqsədlər ətrafında inkişaf etmişdir. ABŞ 1991-ci ilin dekabrında Azərbaycanın və Qırğızıstanın müstəqilliyini tanımış, 1992-ci ilin fevralında Bişkekdə, martında isə Azərbaycanda səfirlik açmışdır [32; 188, s. 22].

1994-1995-ci illərdə Trans-Qafqaz regionundakı enerji mənbələri üzərində Rusiyanın inhisarını dağıtmağa çalışan ABŞ 1995-ci ilin fevralında Rusiyadan deyil, Türkiyədən keçməli olan boru xəttini dəstəkləməyə qərar vermişdir. Bəhs edilən boru xətti Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttidir. Cənubi Qafqazdakı mübarizədə önə keçə

bilmək üçün ABŞ «Bakı mərkəzli» siyasətə üstünlük vermişdir [94, s.4-5; 107, s 257-258]. Heydər Əliyevin neft strategiyası 1994-cü ildə «Əsrin Müqaviləsi» ilə həyata keçirilmiş və bu müqavilə ilə bir çox ABŞ neft şirkəti ilə əməkdaşlıq edilmişdir. Bununla yanaşı, 29 oktyabr 1998-ci ildə neft və təbii qaz mənbələrinin Qərb marşrutu istiqamətində çıxarılması, istehsal edilməsi və daşınması ilə əlaqədar Ankara Bəyannaməsi Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə ABŞ-ın Energetika Nazirinin şahidliyi ilə imzalanmışdır [24, s. 378-379]. 1999-cu ildə ABŞ Konqresində keçirilən «İpək Yolu Strateji Qanunu» ABŞ-ın Mərkəzi Asiya və Qafqaza istiqamətlənmiş siyasətlərinin əsas xətlərini açıq şəkildə ifadə etmişdir [77, s. 4]. 2005-ci il fevral ayının əvvəllərində ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Avropa Komandiri Konqresdəki görüşlərdə Qafqazı «hərbi cəhətdən ən çox əhəmiyyət verilən region» adlandırmışdır. İki ölkənin iqtisadi əlaqələri isə daha çox Azərbaycanla neftə dair əməkdaşlıqlar əsasında inkişaf etmişdir. ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı ən böyük ticari tərəfdaşı olan Azərbaycan regiondakı birbaşa xarici investisiyaları da cəlb edir. 300-dən çox Amerika şirkətinin fəaliyyət göstərdiyi Azərbaycanda Dövlət Neft Şirkəti, ABŞ-ın maliyyə təşkilatları və fondları ilə sıx əməkdaşlıq edir. Həmçinin, 2016-cı ildən bəri ABŞ və Azərbaycan dövlət müəssisələrinin iştirakı ilə hər il Trans-Xəzər forumu həyata keçirilir. Bu forumda ABŞ, Azərbaycan və Trans-Xəzər ölkələri arasında strateji münasibətlər müzakirə edilir [32]. Ən son Mərkəzi Asiya respublikaları ilə bağlı məsələlərin danışıldığı Azərbaycan və Qırğızıstan nümayəndələrinin də iştirak etdiyi 7-ci Trans-Xəzər Forumu, 25 may 2023-cü il tarixində Vaşinqtonda keçirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və ABŞ arasında zaman-zaman problemlər yaranır. Misal üçün, 1991-ci ildə «Azadlığa Dəstək Aktı» ilə keçmiş Sovet respublikalarında insan hüquqları və demokratiyanın inkişafına töhfə vermək məqsədilə maddi yardım edən ABŞ, erməni lobbisinin də təsiri ilə 1992-ci ildə Azərbaycanı bu yardımdan «907 sayılı» əlavə ilə məhrum etmişdir. Əsrin müqaviləsinin ardınca bu maddəyə qarşı fəaliyyətlər artsa da, hələ də bu maddə ləğv edilməmiş qalır. 11 sentyabr 2001-ci il hücumlarından sonra Azərbaycanın terrorla mübarizə koalisiyasına qoşulması və hava sahəsini ABŞ təyyarələri üçün açması,

2002-ci ildə 907 sayılı əlavənin müvəqqəti olaraq qüvvədən düşməsinə və bəzi istisnalara səbəb olmuşdur. ABŞ Azərbaycanla 2002-ci ildə «Hərbi Əməkdaşlığın Möhkəmləndirilməsi» və 2007-ci ildə «Hərbi Əməkdaşlıq Planı» imzalamış və bunun sayəsində İrani şimal qərbdən nəzarət altına almaqla yanaşı, Xəzər enerji mənbələrinin təhlükəsizliyini və bilavasitə nəzarətini təmin etmək üçün fəaliyyət göstərmişdir. Bununla yanaşı, 907 sayılı əlavəyə baxmayaraq, ABŞ Hökuməti Hesablama Palatası (GAO)-nın hesabatına görə Dövlət Departamenti, Müdafiə Nazirliyi, Energetika Nazirliyi və ABŞ Beynəlxalq Müdafiə Agentliyi 2002-2020-ci illərdə Azərbaycana təqribən 808 milyon dollar yardım etdiklərini bildirmişdir [107, s. 259-262; 4; 242]. Lakin 2008-ci ildən 2020-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən prezidentlər Barak Obama və Donald Trampın dövründə ABŞ Avrasiya və Cənubi Qafqaza qarşı passiv təhlükəsizlik aktoruna çevrildi. Bu, Minsk prosesində aydın şəkildə göründü [266, s. 58-59]. Hazırda ABŞ prezidenti Joe Bidenin 907-ci maddədən imtina edərək Azərbaycana hərbi yardım etmək istəyi Amerika erməni milli komitəsi (ingilis dilində ANCA) tərəfindən tənqid edilmişdir. ANCA ABŞ Senatı və liderləri ilə birlikdə buna mane olacağını vurğulamışdır [284]. 2009-2010-cu illərdə ABŞ-ın Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasına dair tələblərini artırması da Azərbaycanla ABŞ arasındakı münasibətlərdə gərginliyə səbəb olmuşdur [77, s. 6-8].

Məlumdur ki, hər hansı bölgə bəzən mühüm bir regionun girişində yerləşdiyinə görə bəzən mühüm beynəlxalq fenomenə əsaslanmamaqla da əhəmiyyət kəsb edə bilər. Hətta bu bölgədə yerləşən dövlət və ya dövlətlər, bu region üçün təhlükəsizlik məqsədilə qalxan rolu oynaya bilər və regiondakı strateji fenomenlərin mühüm siyasi və mədəni nəticələr almasını təmin edə bilər [75, ss.64-65]. Qırğızıstan da eynilə belə vəzifəni yerinə yetirmiş və öz maraqlarını da düşünərək Rusiya və Çinə baxmayaraq ABŞ-ın hərbi bazasını 2014-cü ilə qədər ölkəsində saxlayaraq mənfəət əldə etmişdir. ABŞ-ın ölkədən çıxması ilə də yaxın ətrafındakı böyük güclərin maraqlarına xidmət etməklə maddi qarşılıq almışdır. Qırğızıstanın ABŞ ilə müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı səfərlər zamanı ikitərəfli münasibətlərinin rəsmi və hüquqi təməlini təşkil edən mühüm müqavilələr, Vaşinqtonda 8 may 1992-ci ildə imzalanan İnvestisiyaya Təşviq Müqaviləsi və 1993-cü ilin yanvarında imzalanan sərmayə investisiyalarının qarşılıqlı

qorunmasının təşviqi barədə 20-dən çox müqavilədən ibarətdir. İkitərəfli münasibətlərin inkişafının əsasını iki ölkə arasında imzalanan 26 avqust 1992-ci il tarixli Razılaşma Memorandumu təşkil edir. Bununla yanaşı, Qırğızıstan prezidenti Akayevin 1993-cü ildə ABŞ-a etdiyi ilk səfər iki ölkənin siyasi münasibətlərini sürətləndirmiş və Qırğızıstan xalqının rifahı naminə humanitar, iqtisadi və texniki yardımın təmin edilməsini asanlaşdırmaq üçün Vaşinqtonda ABŞ və Qırğızıstan hökumətləri arasında müqavilə imzalanmışdır. Diplomatik münasibətlərin başladığı tarixdən 2017-ci ilə qədər Qırğızıstana edilən xarici yardımın həcmi (qrantlar, güzəştli kreditlər, humanitar yardım vasitələri) 1 milyon dolları keçmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının Qırğızıstana kredit və maddi yardım etməsi də ABŞ-ın dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir [188, s. 22; 203, s. 1130]. Yenə ABŞ-ın dəstəyi ilə 1998-ci ildə MDB ölkələri arasında Dünya Ticarət Təşkilatına ilk üzv olan ölkə Qırğızıstan olmuşdur [188, s. 23]. ABŞ Mərkəzi Asiya ilə bağlı işlərini Cənubi və Mərkəzi Asiya Əlaqələri Bürosu vasitəsilə yeridir, Qırğızıstanda hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət əsasında geniş demokratiya inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir. Bununla yanaşı Qırğızıstan, Rusiya və ABŞ hava bazasının əyni vaxtlarda yer aldığı yeganə ölkə oldu. 2001-ci ildə açılan Gansi Hava Bazası 2009-cu ildə Manas Tranzit Mərkəzi kimi fəaliyyətini davam etdirmiş və 2014-cü ildə bağlanmışdır. Bu tarixdən sonra da ikitərəfli münasibətlər geriləməyə başlamışdır. ABŞ ölkəni tərk edərkən 30 milyon dollar dəyərində texnika və təchizatı ölkədə qoymuşdur. Bu bazanın Qırğızıstanda mövcud olduğu müddətdə buradan gələn kirayə pulu və ABŞ yardımları ilə ölkə büdcəsinə fayda verilmiş, həmçinin Fərqanə Vilayətindəki terrora qarşı mübarizədə ABŞ-ın dəstəyi alınmışdır [83, s.173-174]. Bununla yanaşı, ikitərəfli münasibətlərin pozulmasına səbəb olan digər hadisə 2010-cu ildə Qırğızıstanın cənubunda baş verən qırğız-özbək münaqişələrini təhrik edən və bir polisi öldürməkdə təqsirli bilinən Azimcan Əsgərovun 2015-ci ilin iyulunda ABŞ Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən İnsan Hüquqları Müdafiəçisi Mükafatına layiq görülməsi olmuşdur. ABŞ-ın bu hərəkəti həmin dövr prezident olan A. Atambayev tərəfindən «idarə olunan xaos» kimi qələmə verilmişdir [188, s. 24]. Digər tərəfdən, Qırğızıstan ABŞ-ın dəstəklədiyi Mərkəzi

Asiyadakı hidroelektrik fazasının Cənubi Asiyadakı elektrik problemi yaşayan ölkələrə ötürüldüyü CASA-1000 elektrik ötürmə layihəsində iştirak edir. Təşəbbüs çərçivəsində Qırğızıstan və Tacikistandan gələn artıq elektrikin Əfqanıstan və Pakistana ixrac ediləcəyi nəzərdə tutulur [240]. Qırğızıstanda demokratiya və sivil cəmiyyətin inkişafına töhfə verən ABŞ son 30 ildə yardımlarını ABŞ hökumət proqramları vasitəsilə əsasən Qırğızıstan xalqını dəstəkləmək istiqamətində etmişdir. Bu müddət ərzində Qırğızıstana edilən yardımlar 2 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Bir çox ölkədə də fəaliyyət göstərən ACCELS, USAİD, Soros Vəqfi kimi təşkilatlar Qırğızıstanda da ölkənin humanitar və mədəni inkişafında təsirli olmağa çalışır [160]. Bundan başqa ABŞ, Taliban administrasiyası ilə danışıqlara başladıqdan sonra əsgərlərini Əfqanıstandan çıxarmağa başlayıb. Bu vəziyyət onun Əfqanıstanla qonşu Mərkəzi Asiya ölkələrinə də olan marağını azaldıb. Əslində, D.Tramp dövründə Mərkəzi Asiya və Qırğızıstan, ABŞ-ın xarici siyasət prioritetləri sırasında deyildi. Eyni zamanda, Tramp 2020-ci ildəki prezident bəyanatı ilə Qırğızıstan da daxil olmaqla 6 müsəlman ölkəsinin vətəndaşlarına səyahət qadağası qoyub, immiqrasiya vizalarının verilməsini dayandıraraq. Bunun səbəblərindən bəziləri kimi İŞİD döyüşçülərinin Qırğızıstan pasportlarından istifadə etməsi və 2015-ci ildə Çinin Qırğızıstandakı səfirliyinə hücum edilməsi göstərilir [138, s.146-147]. Digər tərəfdən, 2020-ci ildə dərc olunmuş 2019-2025-ci illər üçün Mərkəzi Asiya strategiyası hesabatını qeyd etmək vacibdir. Bu hesabatda illərdə hesabatlarında yer alan C5+1 (5 Mərkəzi Asiya ölkəsi + ABŞ) layihəsi də yer alıb. ABŞ-ın bu strateji planda qarşıya qoyduğu əsas məsələlər region dövlətlərinin suverenliyini və müstəqilliyini dəstəkləmək; terror təhlükəsini azaltmaq; Əfqanıstanda sabitliyi təmin etmək; region və Əfqanıstan arasında əlaqəni təşviq etmək; qanunun aliliyini və insan hüquqlarını təşviq etmək; ABŞ-ın bölgədəki investisiyalarını dəstəkləmək [311]. Bu yeni strategiyadan da anlaşıldığı kimi, ABŞ-ın əsas hədəfi Əfqanıstandan gələ biləcək terror təhlükələrinə qarşı Mərkəzi Asiya dövlətləri vasitəsilə tədbirlər görməkdir. Xüsusilə Qırğızıstana yönəlmiş yeni strategiya görünür.

NATO-nun həm Azərbaycan, həm də Qırğızıstanla münasibətləri ölkələrin Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına qoşulduğu 1992-ci ildə başlamışdır. (Dialog

forumu olan Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Təşkilatı 1997-ci ildə Avropa - Atlantik regionundakı bütün müttəfiq və tərəfdaş ölkələri bir araya gətirən Avropa-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasına çevrilib). Hər iki ölkənin NATO ilə praktiki əməkdaşlığı ilə onların 1994-cü ildə Alyansın Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT, ingilis dilində BfO) proqramına qoşulması ilə başlamışdır.

NATO Müttəfiqlərinin 2004-cü ilin iyununda İstanbul Zirvəsində strateji cəhətdən mühüm olan Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarına xüsusi diqqət çəkmək qərarından sonra Qafqaz və Mərkəzi Asiya Xüsusi Təmsilçisi mövqeyi müvəqqəti olaraq yaradılmış, NATO Mərkəzi Asiya Əlaqə Zabitliyi vəzifəsi 2017-ci ildə büdcə ilə əlaqədar səbəblərdən ləğv edilmişdir. Əlaqə hazırda NATO Qərargahı və NATO hərbi qurumları vasitəsilə həyata keçirilir [279; 290; 300].

Azərbaycanın NATO ilə fərdi tərəfdaşlığının məqsəd və əsasları 1996-cı ildəki Azərbaycanın SNT təqdimat sənədində, 1997-ci ildəki planlaşdırma və analiz prosesində və 2004-cü ildəki Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planında əks etdirilir. Bu sənədlərdə Azərbaycan ətraf mühit və xalq diplomatiyası sahəsində əməkdaşlıqla yanaşı, müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində islahatlar aparmağı, NATO standartlarına uyğun hərbi qüvvələrini inkişaf etdirməyi, NATO əməliyyatlarına qoşulmağı, enerji təhlükəsizliyini təmin etməyi, gözlənilməyən vəziyyətlərə hazırlaşmağı, meydana çıxan təhlükəsizlik problemləri ilə mübarizə aparmağı məqsəd qoymuşdur. Azərbaycan 1999-cu ildə Kosovaya, 2002-ci ildə Əfqanıstana NATO-nun sülhü qoruma əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün hərbi qüvvə göndərmişdir. Bununla yanaşı, 2001-ci ildə Azərbaycan çoxmillətli «Qətiyyətli əməkdaşlıq-2001» SNT hərbi təlimini keçmiş, 2003-cü ildə Virtual İpək Yoluna qoşulmuş və 2004-cü ildə prezident İlham Əliyev Brüsseldə Azərbaycanın ilk Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planını NATO-ya təqdim etmişdir. 2005-ci ildə isə Azərbaycan Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planı çərçivəsində ilk dəfə NATO ilə əməkdaşlığa başlamışdır. Həmçinin, Azərbaycan mühüm enerji infrastrukturunun mühafizəsi, terrorizmə qarşı mübarizə üzrə Avroatlantik Tərəfdaşlıq Şurası formatında İşçi Qrupun sədridir. NATO ilə yeridilən siyasi dialoq çərçivəsində regional təhlükəsizlik, Ermənistanla Qarabağ münaqişəsi,

sülhü qoruma əməliyyatları, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə töhfə, meydana çıxan təhlükəsizlik təhdidləri və digər ortaq maraqlarla bağlı mövzular müzakirə edilir.

Qırğızıstan isə NATO ilə əməkdaşlıq hədəflərini hər iki ildə bir birgə qərarlaşdırılan Fərdi Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Proqramında müəyyən edir. NATO-nun Müdafiə Təlimini İnkişaf Proqramı çərçivəsində Qırğızıstan hərbi təlim sistemində islahat aparmaq və xüsusilə öyrətmə və öyrənmə metodologiyaları sahəsində qərb yanaşmalarını və standartlarını gətirmək üçün NATO mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq edir. Qırğızıstan 2015-ci ildən bəri müdafiə qurumlarında vahidliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı gücləndirməyi məqsəd qoyan inkişaf proqramı kimi NATO-nun Dürüstlüyün təmin olunması proqramına qoşulmuşdur. 1993-cü ildən bəri NATO-nun Sülh və Təhlükəsizlik naminə Elm Proqramı ilə əlaqədə olan Qırğızıstan, mühit təhlükəsizliyi, kiber müdafiə və terrorla mübarizə mövzularında əməkdaşlıq daxilindədir [291; 9]. Qırğızıstanın həm də KTMT üzvü olmasını da unutmamalıyıq. KTMT-yə üzv olmasına baxmayaraq onun NATO ilə də əməkdaşlıq etməsi sahib olduğu çoxistiqamətli xarici siyasətin nəticəsidir.

Azərbaycan və Qırğızıstanın Aİ ilə münasibətlərində isə Azərbaycanın başda coğrafi mövqe cəhətdən Aİ-na daha yaxın olması və malik olduğu enerji mənbələrinə görə Qırğızıstana nisbətən daha çox əməkdaşlıq daxilindədir. Azərbaycanın Aİ ilə münasibətlərindəki ən mühüm müqavilə 1999-cu ildə imzalanan və ticarət, investisiya, iqtisadiyyat, qanunvericilik və mədəniyyət kimi mövzuları əhatə edən «Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq Müqaviləsi»dir [235]. Aİ Qırğızıstanla imzaladığı «Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq Müqaviləsi» 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Bu müqavilə siyasi dialoq, iqtisadi münasibətlər və sosial-iqtisadi, sosial, maliyyə, elm, texnologiya və mədəniyyət sahəsində idarəetmə və rəqəmsal transformasiya əməkdaşlığı məsələlərini əhatə edir [238].

Aİ ilə Azərbaycanın münasibətləri iqtisadi və siyasi islahatlar, Şərqi-Qərb nəqliyyat və kommunikasiya koridorunun yaradılması, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər ətrafında irəliləmişdir. Azərbaycanın regiondakı strateji mövqeyi Aİ üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi, idarəetmə, siyasi və «hüquqi islahatlarını 2004-cü ildə daxil olduğu Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS)

proqramı vasitəsilə həyata keçirmək imkanı əldə etmiş Azərbaycan nəticədə Aİ-nin maliyə və texniki dəstəyindən yararlanmışdır [43, s.315-316]. 2009-cu ildə «Şərq tərəfdaşlığı» (ŞT) proqramının bir hissəsi olan Azərbaycan sabitliyini, rifahını və dayanıqlılığını artırmaq üçün Aİ-nin dəstəyini alır [235].

Aİ Azərbaycanda və Qırğızıstanda həyata keçirilən iqtisadi islahatları 12 keçmiş Sovet İttifaqı ölkəsinə və Monqolustana texniki yardım dəstəyini təmin etmək məqsədilə 1991-ci ildə yaradılan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki Yardım (TACIS) proqramı çərçivəsində texniki və mütəxəssis yardımını etməklə dəstəkləmişdir. TACIS proqramı çərçivəsində Azərbaycan ilə infrastruktur, özəl sektor və insan resurslarının inkişafı məsələlərinə üstünlük verilmiş və bu proqram çərçivəsində Aİ-nin Azərbaycanla əlaqədar əsas çoxistiqamətli şəbəkə layihələri TRACECA və INOGATE olmuşdur. Azərbaycan və Qırğızıstanın da daxil olduğu Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat koridoru, yəni TRACECA, layihəyə daxil olan ölkələrin siyasi və iqtisadi müstəqilliklərini dəstəkləmək, alternativ nəqliyyat yolları ilə Avropa və dünya bazarlarına çıxışlarını təmin etmək və regional əməkdaşlığı artırmaq məqsədilə 1993-cü ilin mayında Brüsseldə təşkil edilən Ticarət və Nəqliyyat Nazirləri Konfransında qurulmuşdur. Azərbaycan 1996-cı ildən bəri enerji sahəsində dəstək aldığı INOGATE tərəfdaş ölkəsi olmuş və INOGATE-in 69 layihəsinin 33-ündən yararlanmışdır [10; 257]. 2021-ci il məlumatına əsasən Azərbaycanın ümumi ticarətinin təqribən 45%-ni təmsil edən Aİ Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşıdır. Bu nisbət əsasən Aİ-na ixrac edilən neft və qazdan qaynaqlanır [228]. Ticari əlaqələrlə yanaşı, Aİ-nin Ermənistanın Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etdiyi Qarabağ münaqişəsindəki mövqeyinə də nəzər salmaq lazımdır. Aİ illərlə davam edən erməni işğalına qarşı Ermənistanı hər hansı sanksiya tətbiq etməyib. Halbuki, Krımın ilhaqında Aİ Rusiyaya sanksiyalar tətbiq etmişdi. Bununla yanaşı, Aİ üzvü olan Fransanın ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olaraq Qarabağ məsələsində obyektiv olmaması və açıq şəkildə Ermənistanı dəstəkləməsi də Azərbaycan-Aİ münasibətlərində etibarını sarsıtmışdır [250, s. 345]. Avropa Parlamentinin rəsmi səhifəsində 2022-ci ilin iyulunda yayınlanmış «Cənubi Qafqazda üç Şərq Tərəfdaşlığı qonşusu» başlıqlı yazıda 2020-ci ildəki Qarabağ Müharibəsini Azərbaycanın başlatması və 2022-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın

Ermənistana hücum təşkil etməsi barədə fikirlərin olması da [228] illərlə davam edən Qarabağ probleminə Aİ-nin mövqeyini bir daha göstərir. Ermənistanın 2020-ci ilin noyabrında imzalanan Üçtərəfli Bəyannaməyə zidd olaraq 2022-ci ildə Qarabağda qanunsuz erməni silahlı qüvvələri saxlaması və regionda təhlükəsizliyi pozması, bununla yanaşı, Müdafiə Nazirliyi və Baş Prokurorluğun birgə məlumatında qeyd etdiyi kimi 12 iyul 2022-ci ildə sərhəd xəttində hücumlara başlaması da xəbərdə nəzərə alınmamış və qərəzli mövqe nümayiş etdirmişdir [48].

Avropa ittifaqı və Qırğızıstan isə 1991-ci ildən bu tərəfə əməkdaşlığı və qarşılıqlı əlaqə sahələrini artırmışdır. Yuxarıda bəhs edilənlərlə yanaşı, Mərkəzi Asiyanın ən demokratik ölkəsi kimi göstərilən Qırğızıstanın 2021-ci il seçki qanunu ilə avtoritarlığa meyl göstərməsi Aİ və qərb ölkələrinin diqqətini çəkir. Çünki, Aİ 2007-ci ildə Mərkəzi Asiya Strategiyasını bəyan etdiyindən bəri regionda demokratik prinsiplərin və hüququn aliliyini dəstəkləmək məqsədilə maddi yardımlar edir. Bununla yanaşı, 2010-cu ildəki çevrilişdən sonra Bişkekdə tam hüquqlu Daimi Nümayəndəlik açan Aİ qarşıdurmadan sonra ortaq məxrəcə gəlmək məqsədilə demokratik və hüquqi islahatların uğurunu dəstəkləmişdir. 2019-cu ildə isə Aİ-nin Çoxillik Göstərici Proqramı kimi tanınan 2014-2020-ci illər arasında Qırğızıstanda hüququn aliliyi, təhsil və kənd yerlərinin kompleks inkişafı kimi sahələrdə 174 milyon avro ayırdığı bir dövrü geridə qoyan ikitərəfli İnkişaf etmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi tərəflər arasındakı münasibətləri daha da inkişaf etdirmişdir. Həmçinin, Qırğızıstan 2023-cü ilə qədər aktual olan Aİ-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrə dayanıqlı inkişaf və yaxşı idarəetməni davam etdirmələri üçün xüsusi bir stimül verən «Ümumiləşdirilmiş Üstünlüklər Sxemi+» proqramından yararlanan ölkələrdən biridir. Bu proqrama daxil olan ölkələr insan hüquqları, iş hüquqları, mühit, yaxşı idarəetmə kimi məsələlərdə 27 beynəlxalq müqaviləni tətbiq etməyə məcburdur. Nəticədə ixracat tariflərinin 2/3-dən azad edilirlər [269, s.6-7; 239]. Bununla yanaşı, Aİ və Qırğızıstan arasında ticarət 2020-ci ildə 310 milyon avro olduğu halda, 2021-ci ildə 337 milyona çatmışdır. Bu artım eyni zamanda Aİ tərəfindən 2016-cı ildən bu tərəfə Qırğızıstana verilən Ümumiləşdirilmiş Üstünlüklər Planı+ (ÜÜP+) statusu sayəsində mümkün olmuşdur.

Bu, iqtisadi münasibətlər üçün yeni potensial açmaqla yanaşı, Qırğızıstana ixracatını artırması və iqtisadiyyatını gücləndirməsi üçün imkan yaradır [238].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ABŞ-ın ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri olmasını nəzərə alsaq II Qarabağ Müharibəsinədək Qarabağ probleminin ATƏT Minsk Qrupu vasitəsilə həll edilməməsinin səbəbində ABŞ-ın illərlə Ermənistan və Azərbaycan arasında bitərəf mövqə göstərə bilməməsinin də təsirinin olması müşahidə edilmişdir. Demokratiya və insan hüquqları müdafiəçisi ABŞ-ın illərlə Azərbaycan ərazisini Ermənistan işğal etməmiş və qətliaamlar həyata keçirməmiş kimi Azərbaycanı yardımlardan məhrum etməsi, erməni lobbisinin ABŞ hökumətindəki gücünü də göstərmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun digər həmsədr Fransanın da Ermənistanı dəstəklədiyini nəzərə alsaq, Azərbaycanın öz ədalətini 1993-cü il tarixli BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinə əsasən hərbi gücü istifadə edərək təmin etdiyini qeyd edə bilərik. Çünki ATƏT-in Minsk qrupunun heç bir funksiyasının olmaması Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəsin baş tutması ilə də aydın olur. Digər tərəfdən ABŞ-ın Azərbaycanla neft əsaslı əlaqələr qurması da müşahidə edilir. Qırğızıstanla daha çox yardım əsaslı əlaqələr quran ABŞ-ın 11 sentyabr hücumlarından sonra Qırğızıstanın strateji mövqeyindən istifadə etmişdir. Qırğızıstanda ABŞ sivil ictimai təşkilatlarının aktivliyi də müşahidə edilmişdir. Qırğızıstan KTMT üzvü olmasına baxmayaraq NATO ilə də əməkdaşlıq etmişdir. Bununla yanaşı, ABŞ hərbi bazasının 2001-2014-cü illərdə fəaliyyət göstərməsinə icazə verərkən ŞƏT üzvü olmasını və bu təşkilatda ABŞ əleyhinə iki böyük gücün də aktiv rol oynamasını unutmamaq lazımdır. Qırğızıstanın zəif ölkə olmaq imici ilə yanaşı, böyük güclər arasında xarici siyasətinin çoxistiqamətli olma xüsusiyyətini də ön plana çıxarması müşahidə edilmişdir. ABŞ-ın Əfqanıstana yaxın olmaq üçün Qırğızıstanda baza açması, həm də Çinə yaxın olmaq və Çini müşahidə etmək üçün də imkan yaratmışdır. Qırğızıstanın dağlıq, yeraltı sərvətlər baxımından kasıb, kiçik bir ölkə kimi, geostrateji əhəmiyyətinin ən çox meydana çıxdığı dövrün 2001-2014-cü illər olması aydındır. Çünki, həmin dövrdə super güc olan ABŞ Çinin yaxınlığına və Rusiyanın təsir dairəsinə daxil edilmiş hesab edilir.

ABŞ Qırğızıstan üçün mühüm yardımlar edən böyük güc olduğu halda, Qırğızıstan ABŞ üçün strateji əhəmiyyətə malik Çinə qonşu, Əfqanıstana yaxın və regionun digər dövlətlərinə nisbətən demokratiyaya cəhd göstərmiş keçmiş sovet ölkəsidir. Aİ da ABŞ kimi Qırğızıstana çoxsaylı layihələr vasitəsilə yardım etmişdir. Azərbaycanla Aİ isə daha çox iqtisadi əməkdaşlıqlarda tərəfdaş kimi münasibətlərini davam etdirmişlər. NATO-ya üzv olmasalar da, hərbi əməkdaşlıqlarda iştirak edən bu iki ölkənin NATO ilə münasibətləri SNT vasitəsilə həyata keçmişdir.

3.2. Azərbaycan və Qırğızıstanın inteqrasiya problemləri və çoxtərəfli münasibətlərinin müqayisəli təhlili

Azərbaycan və Qırğızıstanın, bütün digər dövlətlər kimi, bir çox mövzuda ortaq məxrəcə gələ biləcəkləri ölkələrlə öz milli maraqlarını ön planda saxlayaraq iqtisadi, mədəni, siyasi, sosial və digər sahələrdə təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıqlarını davam etdirirlər. Azərbaycanın daxil olduğu Cənubi Qafqaz regionunda inteqrasiya həyata keçirilməsə də, Qırğızıstanın daxil olduğu Mərkəzi Asiya regionunda müstəqillikdən sonra uğursuz da olsa inteqrasiya addımları atılmışdır. Demək olar ki, bir çox təşkilata üzv olan bu iki dövlətin xarici siyasət istiqamətlərində də bu təşkilatların öz yeri var.

Tam birləşmə və əlaqə mənalərini verən inteqrasiya sözünü «inklüziv sistemin sərəpələnmiş elementlərinin ardıcıl strukturda uyğunlaşaraq birləşmiş vahidlərə çevrilməsi» kimi izah edə bilərik [126, s. 797]. Çoxşaxəli anlayış olan inteqrasiya iqtisadiyyatdan siyasətə, təhsildən sosiologiyaya qədər çox geniş diapazonda nəzərdən keçirilə bilər. Tam inteqrasiya olunmuş strukturun təmin edilməsi isə həmin müxtəlif sahələrdəki inteqrasiya hərəkətlərinin də bütünləşməsindən asılıdır. Başqa sözlə desək, siyasi inteqrasiya iqtisadi inteqrasiya ilə, o da sosial və mədəni, yaxud da təhsil inteqrasiyası ilə, nəhayət hər biri digəri ilə əlaqəlidir [126, s. 794].

Dünya bir tərəfdən qloballaşarkən, digər tərəfdən regionallaşır, beynəlxalq sistemdə yaradılan inteqrasiyalarla regional güclər meydana çıxır. Liberal siyasətlərin və rəqabətin qeyri-məhdud tərəqqisinə, qlobal problemlərə və təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı təkbaşına mübarizə apara bilməyən ölkələr iqtisadi, siyasi və sosial

inteqrasiya yolu ilə sistemdə qalmağa çalışırlar. Bu gün Avropa İttifaqı inteqrasiyanın bütün mərhələlərini başa vuraraq regional güc olmaqla yanaşı, həm də qlobal məsələlərdə söz sahibi olan beynəlxalq aktordur [115, s.231].

Qloballaşma həm də transmilli və qlobal texnoloji tərəqqilərin təsiri və səbəb olduğu siyasi nəticələrlə milli sərhədləri aşaraq iqtisadi, sosial və mədəni qarşılıqlı əlaqənin davamlı artması kimi də müəyyən edilə bilər. Qloballaşma ilə məsafələr və sərhədlər aradan qalxmağa başlamış, cəmiyyətlər bir-biri ilə daha çox təmasda olmuşdur. Azad ticarət bütün dünyada geniş vüsət almış, cəmiyyətlərin bir-biri ilə əlaqələrinin artması ilə mədəni və sosial oxşarlıqlar güclənmiş, informasiya və texnologiya əsas güc elementlərinə çevrilmiş və dünya sürətlə dəyişmə prosesinə qədəm qoymuşdur [115, s.233]. 20-ci əsrin son rübündə texnoloji və maliyyə inkişafına paralel olaraq qloballaşmanın artması regionlar və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqəni də artırmışdır. Bu kontekstdə ticarət və iqtisadi siyasətlərin liberallaşması ilə ittifaqdaxili proteksionizmə əsaslanan regional inteqrasiya hərəkatları meydana çıxmışdır. Bu vəziyyətlə bağlı qloballaşmaya paralel olaraq regionallaşma meyilləri də artmışdır. Regionallaşma, ümumilikdə, iqtisadi sahədə coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan ölkələrin əmtəə, xidmət və kapital fəaliyyətlərini liberallaşdırmaqla rəqabət qabiliyyətini, məhsuldarlığı və sülh şəraitində birgə yaşayışı artırmaq məqsədi daşıyır [115, s.234].

SSRİ-nin dağılması və postsovet məkanında müstəqil suveren dövlətlərin formalaşması təkcə siyasi hökmranlığın deyil, həm də geniş miqyaslı parçalanma proseslərinin inkişafı ilə müşayiət olundu. Nəticədə, demək olar ki, bütün keçmiş sovet respublikaları arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri kəskin şəkildə azaldı və iqtisadiyyatda kooperativ və inteqrasiya əlaqələrinin yox olmasına və güclü sənaye infrastrukturunun yaranmasına səbəb oldu. İqtisadi münasibətlərin dağılması bütün keçmiş müttəfiq dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsindəki qeyri-mütənasiblik və balansın qorunmaması həmçinin hegemon ölkələrin regionda maraqları da nəzərə alınmaqla postsovet məkanında parçalanma proseslərinin güclənməsi qaçılmaz oldu [176, s.27].

Demək olar ki, çətin coğrafiyaya, dənizlərə birbaşa çıxışın olmamasına, inkişaf etməmiş nəqliyyat infrastrukturuna və xammala əsaslanan ixrac strukturuna görə Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin iqtisadiyyatları oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bəzi istisnalar olsa da, əksər ölkələrdə hələ də Sovet İttifaqı dövründən qalma dövlət iqtisadiyyatının mövcudluğu müşahidə edilir. Sovet iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə özünütəminat və regional ixtisaslaşma üzərində qurulmuş struktura malik olsa da, bu, həqiqətən də, ittifaq dövründə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında aparıcı amil idi. Lakin ittifaqın dağılması ilə yaranan dövlətlərin iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərdi [95, s.113]. Çünki İttifaq ölkələri bir çox cəhətdən bir-birinə möhtac və bir-birini tamamlayan ölkələr idi.

Regional liderlərin Mərkəzi Asiyada inteqrasiya modelinin yaradılması üzrə söylərinin birinci mərhələsi 1990-cı ilin iyulundan 1993-cü ilin mayına qədər olan dövrü əhatə edir. 1990-cı ilin iyununda 5 Mərkəzi Asiya ölkəsinin lideri Alma-Atada ilk görüşlərini keçirdilər və siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə birgə fəaliyyət göstərməyə qərar verdilər. Tez-tez keçirilməyə başlayan belə görüşlər 1993-cü ilin yanvarında «Mərkəzi Asiya» adlı yeni siyasi terminin tətbiqi ilə konkret hadisələrə səbəb oldu. Aİ modeli çərçivəsində 5 Mərkəzi Asiya ölkəsi arasında ümumi bazarın yaradılması ideyası müzakirə edilmiş və onlar regional iqtisadi əməkdaşlıq, narkotik və ekoloji problemlərin həllində birgə fəaliyyət məsələləri barədə razılığa gəlmişlər [146, s.21]. Mərkəzi Asiya regionu nöqtəyi-nəzərindən regional iqtisadi birliyin yaradılması ideyasının iflasa uğraya biləcəyi ideyası ön planda idi. Çünki bu Mərkəzi Asiya dövlətlərinin bir-birinə əks iqtisadi və siyasi inkişaf yolu seçmələri ilə də əlaqədar idi. Qırğızıstan “şok terapiyası” nəzəriyyəsinə əsaslanan sosial-iqtisadi sistemin köklü çevriliş yolunu seçdi. Özbəkistan və Qazaxıstan isə iqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyindən bazar münasibətlərinə daha mühafizəkar və ya mərhələli keçidinə üstünlük verdi. Üstəlik, güclü dövlət idarəçiliyi sisteminin qorunduğu Özbəkistandan fərqli olaraq Qazaxıstanda islahatların mərhələli şəkildə aparılması əsasən bazar üsulları ilə həyata keçirilirdi. Türkmənistan Mərkəzi Asiya ölkələrinin inteqrasiya layihələrində iştirak imkanlarını özlüyündə rədd edən ayrıca neytral inkişaf siyasəti seçdi. Tacikistanda isə vətəndaş müharibəsi gəldi və onun nəticələri iqtisadi

çevriliş proseslərinə mənfi təsir göstərdi [176, s.28]. Bununla belə, Mərkəzi Asiya respublikalarının su paylaşma problemi, regional inteqrasiyanın inkişafı, iqtisadi əməkdaşlığın birgə genişləndirilməsi və regional təhlükəsizlik problemləri kimi məsələləri həll etmək üçün dövlətlərarası əməkdaşlığı davam etdirmələri vacib olduğundan region ölkələri müstəqillikdən sonra regional inteqrasiyaya səy göstəriblər [288, s.311].

Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan liderləri siyasi orqan olan Dövlətlərarası Şuranın yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər və 1994-cü il avqustun 5-də Bişkek sammitində Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq və İnkişaf Bankı yaradıldı. Beləliklə, üç Mərkəzi Asiya dövlətinin iqtisadi inteqrasiyası siyasi əhəmiyyət qazandı. 1997-ci il dekabrın 12-də Mərkəzi Asiya inteqrasiyası baxımından mühüm mərhələyə qədəm qoyuldu və Astana görüşündə Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan liderləri üç hidroenergetika, qida və mineral ehtiyatlar üzrə beynəlxalq konsorsiumların yaradılmasını bəyan etdi. Həmçinin, Tacikistan da Mərkəzi Asiyanın ümumi iqtisadi zonasına qoşulacağını bəyan etdi. 1998-ci il yanvarın 5-6-da Aşqabadda Mərkəzi Asiya liderləri də eyni münasibəti nümayiş etdirərək MDB-də birgə hərbi qüvvələrin və siyasi qurumların güclənməsinin əleyhinə olduqlarını bildirmişdilər [146, s.22]. MDB-ə alternativ olaraq 1994-cü ildə Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistan tərəfindən Mərkəzi Asiya Birliyi yaradılmışdır. Birlik sonradan Mərkəzi Asiya İqtisadi Cəmiyyəti adlandırılmış, 1998-ci ildə Tacikistan da ona qoşulmuşdur. Cəmiyyət də, öz növbəsində, 2001-ci ildə Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilmiş və 2004-cü ildə Rusiyanın da təşkilata qoşulmasından sonra, 6 oktyabr 2005-ci ildə AİB ilə birləşərək öz məqsədindən uzaqlaşmışdır [133, s. 40-42]. Bununla yanaşı, 2002-ci ilin fevralında Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan prezidentlərinin görüşündə «Mərkəzi Asiya İqtisadi Forumu» yaradılmışdır [288 s.310]. Region ölkələri Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq proqramının (CAREC) fəaliyyətini 1997-ci ildə başladıb [231, s.88] və Azərbaycan da proqrama daxil olan ölkələr sırasındadır. İnteqrasiya səylərinə baxmayaraq, ölkələr arasında hələ də həll olunmamış problemlər mövcuddur.

Əvvəllər yaxşı inkişaf etməyə başlayan regional mərkəzli inteqrasiya səyləri region dövlətlərinin prezidentlərinin inteqrasiya ilə bağlı fikir ayrılıqları, iqtisadi inkişafdakı fərqliliklər və regiondankənar güclərin təsirləri səbəbindən uğursuzluğa düşər oldu. Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyinin AİB-nə çevrilməsindən sonra Mərkəzi Asiya ölkələrinin liderləri tərəfindən inteqrasiya ilə bağlı yeni mərhələyə keçilmədi. Bunun səbəblərinə region dövlətlərinin milli kimlik quruculuğuna uyğun siyasət yeritməsi, inteqrasiya ilə bağlı fikir ayrılığının olması, Tacikistan və Türkmənistanın inteqrasiya ideyasından uzaqlığı və onların qapalı daxili siyasət yeritməsi də təsirli olmuşdur. 2000-ci illərə qədər birləşmə və inteqrasiya istiqamətində müxtəlif cəhdlər etsələr də, Rusiyanın bu prosesdə iştirakı və digər qeyri-regional fenomenlərin sözügedən ərazilərə marağı Mərkəzi Asiya dövlətlərinin öz aralarında birlik qurmalarına çoxlu maneələr yaratmışdır [58, s.68]. Burada yenə də Mərkəzi Asiya geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan önəmli olduğu üçün ABŞ, Rusiya və Çin kimi böyük dövlətlərin rəqabət meydanı kimi ön plana çıxır. Bundan başqa, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin beynəlxalq terrorizm, separatizm və nüvə silahı olan ölkələrlə sərhədə malik olması təhlükəsizlik problemlərinin qaldığını göstərir, regionda ucuz işçi qüvvəsi, bol enerji resursları kimi amillər böyük dövlətlərin marağını artırır. Bu səbəbdən də demək olar ki, Mərkəzi Asiya regionunda inteqrasiya prosesi 2000-ci illərdən sonra böyük dövlətlərin təsiri altında olmuşdur [58, s.68-69].

Təbii sərvətlərə əsaslanan iqtisadi quruluş və əksəriyyəti SSRİ dövründə qurulmuş Rusiya əsaslı nəqliyyat şəbəkəsi, texnologiya və maliyyə resurslarının qıtlığı da bu dövlətləri inkişaf etmiş ölkələrdən asılı olmağa vadar edir. Bu, regional inteqrasiyaya mane olan amillərdən biridir [231, s. 51-52]. Bundan başqa, ölkə iqtisadiyyatlarının çoxşaxəli inkişafı və illərdir həllini tapmayan mövcud sərhəddən kənar problemlər, ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməməsi, enerji və su ehtiyatlarından istifadədə koordinasiyanın olmaması regional inteqrasiyaya maneə yaradan digər amillərdəndir [176, s.29]. Siyasi baxımdan Mərkəzi Asiya cəmiyyətlərinə hakim elitanın maraqlarına xidmət edən dövlət siyasətinin zəif hesabatlılığı, geniş yayılmış korrupsiya, qaçaqmalçılıq və narkotik ticarəti də mənfi təsir göstərir. Qeyd edək ki, Mərkəzi Asiya liderləri hələ də öz milli maraqlarını

müəyyənləşdirmək prosesindədirlər. Çünki bu ölkələrin xarici siyasət istiqamətləri ümumilikdə xarici tərəfdaşlar tərəfindən müəyyən edilən prioritetlərdən təsirlənir [231, s. 114-115]. Rusiya və Çinin bölgədəki təsiri diqqət çəkərkən, Avrasiya Əməkdaşlıq Təşkilatı və ŞƏT ön plana çıxır [58, s. 69]. Digər tərəfdən, Mərkəzi Asiya ölkələrinin BMT, Dünya Ticarət Təşkilatı (Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan üzv deyil), BVF və s. beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı bu ölkələrin geosiyasi strukturunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, regional inteqrasiya bu ölkələrin siyasi elitasının müxtəlif seçimlərilə əvəz olunmuşdur [176, s.29].

Ənənəvi olaraq keçmiş Sovet Mərkəzi Asiyasını özünün təsir dairəsi hesab edən Rusiyanın mövcudluğu Çinin regionda dominant iqtisadi gücə çevrilməsi ilə kompensasiya olunur. Çinin «Bir Kəmə, Bir Yol» təşəbbüsü ilə Mərkəzi Asiyaya daxil olması regionun dinamikasını dəyişir. Bundan başqa, 2020-ci ilin fevralında ABŞ Əfqanıstanla bağlı məsələləri daha yaxşı həll etmək və Çin və Rusiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün Mərkəzi Asiya ilə bağlı yeni strategiyasını bəyan etmişdir. Bundan əlavə, Aİ-nin 2019-cu ildə qəbul etdiyi yeni Mərkəzi Asiya strategiyası regiondakı mövqeyini yaxşılaşdırmaq və enerji təhlükəsizliyində strateji maraqlarını həll etmək məqsədi daşıyır [238; 311]. Türkiyə və İran kimi bəzi digər regional fenomenlər də Mərkəzi Asiyanı ortaq tarixi və mədəni irsləri üçün strateji əhəmiyyətə malik hesab edirlər.

Cənubi Qafqazda Azərbaycan ərazisinin təxminən 20 faizinin 30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistanın işğalı altında qalması, regional inteqrasiya proseslərinə mane olan ən əsas səbəb olmuşdur. Çünki iki ölkənin münasibətləri birgə bəyannamələrə, imzalanan atəşkəsə baxmayaraq, illərdir sülh sazişi ilə nəticələnməyib. Bundan başqa, Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində ermənilərin separatçı fəaliyyətinin təşkili və dəstəklənməsi Cənubi Qafqazda bir çox sosial-iqtisadi münasibətlərin və nəqliyyat şəbəkələrinin pozulmasına da səbəb olmuşdu. Ermənistanın regionun digər iki dövlətinə qarşı mənfi münasibətləri və regiondakı siyasəti, onun inteqrasiya proseslərindən kənar qalmasına səbəb olur. Qafqazdan keçən nəqliyyat xəttləri bir yana, Şimali, Cənubi və Mərkəzi Qafqaz arasında iqtisadi əlaqələr Ermənistan olmadan da həyata keçir. Azərbaycanın Türkiyə, Rusiya, İranla sərhədi və Xəzər dənizinə çıxışı

var; Gürcüstanın Rusiya, Türkiyə və Qara dənizə çıxışının olması da bu dövlətlərin bir-biri ilə əlaqələrini artırmağa və bütövlükdə Qafqazın digər iqtisadi rayonlarla əlaqələrini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu onu göstərir ki, Ermənistanın regional integrasiyada iştirakından asılı olmayaraq, Qafqaz nəqliyyat və coğrafi baxımdan dünya birliyinə qarşı öz funksiyasını yerinə yetirir. SSRİ-nin dağılmasından sonra həyata keçirilən əməkdaşlıq və integrasiya cəhdlərində Ermənistanın regionun sosial-iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyətinin olmaması müşahidə olunur. Lakin Ermənistanın yürütdüyü siyasət Qafqazda sabitliyin pozulmasına səbəb olur [159]. Bu, 3 Cənubi Qafqaz ölkəsinin regional integrasiya adı altında sülh yolu ilə birgə qərarlar qəbul etməsinə maneə yaradır.

Qafqazda integrasiya üçün bəzi modellər təqdim olunmuşdur. Bu modellər II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın dəstəklədiyi «3+3» modelinə oxşayır. Bunlardan biri də 1996-cı ildə Kislovodsk sammitində Rusiyanın təklif etdiyi «3+1» modelidir. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Rusiyanın, eləcə də Çeçenistan istisna olmaqla Şimali Qafqaz Muxtar Respublikaları rəhbərlərinin iştirak etdiyi bu sammitdə «Rusiya Federasiyasının Qafqazda maraqları» və «geosiyasi cəhətdən Qafqazın Rusiyadan ayrılmasının mümkünsüzlüyü» ideyası Rusiya tərəfindən gündəmə gətirildi. Bu, başqa ölkələrin maraqlarına uyğun olmadığı üçün layihə kimi qaldı. Digər bir model isə ATƏT-in İstanbul sammitində təklif edilmiş «3+3+2» modelidir. Bu modeldə ilk üçlük Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, digər üçlük Rusiya, Türkiyə, İran, ikisi isə ABŞ və Aİ tərəfindən təmsil olunub. Bu model Qafqazın əsas regional sistemləri, məsələn, Avropa İttifaqı və Asiya-Sakit okean regionunu birləşdirən mərkəz kimi universal rolunu nümayiş etdirmişdir [159]. Bu modeli də həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev integrasiya naminə atılan addımları dəstəkləyir və bunu *“Azərbaycan torpaqlarının 30 ildir işğal altında olmasına və genişmiqyaslı dağıntılara baxmayaraq, integrasiya olunmuş Cənubi Qafqazın bir hissəsi kimi gələcəyə baxmağa hazırdır. Ümid edirik elə bir zaman gələr ki, Cənubi Qafqazda aktiv əməkdaşlıq və integrasiyadan danışarıq”* sözlərilə də dəstəkləmişdir [135].

Azərbaycan və Qırğızıstan BMT, ATƏT, MDB, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edir, regionun türk dövlətləri ilə TDT, TÜRKSÖY, TÜRKPƏ kimi təşkilatlar daxilində əməkdaşlıq etmək imkanı əldə edir [41, s. 278]. Həmçinin, Mərkəzi Asiya ölkələri Ermənistan-Azərbaycan probleminin həlli məsələsində əsasən Azərbaycanı dəstəkləmişlər [41, s. 279].

Azərbaycan və Qırğızıstan 1992-ci il martın 2-də yekdilliklə BMT-yə qəbul edilmişdir. Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığının ilk günündən etibarən beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə çəkməyə çalışması, BMT Təhlükəsizlik Şurasında veto hüququ olan ABŞ, Rusiya, Fransa və Çinin dəstəyi ilə problemin öz xeyrinə həll ediləcəyini düşünən Ermənistanın gözləntilərini doğrultmadı. 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri qəbul edərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq etmiş və dərhal atəşkəs elan edilməsini, hərbi əməliyyatlara son verilməsini və işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb etmişdir. Qırğızıstan isə BMT-yə daxil olarkən ölkənin müstəqilliyinin dünya birliyinin digər üzvləri tərəfindən tanınmasını, onlarla diplomatik münasibətlərin qurulmasını, beynəlxalq aləmdə milli maraqların qorunmasını, dünyada sülhün, harmoniyanın və tərəqqinin möhkəmləndirilməsini qarşısına məqsəd qoymuşdur. BMT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində siyasi sahədə əməkdaşlıq, sosial-iqtisadi sahədə əməkdaşlıq və davamlı inkişaf, mədəni-humanitar sahədə əməkdaşlıq və insan hüquqları kimi məsələlərin gücləndirilməsinə əhəmiyyət vermişdir [215; 192]. Bundan əlavə, Mərkəzi Asiyada regional əməkdaşlığı və regionun dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə 1998-ci ildə Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstan prezidentləri tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi Asiya İqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramı (The United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia - SPECA) yaradılmışdır. Azərbaycan bu proqrama 2002-ci ildə qoşulmuşdur [156, s. 238].

Azərbaycan və Qırğızıstan 1992-ci il yanvarın 30-da Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM) üzv olmuşlar. Qeyd edək ki, ATƏM (ATƏT)

Azərbaycanın daxil olduğu ilk Avropa təşkilatıdır. Həmçinin, iki ölkə tamhüquqlu üzv olduqdan sonra 1992-ci ildə Helsinki, 1994-cü ildə Budapeşt, 1996-cı ildə Lissabon, 1999-cu ildə İstanbul və 2010-cu ildə Astana sammitlərində iştirak etmişlər. Astanada keçirilən sammitdə qəbul edilmiş yekun bəyannamədə ATƏT regionunda münaqişələrin BMT-nin beynəlxalq hüquq Nizamnaməsində və Helsinki Yekun Aktında əksini tapmış norma və prinsiplər əsasında həllinin vacibliyi vurğulanıb. Bu iki ölkə ilə ATƏT, onun qurum və institutları arasında dinamik əməkdaşlıq səviyyəsi qurulmuşdur. ATƏT öz məsləhət və ekspert yardımını ilə ölkələrə siyasi, hüquqi və demokratik islahatların təşviqi barədə yardım edir. Bundan əlavə, 2017-ci ilin noyabrında Brüsseldə keçirilən 5-ci Şərq Tərəfdaşlığı Sammitinin Birgə Bəyannaməsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi bir daha təsdiqlənmişdir [217; 182]. Bununla belə, təşkilat çərçivəsində yaradılmış Minsk Qrupunun Qarabağ probleminin həllində fayda tapa bildiyini demək çətindir. Azərbaycan kimi Ermənistanın da 1992-ci il yanvarın 30-da ATƏM-ə üzv olması ilə iki ölkə aralarındakı münaqişənin həllini beynəlxalq aləmə çıxardılar. ATƏM-in yaratdığı rəsmi nümayəndə heyətləri yuxarıda qeyd olunan dövrdə ilk dəfə olaraq regiona müxtəlif səfərlər edərkən, 27-28 fevral 1992-ci ildə Praqada keçirilən görüşdə Qarabağın Azərbaycana aid olduğu qəbul edildi [259]. Minsk prosesi Şuranın qəbul etdiyi təklif çərçivəsində Belarusun paytaxtı Minskdə sülh danışıqlarının aparılması qərarı ilə başlayıb [128, s.148]. Aradan keçən illərdə problemin sülh yolu ilə həlli üçün çoxlu təkliflər gətirilsə də, bu fikirlərdən heç bir nəticə əldə olunmayıb. Problemin həllinin mümkünsüzlüyü Minsk qrupunun strukturu və fəaliyyəti ilə də izah edilir. Minsk prosesinin aradək keçirilən konfrans və az səlahiyyətə malik həmsədrlikdən ibarət olduğu və demək olar ki, ictimai profilinin olmadığı vurğulanır [315]. Problemin sülh yolu ilə həllinə mane olan digər səbəblərdən biri kimi ATƏT-in qərarlarının sanksiyadan məhrum olduğunu və çoxluğun qərar mexanizminin olmamasının da olduğunu söyləmək olar [128, s.151]. Müvafiq olaraq, ATƏT-in 1992-ci ildən sonra qəbul etdiyi qərar və göstərişlər ümumilikdə yerinə yetirilmədi. Xüsusilə, münaqişə tərəflərinə silah verilməsinin qadağan edilməsi, blokadanın aradan qaldırılması, humanitar yardım dəhlizinin açılması, humanitar yardımın göndərilməsi, qaçqınların

qaytarılması, girov-məhbusların və hərbi əsirlərin azad edilməsi barədə qərarlar icra olunmayıb [174].

Azərbaycan və Qırğızıstanın üzv olduğu digər təşkilat MDB-dir. Birliyin yarandığı gündən Qırğızıstan təşkilat daxilində əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, ticari-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ümumi humanitar məkanın qorunması, təhlükəsizliyin və asayişin qorunması sahələrində qarşılıqlı fəaliyyətin davamlı dəstəkçisi olmuşdur. Qırğızıstanın MDB çərçivəsində inteqrasiya proseslərində iştirakı xarici siyasət fəaliyyətinin mühüm aspektlərindən biridir. Ümumiyyətlə, belə əməkdaşlıq təcrübələri ölkənin xarici siyasət və iqtisadiyyat baxımından inkişafı üçün faydalı olmuşdur. MDB daxilində 9 əməkdaşlıq sahəsi var və təşkilatın əsas məqsədi iqtisadi, hərbi-siyasi və humanitar sahələrdə çoxtərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Qırğızıstan KTMT-nin də üzvüdür. Azərbaycan 1993-cü ilin sentyabrında Ermənistanın da üzvü olduğu MDB-yə üzv olduğundan və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə qoşulduqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü davam etmişdir. Azərbaycan 1999-cu ildə MDB-nin Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzünə siyasi qiymət vermədiyini əsas gətirərək Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə uzatmamışdır. Digər tərəfdən, KTMT öz prinsiplərində siyasi vasitələrin hərbi vasitələrdən üstün olması, müstəqilliyə tam hörmət, könüllü iştirak, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərində bərabərlik, üzv dövlətlərin milli hökm səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərə qarışmamağı bəyan etmişdir. Onun üzvləri arasında Azərbaycanın illərdir münaqişədə olduğu Ermənistan da var. 2002-ci ilin mayında yaradılan (nizamnaməsi 2003-cü ilin sentyabrında ratifikasiya olan) təhlükəsizlik qrupu Rusiya, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistandan ibarət idi və Özbəkistan təşkilata 2006-cı ildə qoşuldu. KTMT-nin yarandığını elan edən mətbuat konfransında Putin təşkilatı dəyişən geosiyasi mühitə uyğunlaşma kimi qiymətləndirib. Təşkilat vahid komandanlıq və rotasiya üzrə sədrliyi qəbul edir. Onun məqsədi üzv dövlətlərin hərbi qüvvələrini inteqrasiya etməkdir. Təsis müqaviləsi çərçivəsində Rusiya KTMT-yə üzv dövlətlərə Rusiya ordusu ilə eyni qiymətə hərbi texnika almağa icazə verib və təşkilatın xərclərini ödəməyə razılıb.

Hərbi strukturu zəif olan Qırğızıstanda 2003-cü ildən KTMT çərçivəsində Rusiyanın (Kant) hərbi bazası fəaliyyət göstərir [231, s.56,58; 190; 191; 11].

Azərbaycan və Qırğızıstanın 1992-ci ildən üzv olduqları digər təşkilat müsəlman dövlətlərinin iştirak etdiyi beynəlxalq təşkilat olan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (İƏT). Əvvəlcə İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) adlandırılan təşkilatın yaradılması haqqında qərar İsrail hakimiyyətinin müsəlman ziyarətgahlarına qarşı təxribat xarakterli hərəkətlərinə reaksiya vermək üçün 1969-cu il sentyabrın 25-də Mərakeşin paytaxtı Rabatda keçirilən müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının Birinci Müşavirəsində qəbul edilmişdir. İƏT siyasi arenada müsəlman dövlətlərinin İslam həmrəyliyini təmin etmək və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində vahid İslam cəbhəsi kimi fəaliyyət göstərmək üçün yaradılmışdır. İƏT-in hazırkı fəaliyyəti müsəlman dövlətləri arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə, beynəlxalq arenada birgə iştiraka və iştirakçı ölkələrin sabit inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdir. BMT Baş Assambleyasının 1992-ci ilin sentyabrında keçirilən növbəti sessiyasında İKT-yə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin ənənəvi əlaqələndirmə iclasının yekun sənədinə “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair” maddə əlavə edilmişdir. İƏT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 2009-cu ilin mayında Dəməşqdə keçirilən 36-cı konfransında qəbul edilmiş yekun qərarında “Xocalıya ədalət-Qarabağa azadlıq” kampaniyası dəstəklənmişdir [216]. Hər iki ölkə İƏT-i əlaqələrin inkişafına əsaslanan, ümumi iqtisadi maraqların reallaşa biləcəyi çoxtərəfli əməkdaşlıq platforması kimi görür. Təşkilatın kənd təsərrüfatı, sənaye əməkdaşlığı; nəqliyyat və rabitə; infrastruktur və ictimai işlər; elm, təhsil və mədəniyyət, enerji və nüvə silahlarının yayılmaması məsələləri üzrə fəaliyyət göstərən texniki komitələri vardır. Bundan başqa, 2020-ci ilə qədər davam edən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı üzv dövlətlər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozan Ermənistana qarşı müxalif mövqe nümayiş etdirmişlər [213; 201].

Azərbaycan və Qırğızıstan digər türk dövlətləri ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvüdür. TDT-nin əsası 1992-ci ildə Ankarada keçirilən ilk Türkdilli Ölkələrin Zirvə Toplantısı ilə qoyulub. 2009-cu il oktyabrın 3-də Naxçıvanda imzalanmış Naxçıvan Sazişi ilə şura kimi strukturlaşdırıldığı halda, 12 noyabr 2021-ci ildə İstanbulda

keçirilən 8-ci Zirvədə şuranın adı dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılmışdır. Təşkilatın üzvü olan ölkələr Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və Özbəkistandır. Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY), Türk Dövlətlərinin Parlament Assambleyası (TÜRKPƏ), Beynəlxalq Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti, Türk Şurasının Birgə Ticarət və Sənaye Palatası və İrs Fondu kimi təşkilatlar da fəaliyyət göstərir. Üzv dövlətlər siyasət, təhsil, turizm, enerji və iqtisadiyyat da daxil olmaqla 18 fərqli sahədə əməkdaşlığı davam etdirirlər [147]. Türk dövlətlərinin böyük iqtisadi və sosial potensialı var. 4,5 milyon kvadrat kilometr geniş coğrafiyada 170 milyon əhali yaşayır və bu dövlətlərin iqtisadi böyüklüyünün cəmi 1,5 trilyon dollardan çoxdur. Bu da türk dövlətlərini dünyanın 13-cü ən böyük iqtisadi qrupu edir [117, s.20].

TDT-nin 12 noyabr 2021-ci il tarixində İstanbulda keçirdiyi zirvə görüşündə Qırğızıstan prezidenti Sadır Japarovun Mərkəzi Xəttə sabitliyin möhkəmləndirilməsi və xəttin bütün potensialından istifadə edilməsi məqsədilə «Mərkəzi Asiya ilə Cənubi Qafqaz» arasında platforma qurulmasını tövsiyə etmişdir. Mərkəzi Xətt digər marşrutlara nisbətən həm aşağı büdcəli, həm də ən təhlükəsiz marşrut olduğuna görə Şərqlə Qərb arasındakı ən mühüm koridorlardan biri olmuşdur [114]. S. Japarovun bu təklifinin region ölkələrinə eyni dam altında qərar qəbul etmə və problem həll etmə kimi imkanlar verdiyini nəzərə alsaq, regional təhlükəsizlik və rifah baxımından da faydalı olacağı aydın olur.

Azərbaycan və Qırğızıstanın energetika nazirləri müavinlərinin də iştirakı ilə 2022-ci ilin sentyabrında Almatıda keçirilən energetika nazirlərinin 2-ci iclasında “2023-2027-ci illər üçün TDT Enerji Əməkdaşlıq Proqramı” qəbul edilərkən, “TDT Enerji Koordinasiya Komitəsi” yaradıldı [148]. 2022-ci il noyabr ayında isə Səmərqənddə TDT-nin 9-cu Zirvə Görüşü zamanı İ. Əliyev, *“Türk dünyası böyük bir ailədir”*. *“Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik. Siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni, nəqliyyat, energetika, rəqəmsal transformasiya, kənd təsərrüfatı, turizm sahələri ilə yanaşı, təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə də əməkdaşlığımızı fəallaşdırmalıyıq”* demişdir. Bu sözlər həm TDT-dəki inteqrasiya səylərini, həm də

Əliyevin TDT-yə baxışını əks etdirir. Buna əlavə olaraq 16 mart 2023-cü il tarixində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Ankarada keçirilən “Fəlakət-Fövqəladə Halların İdarə Edilməsi və Humanitar Yardım” mövzusunda TDT-nin Fövqəladə Zirvə Toplantısında TDT üzv dövlətlərinin iqtisadi potensialının aktivləşdirilməsi və onlar arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədi daşıyan “Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması haqqında saziş” Ankara Bəyannaməsi daxilində imzalanmışdır [147]. Bu, TDT üçün vacib bir inkişafdır.

TDT-nin “Türk Əsri” çağırışı altında 2023 ili noyabr ayında Astanada keçirilən 10-cu Zirvə görüşündə Dövlət başçıları Astana Bəyannaməsini imzaladılar. Zirvədə çıxış edən İlham Əliyev dostluq və qardaşlığı vurğulayaraq, üzv ölkələr arasında təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə əməkdaşlığın artırılmasının vacibliyini bildirdi. TDT Gömrük İdarələri Rəhbərlərinin 9-cu iclası isə 2023-cü ilin dekabrında Daşkənddə keçirilib. Görüş zamanı Tərəflər Mərkəzi Dəhlizin rəqabət qabiliyyətini və cəlbədiciliyini artırmaq üçün gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması üzrə tədbirləri müzakirə ediblər [147]. Mütəmadi olaraq keçirilən bu görüşlər TDT-nin gücünü və üzv ölkələrin əməkdaşlığını artırır.

Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatının üzvü olduğu halda, Qırğızıstan müşahidəçi ölkələr sırasındadır [275]. Soyuq Müharibə dövründə Şərq və Qərb bloku şəklində bölünmələrə üzv olmamaq üçün qurulan Qoşulmama Hərəkatı 1970-ci illərdə bəzi ölkələrin digər iki blokdan birinə üstünlük verməsi ilə dağılmağa başlasa da, bu gün 120 üzvü olan, BMT-dən sonra ikinci ən böyük beynəlxalq təşkilatdır. Qoşulmama Hərəkatının məqsədləri beynəlxalq hüquqa hörmət əsasında dünyada sülhün, təhlükəsizliyin və inkişafın təmin edilməsidir. Eyni zamanda, bu birliyin yaradılması və fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri onun üzvləri arasında əməkdaşlıq forumu kimi fəaliyyət göstərməsidir. Qoşulmama Hərəkatının 120 üzvü ilə yanaşı, 18 müşahidəçi dövlət və 10 beynəlxalq müşahidəçi təşkilat var. 2019-cu ildən Azərbaycan bu təşkilata sədrlik edir [74; 214]. 2011-ci ildə Qoşulmama Hərəkatına qoşulan Azərbaycan birliyin sonuncu üzvüdür. Buna baxmayaraq, apardığı uğurlu xarici siyasət sayəsində ittifaqda nüfuzu artıb və 2019-2022-ci illərdə Azərbaycanın birliyə sədrlik etməsi yekdilliklə qərara alınıb. Bundan əlavə, 2021-ci ilin iyulunda Azərbaycanın sədrlik

müddəti daha bir il uzadılıb [28, s.7]. Azərbaycanın Qoşulmama mövqeyi ölkənin daxili təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həm də onu postsovet məkanını öz arxası kimi görən Rusiyanın müdaxilələrindən qoruyur. Onu da qeyd edək ki, 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra Azərbaycanın xarici və təhlükəsizlik siyasətində Qoşulmama mövqeyi daha da əhəmiyyət kəsb edib [249, s. 10,15]. 2023-cü ilin fevralında baş verən mühüm hadisə həm Azərbaycanın, həm də Qırğızıstanın üzv olduğu Türk Dövlətləri Parlament Assambleyası (TÜRKPƏ) ilə Qoşulmama Hərəkatının Parlament Şəbəkəsi arasında Anlaşma Memorandumunun imzalanmasıdır [154].

Azərbaycanın qurucu üzvü olduğu, lakin Qırğızıstanın daxil olmadığı həm regional, həm də regionlararası qurum kimi göstərilə bilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) 25 iyun 1992-ci ildə Qara dəniz əməkdaşlığının prinsipləri, əsasları, istiqamətləri və mexanizmlərini özündə əks etdirən «İstanbul Bəyannaməsi»nin imzalanması ilə fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan bu təşkilata qoşulmaqla Qara dəniz regionunda malik olduğu mühüm rolunu göstərmək və regiona mütərəqqi və konstruktiv münasibəti gücləndirmək məqsədi qoymuşdur. Həmçinin, Avrointegrasiya siyasətini həyata keçirməyi, Azərbaycanın nəqliyyat və tranzit potensialını gücləndirməyi, üzv dövlətlərlə çoxtərəfli əməkdaşlıq həyata keçirməyi və beləliklə, strateji maraqlarını reallaşdırmağı məqsəd qoymuşdur. QDİƏT-in əsas məqsədi region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və bu dövlətlərin birgə səyləri nəticəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Xəzər və Qara dəniz arasında iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirən layihələr Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Novorossiysk, Bakı–Supsa neft kəmərləri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum, Trans Anadolu qaz boru kəməri, Trans-Adriatik boru kəməri layihələridir. Bu gün 13 üzvü olan bu təşkilatın üzvlərindən biri də Ermənistandır [8].

Azərbaycanın üzv olduğu, Qırğızıstanın isə üzv olmadığı təşkilatlardan biri də Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUAM-dır. (Özbəkistan 26 may 2005-ci ildə təşkilatı tərk etmişdir). GUAM-ın 2006-cı il mayın 2-də Kiyevdə keçirilən sammitində bu təşkilat Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Hərəkat adlandırılmışdır. 1997-ci ildə Avropa Şurasının Sammitində yaradılmış

GUAM Qərb mərkəzli siyasət yeridən, Qərbi Avropa timsalında siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inteqrasiyanı təmin etməyə çalışan, üzvləri arasında bərabər hüquqlu və qarşılıqlı fayda təmin edən münasibətlər yaratmaq məqsədi daşıyan dövlətlər birliyidir. 1998-ci ildə qoşulan və 2005-ci ildə ayrılan Özbəkistanla bu birlik həm də keçmiş SSRİ ölkələri arasında yeni enerji-nəqliyyat dəhlizi yaratmaq məqsədi güdürdü [27, s.3; 159].

Qırğızıstanın üzv, Azərbaycanın isə Dialoq Tərəfdaşı olduğu Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Çinin səyləri nəticəsində 26 aprel 1996-cı ildə Qırğızıstan, Rusiya, Qazaxıstan və Tacikistan dövlət başçılarının iştirakı ilə Şanxay Beşliyi adı ilə yaradılmış, 2001-ci ildə Özbəkistanın da qoşulması ilə ŞƏT adlandırılmışdır. Təşkilat üzv ölkələr arasında xüsusilə təhlükəsizlik və iqtisadi əlaqələri müxtəlif səviyyələrə qaldırmışdır. ŞƏT sərhəd problemlərinin həlli, Şərqi Türküstan/Uyğur məsələsi və hərbi əlaqələr kimi məsələlərdə mühüm vasitə kimi istifadə olunmuşdur [84, s.4634-4635]. Bu təşkilatın təsiri ilə Pekin hökuməti regionda öz təsirini artırmağa çalışaraq Rusiyanı tarazlamaq və ABŞ-ı sıradan çıxarmaq məsələsində irəliləmişdir. Bəzi regional ekspertlərin fikrincə, ŞƏT Rusiyanın təhlükəsizlik məsələlərinə, Çinin isə iqtisadi məsələlərə nəzər saldığı təşkilat kimi dəyərləndirilir [84, s.4636].

Qırğızıstanın üzv olduğu, Azərbaycanın isə üzv olmadığı Avrasiya İqtisadi Birliyi 2010-cu ilin yanvarında qurulan Gömrük İttifaqının 29 may 2014-cü il tarixində Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın imzası ilə AİB adlanaraq yeni struktura çevrilmişdir. Sonradan 2015-ci ilin yanvarında Ermənistan və 2015-ci ilin avqustunda Qırğızıstan birliyə daxil olmuşdur. Üzv dövlətlərin iqtisadiyyatlarını sabit şəkildə inkişaf etdirmək, birgə bazar yaratmaq, geniş modernləşdirmə və əməkdaşlıq ilə milli iqtisadiyyatların global iqtisadiyyatdakı rəqabət gücünü artırmaq birliyin əsas hədəflərini təşkil edir. Qırğızıstan milli iqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün şərait yaratmaqla məhsulların, xidmətlərin, sərmayənin və əmək resurslarının azad və sərhəddən kənar hərəkətini təmin etmək üçün bu birliyin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini müdafiə edir [170].

Onu da qeyd edək ki, Rusiya bu ittifaqdan Avrasiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi istifadə edir və qeyd edək ki, AİB iqtisadi birlik olmaqla yanaşı, Avropa İttifaqına bənzər çevriliş keçirərək siyasi birliyə çevrilməyə çalışır [90, s.533]. Digər tərəfdən,

Bişkek gözləntilərin əksinə olaraq, AİB qaydalarına uyğun olaraq üzv dövlətlərdən kənarından gələn mallar üçün gömrük rüsumlarını artırmış, 2015-ci ildən əvvəl Qırğızıstanda 5,3 % olan gömrük rüsumu ölkənin AİB-ə qoşulması ilə Rusiyanın təhriki ilə 9%-ə yüksəlmiş və bu vəziyyət idxalın azalmasına səbəb olmuşdur. Bu da başlıca olaraq Çindən idxal edilən və daha sonra qonşu ölkələrə satılan malların ölkəyə girişinə birbaşa təsir etmişdir [90, s.546]. Aİ, AİB və BKBY təşəbbüsü kimi inteqrasiya fəaliyyətlərinə qarşı məsafə saxlayan Azərbaycan isə vahid layihəyə bağlanaraq iqtisadi və siyasi sabitliyinə təhlükə yaradacaq addımlardan uzaqlaşır [313].

Aparılan araşdırmalardan məlum oldu ki, inteqrasiyaların hər bir mərhələsinin iqtisadi və siyasi aspektləri var. Bununla belə, hər iki ölkənin iştirak etdiyi inteqrasiya fəaliyyəti daha iqtisadi yönümlüdür. Mərkəzi Asiya ölkələrinin Rusiyadan kənar inteqrasiya cəhdləri olsa da, uğur qazana bilməmiş və Rusiyanın da daxil olması ilə Rusiyasız regional inteqrasiyanın mümkünsüzlüyü aydın olmuşdur. Cənubi Qafqazın üç ölkəsi isə Ermənistanın regionda apardığı təcavüzkar siyasət ucbatından öz aralarında regional inteqrasiya fəaliyyəti həyata keçirə bilməmiş, Rusiyanın Cənubi Qafqazdan başqa Qafqaz regionu çərçivəsində inteqrasiya səyləri olmuşdur. Lakin bunlar da həyata keçirilməmişdir. Ona görə də demək olar ki, həm Azərbaycanın, həm də Qırğızıstanın Rusiya rəhbərliyində iştirak etdiyi yeganə təşkilat MDB olduğu halda, Azərbaycan daha çox qərbyönümlü, Qırğızıstan isə daha çox Şərqiönümlü (Rusiya, Çin) inteqrasiya fəaliyyətində iştirak etmişdir. Əslində, TDT və digər türk dövlətlərinin bir araya gəldiyi təşkilatlar, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı istisna olmaqla, Qırğızıstanın üzv olduğu bütün təşkilatlarda Rusiyanın varlığını görürük. Azərbaycan isə GUAM-la Qərbi inteqrasiyaya cəhd etsə də, lazım gəldikdə Qoşulmama Hərəkatı ilə hər iki blokdan məsafə saxlaya biləcəyini göstərdi. Əvvəlki yarım fəsildə müzakirə etdiyimiz kimi, hər iki ölkə SNT vasitəsilə NATO ilə əməkdaşlıq etdiyi halda, Qırğızıstan KTMT-nin də üzvüdür. Qırğızıstan həm Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, həm də Gömrük İttifaqının üzvü kimi Rusiyanın ətrafında inteqrasiya fəaliyyətlərini davam etdirir. Hər iki ölkənin regional inteqrasiyada uğur qazana bilməməsi müşahidə edilsə də, Azərbaycanın xüsusilə qlobal inteqrasiyada uğurla iştirak etməsi, enerji və iqtisadiyyata əsaslanan çoxtərəfli əlaqələri uğurla davam etdirməsi müşahidə edilir.

Bununla belə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı qətnamələrinə və ATƏT-in sammitlərində qəbul edilən qərarlara baxmayaraq həll oluna bilməməsi də müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən, Qırğızistanın qlobal inteqrasiya fəaliyyətlərində Rusiyanın ətrafında özünü güvəndə hiss etməsi aydın olur. Qırğızistan Qərblə əməkdaşlığa baxmayaraq, Rusiyanın təsiri altında regional və qlobal siyasətə inteqrasiya olur, Azərbaycan isə Rusiya ilə əməkdaşlığa baxmayaraq, prioritetini Qərb dövlətlərinə vermişdir.

3.3. Azərbaycan və Qırğızistanın xarici siyasət və inteqrasiya perspektivləri

Ölkələrin xarici siyasət kurslarının müəyyənləşməsinə coğrafiya, siyasi sistem, əhali, mədəniyyət və sivilizasiya, tarix kimi amillər yəni milli xüsusiyyətlər təsir edir. Bundan əlavə, bir ölkənin xarici siyasətinin formalaşmasında regional və qlobal hadisələr də mühüm rol oynayır, meydana çıxan siyasi, iqtisadi və hərbi proseslərə uyğun strategiya müəyyən edilir və ya mövcud strategiyalarda bəzi dəyişikliklər edilir.

Uzun illər sovet hakimiyyəti altında olan Azərbaycan qısa müddət ərzində sovet ideologiyasından uzaqlaşaraq öz siyasi sistemini demokratiya, insan haqları, liberal iqtisadiyyatın mənimsənilməsi kimi dəyərlər üzərində qurdu. Bu çərçivədə bir tərəfdən Qərblə əlaqələr inkişaf etdirilir, digər tərəfdən mədəni və milli dəyərlər qorunmağa çalışılır.

Ənənəvi olaraq Azərbaycan, Qoşulmama Hərəkatının üzvü kimi digər dövlətlər arasında münaqişəyə qarışmamağa və coğrafi mövqeyinə görə daha çox milli maraqlarına uyğun gələn rəqib blokların hərbi ittifaqlarına daxil olmamağa üstünlük verir [43, s. 10]. Azərbaycanın Strateji mövqeyi baxımından həm NATO, həm də KTMT üzvü olmaması onun Şərqi və Qərbi ölkələrinə qarşı məsafəsini qorumasına və öz xarici siyasət maraqlarına uyğun addım atmasına şərait yaratmışdır. Çox güman ki, Azərbaycan yaxın gələcəkdə öz strateji neytrallığını qorumağa davam edəcək. Çünki, mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan strateji mövqeyinə görə həssas görünür. Bundan əlavə, regionda müxtəlif iqtisadi və hərbi təşəbbüslər arasında rəqabət davam edərkən, beynəlxalq ictimaiyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ

münaqişəsilə bağlı qətnamələrinə məhəl qoymuyub, Azərbaycana qarşı ayrı-seçkilik edərək beynəlxalq norma və qanunları əməl etməməkdə davam edir [43, s.15].

Qırğızıstan isə sovet hakimiyyətindən çıxandan sonra bir çox güclü dövlətlərlə əməkdaşlıq, investisiya və yardım imkanları axtarmağa başladı. Onun digər Mərkəzi Asiya ölkələrindən daha demokratik olması Qərbin də diqqətini çəkmişdir. Qırğızıstan Avrasiya İqtisadi İttifaqının və KTMT-nin üzvü olsa da, Aİ və NATO ilə də əlaqələr saxlayır. Rusiya hələ də onun ən yaxın müttəfiqi olmasına baxmayaraq, Çinə olan ağır borcları Qırğızıstanın yaxın gələcəkdə fərqli xarici siyasət davranışları göstərməsinə səbəb ola bilər.

Ermənistanın Azərbaycanla açıq, Gürcüstanla isə qapalı münaqişələri olsa da, Azərbaycan və Gürcüstan arasında əməkdaşlığın genişlənməsi sayəsində Cənubi Qafqazda inteqrasiya prosesləri artır. Bu müsbət şəraitdə Azərbaycanla Gürcüstanın strateji parametrləri daha da inkişaf edərsə, Ermənistan onlar üçün lazımsız tərəf kimi görünə bilər. Lakin Ermənistan qonşularına münasibətdə öz siyasətini dəyişərsə, bu, həm də gələcəkdə Ermənistanın regional inteqrasiya proseslərində iştirakına və Qafqazda sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafına mane olan qeyri-sabitliyə son qoyulmasına zəmin yaradacaq [159]. Ermənistanın baş naziri N. Paşinyan 2023-cü il mayın 22-də keçirdiyi mətbuat konfransında bəyan edib ki, Bakı regionda yaşayan etnik ermənilərin təhlükəsizliyini təmin edərsə, Dağlıq Qarabağ bölgəsini Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanımağa hazırdır. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin 17 iyun 2023-cü il tarixində sosial media hesabında Qarabağ bölgəsindəki erməniləri siyasi, hüquqi və sosial-iqtisadi cəhətdən Azərbaycana inteqrasiya etməkdə qərarlı olduğunu bildirməsi Ermənistanın baş nazirinin sözlərinə cavab olaraq göstərilə bilər. May ayındakı eyni konfransda Paşinyan, Ermənistanın KTMT üzvlüyü məsələsinə də toxunub. İrəvan bu bloku problemləri həll etməkdə aciz hesab etsə, ölkənin üzvlükdən çıxma biləcəyini deyib [325]. Bu, Rusiyanın regionda gücünün daha da zəifləməsi deməkdir. Ermənistanın KTMT üzvlüyündən çıxması ilə Cənubi Qafqazda KTMT-yə üzv ölkə qalmayacaq. Eyni zamanda, iki ölkənin sülh prosesini sürətləndirməsi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında illərdir vasitəçilik edən, öz milli maraqlarına uyğun addımlar atan Rusiyanın regionda çəkisi azalacaq.

Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasət perspektivlərində Rusiya ilə münasibətləri əsas yerlərdən birini tutur. Rusiya Ukraynanın Qərbə yaxın siyasət yeritməsini, Aİ və NATO-ya üzv olmaq cəhdlərini öz milli maraqlarına zidd görür. Bu səbəbdən də Rusiya-Ukrayna münaqişələri illərdir davam etməkdədir. 2022-ci il fevralın 24-də Rusiyanın Ukraynaya təcavüzü ilə başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi hələ də bitmək bilmir. Bu müharibə həm regional, həm də global miqyasda dəyişikliklərə səbəb olub və bu, ölkələrin bir-biri ilə münasibətlərində də özünü göstərir. Belarusiya açıq şəkildə Rusiyanı dəstəklədiyini bildirsə də, digər keçmiş SSRİ ölkələri ya fikirlərini açıq bildirmədilər, ya da bu işğal tənqid etdilər. Bununla əlaqədar olaraq Rusiya və Belarusiyaya Qərb dövlətləri tərəfindən embarqo qoyuldu.

Rusiya ilə bir çox ortaq təşkilatlarda olan Mərkəzi Asiya ölkələri ümumilikdə Rusiya-Ukrayna müharibəsində bitərəf qalsalar da, zaman-zaman Rusiyanı dəstəkləyən ifadələrlə çıxışlar edirdilər. Qırğızıstan prezidenti S. Japarov müharibə başlamazdan iki gün əvvəl sosial media hesabında paylaşdığı paylaşımında Rusiyanın Donbasa müdaxiləsini dəstəklədiyini açıqlamışdı. Japarov 2022-ci il martın 9-da parlamentdəki çıxışında kiçik bir ölkə olaraq müharibəni dayandırmaq üçün heç bir təsirlərinin olmadığını qeyd edərək, bitərəf qalmalı olduqlarını bildirmişdir [130, s. 565].

Digər tərəfdən, Ukraynanın, o cümlədən Donetsk, Luqansk və Krımın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən bəyanatlar verən Qırğızıstanın xarici işlər nazirinin vəzifəsindən uzaqlaşdırılması da onu göstərdi ki, Rusiya əleyhinə açıqlamaya rəsmi nümayəndələr icazə vermir. Azərbaycan isə müharibənin başlamasına iki gün qalmış Moskva bəyannaməsini imzalayaraq Rusiya ilə münasibətlərini müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırdı. Buna baxmayaraq, Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsini təsdiqləyən bəyanat verməyib və eyni zamanda, Moskvaya qarşı sanksiyalarda da iştirak etməyib. Müharibədən əvvəl artıq Ukraynada rəsmi səfərdə olan İ. Əliyev bəyanatında ölkələrin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə önəm verdiklərini də bildirib [130, s. 565].

Görünür, Qırğızıstan birbaşa Rusiya ilə qarşı-qarşıya gəlmək istəmir. Qırğızıstanın xarici siyasətdə çox vektorlu siyasət təyin etməsinə baxmayaraq,

Rusiyanın müttəfiqi olması, illərlə Rusiya yönlü xarici siyasətini davam etdirməsi, ən əsası isə Rusiyaya iqtisadi cəhətdən ehtiyacı olan ölkə olması embarqolardan dolayı təsirlənəcəyini göstərir.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bir çox Qırğızıstan vətəndaşı Rusiyada işləyir. 2021-ci ildə 1 milyondan çox qırğızıstanlı işçi Rusiyada çalışıb və Qırğızıstana 2,7 milyard dollar köçürüb. Bu, Qırğızıstanın ÜDM-nin 30%-ni təşkil edirdi. Rublun dəyərdən düşməsi, qismən səfərbərlik elan edilməsi, məcburi hərbi xidmət və s. səbəblərdən tərs miqrasiyanın başlaması ilə işçilərin valyuta köçürmələrində böyük azalma müşahidə olunub. Xüsusilə, Rusiya banklarının SWIFT sistemindən çıxarılması pul köçürmələrini dayandırır. 2022-ci ildə Qırğızıstandan pul köçürmələrində 30%-dən çox azalma olub. Qırğızıstanın Rusiya iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqəsi səbəbiylə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Qırğızıstanda uzunmüddətli mənfi təsirlərinin olacağını proqnozlaşdırmaq olar [76, s. 142-143]. Əlavə olaraq S. Japarov prezident olmamışdan əvvəl iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması, korrupsiya ilə mübarizə və ölkənin iqtisadi asılılığının azaldılması ilə bağlı vədlər verib. Onun islahat keçirmək cəhdlərinə baxmayaraq, müəyyən maneələrlə üzləşəcəyi şübhəsizdir. Qırğızıstan iqtisadiyyatının Rusiyadakı miqrantlardan gələn valyutadan, eyni zamanda, Çindən əldə etdiyi kredit və sərmayədən asılı olması onun müstəqil xarici siyasət yürütməsinə imkan vermir. Buna görə də Qırğızıstanın müstəqil xarici siyasət yeridə bilməsinin əsas şərti xarici borclardan qurtulmaq və istehsalçı ölkəyə çevrilməkdir [59, s.175]. BMT Baş Assambleyasının 3 mart 2022-ci il tarixli iclasında Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı keçirilən sessiyalarda Qırğızıstan səsvermədə bitərəf qaldığı halda, Azərbaycan səsvermədə iştirak etməyib. 24 mart 2022-ci ildə keçirilən ikinci səsvermədə hər iki dövlət öz əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlayıb. Lakin 2022-ci il aprelin 7-də keçirilən iclasda Qırğızıstan Rusiyanın BMT İnsan Haqları Şurasına üzvlüyünün dayandırılmasının əleyhinə səs versə də, Azərbaycan bu səsvermədə iştirak etməyib [130, s.566-567]. Bu, siyasi və iqtisadi əlaqələrin bir-birinə böyük təsirinin göstəricisidir.

Azərbaycan Rusiya ilə müttəfiqlik müqaviləsi imzalasa da, Qərblə eyni məsafəni saxlayıb, iqtisadi əməkdaşlığı şaxələndirib. İqtisadi cəhətdən Qırğızıstandan daha

yaxşı səviyyədə olması ona Şərq-Qərb blokuna daxil olmadan və heç bir dövlətin ardınca getmədən öz milli maraqlarına uyğun münasibətlər qurmağa imkan verir. Bu vəziyyətin gələcəkdə də davam edəcəyi aydındır. Məsələn, Azərbaycanın 2016-cı ildə Aİ ilə Assosiasiya Sazişi imzalamaqdan imtina etməsinin ən mühüm səbəbi Aİ-nin işğalçı Ermənistanla qarşı heç bir sanksiya tətbiq etməməsi olub. Azərbaycanın bu münasibəti həm də onu göstərdi ki, tələb irəli sürə bilən tərəf yalnız Aİ deyil. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu gün Rusiya enerjisindən asılı olmaq istəməyən Aİ-nin təbii qaza olan tələbatını ödəmək üçün ən yaxşı alternativdir. Həmçinin, Azərbaycanın qazandığı böyük zəfərdən sonra Aİ ilə münasibətlər Qarabağda həll yolunun axtarışından asılı olmayacaq. İqtisadi dərinləşmə prosesi, Aİ-nin regiona davamlı sülhün təmin edilməsində potensial post-konflikt rolu ilə müəyyən ediləcək [210].

Lakin iqtisadi əlaqələr intensiv şəkildə davam etsə də, Azərbaycanın Aİ-yə üzvlüyü yaxın gələcəkdə mümkün görünmür. İ. Əliyev, 2023-cü il “Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər” Forumundakı çıxışında bunu bildirib ki, *“Azərbaycanın xarici siyasət konsepsiyasında çox pragmatik səbəblərə görə Aİ-yə üzv olmaq hədəfi yoxdur”*. Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələri ilə fəaliyyət planları imzalayan Aİ hər üç ölkəyə oxşar məsələlər kontekstində əlaqələr qurmaq və yardım göstərməyi nəzərdə tutsa da, Azərbaycanın Avropa Qonşuluq Siyasətindən gözləntiləri Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə daha fərqlidir. Gürcüstan Qonşuluq Siyasətini Aİ-yə üzvlük prosesində hazırlıq dövrü hesab edərkən AİB-nin də üzvü olan Ermənistan Aİ ilə iqtisadi əməkdaşlığa diqqət yetirir. Digər iki ölkə ilə müqayisədə Azərbaycanın inkişaf etmiş, neft və qaza yönəlmiş iqtisadiyyatı Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində alacağı yardımı əhəmiyyətsiz göstərir. Bu səbəbdən Azərbaycan Aİ ilə münasibətlərini müstəqil dövlət və bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi qoruyur, milli maraqlarını hər şeydən üstün tutur [155, s.100-101; 5]. Azərbaycanın Aİ ilə iqtisadi əlaqələrdəki uğuru ondan aydın olur ki, o, 2027-ci ilə qədər Aİ-yə qaz ixracını getdikcə daha çox davam etdirəcək və qeyd etməliyik ki, Aİ-nin bu baxımdan Azərbaycana ehtiyacı var [236]. Lakin siyasət baxımından Aİ-nin dəstəyini almaq Azərbaycanın xarici siyasətinin gələcək perspektivlərinin dəyişməsinə

səbəb ola bilər. Çünki Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı qətnamələrini də əsas gətirərək özünün haqlı tərəf olduğunu bildirsə də, Aİ indiyədək Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində konstruktiv addım atmayıb.

2021-ci ilin avqustunda Brüsseldə keçirilən görüş göstərir ki, Aİ regional əməkdaşlıq söylərində iştirak etmək istəyir [5]. Birliyin məqsədi Ermənistanın “öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi” və Azərbaycanın “ərazi bütövlüyü prinsipi” çərçivəsində tərəfləri barışdıraraq hər iki tərəf üçün məqbul siyasət həyata keçirməkdir [155, s.102]. Ona görə də davamlı sülh istiqamətində imza atdıqdan sonra II Qarabağ müharibəsindən sonra gündəmə gələn “3+3” və ya Gürcüstansız “3+2” əməkdaşlığından əlavə, Aİ-nin Şərqi Tərəfdaşlığı çərçivəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsinə daha çox önəm verəcəyini gözləmək olar.

Qarabağ məsələsinin həlli illərdir Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetləri sırasında idi. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, atəşkəsə baxmayaraq, Ermənistanın yenidən münaqişə mühiti yaratmasının qarşısını almaq üçün sülh sazişi imzalanmalıdır. İki ölkə 2022-ci ilin sentyabrında ABŞ-da keçirilən danışıqlarda əvvəlcə Aİ diplomatları tərəfindən irəli sürülən, daha sonra isə ABŞ tərəfindən dəstəklənən “dövlətlərarası” və “dövlətdaxili” kimi təqdim edilən ikitərəfli formatda razılığa gəliblər. Bu görüşün hər iki ölkənin xarici siyasətinin gələcəyində təsirli olacağı düşünülürdü. Ermənistanla Azərbaycan arasında imzalanan saziş bir çox Qərbi dövlətləri tərəfindən də Rusiyanın Cənubi Qafqazda təsirinin azaldılması istiqamətində çox mühüm addım kimi qiymətləndirilir [208]. Bundan başqa, Azərbaycanı Ermənistanın cənubundan Naxçıvana birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılmasında ciddi irəliləyiş əldə olunmasa, rəsmi Bakının Laçın dəhlizi boyunca Azərbaycan nəzarət-buraxılış məntəqələrinin yerləşdirilməsinə başlayacağı istiqamətində tədbirlər irəli sürmək ehtimalı da var. Həmçinin, əvvəlki hissələrdə qeyd edildiyi kimi, İran Zəngəzur dəhlizinin açılmasının tərəfdarı deyil, çünki bu onun maraqlarına ziddir. Ancaq bu dəhlizə bir alternativ kimi Azərbaycanı İran üzərindən Naxçıvana birləşdirəcək avtomobil körpüsünün və sərhəd-keçid infrastrukturunun işləri davam etsə də Zəngəzur dəhlizinin həm Azərbaycana, həm də Türkiyə dövlətlərinə gətirəcəyi üstünlüklər bilinir və bu dəhliz hələ də əhəmiyyətini saxlayır.

Görünür ki, yaxın gələcəkdə münasibətlərin bərpası İranın daha sülhsevər xarici siyasət yeritməsindən asılı olacaqdır. Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyevin 2019-cu ildən xarici siyasətdə balanslaşdırma siyasəti deyil, milli maraqlara əsaslanan siyasət yeritəcəyini bəyan etməsi də [289] İranla münasibətlərə yenidən baxıla biləcəyini deməyə əsas verir. Digər tərəfdən, Qarabağda Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında quruculuq işləri davam edir. Artıq təhlükəsizlik mühitinin yaradılması ilə köçkün azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qaytarılması proseslərinə başlanmışdır. 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın təşkil etdiyi 1 günlük antiterror əməliyyatlarından sonra isə Qarabağ işğaldan tamamilə azad edilmişdir. Həmin ayın sonunda Qarabağda işğalçı rejimi quran qondarma administrasiya özünü ləğv etdiyini elan etmişdir. 2023-cü il dekabrın 7-də iki ölkənin vasitəçisiz görüşü isə sülh yolunda mühüm adımdır. Postsovet məkanında işğala və separatizmə son qoyan ilk ölkə kimi tarixə damğasını vuran Azərbaycan, regiondakı balansın öz xeyrinə dəyişdiyini də göstərib. Üstəlik, atılan son addımlar göstərir ki, iki ölkənin vasitəçisiz sülh sazişi imzalaması da mümkün.

Qırğızıstan üçün yaxın gələcəkdə ən mühüm təhlükəsizlik probleminin hələ də həll olunmamış Tacikistanla sərhəd problemi göstərilə bilər. Rusiyanın diqqətinin Ukrayna ilə müharibəyə yönəlməsi iki ölkə arasında bu problemi həll edəcək uğurlu vasitəçinin olmadığını göstərir. Ancaq bir çox beynəlxalq görüşlərdə bir araya gələn Qırğızıstan və Tacikistan liderləri bu problemi siyasi və diplomatik yollarla həll edəcəklərini vurğulayıb. 2023 ilində isə tərəflər sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi işlərini 2024-cü ildə başa çatdıracaqlarını bildiriblər. Bu problemin həlli regional təhlükəsizlik və əməkdaşlığa mühüm töhfə verəcək.

Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasətinə və iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərəcək layihələrdən biri də 2013-cü ildə elan edilmiş “Bir kəmə, bir yol” layihəsidir. Hər iki ölkənin qazancını və itkisini fərqli qiymətləndirmək olar. Bu layihədə Qırğızıstan üçün ən çox diqqət çəkən və müzakirə edilən “Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan” dəmir yolu layihəsi olub. Çin və Qırğızıstanın irəli sürdüyü fərqli marşrutlar və fərqli xərclər səbəbindən tərəflər ortaq marşrut üzərində razılığa gələ

bilməyib və bu layihənin başlanması gecikib. Nəhayət, dəmir yolu layihəsi üçün imzalar 2022-ci ilin sentyabrında atılıb [326].

İnşa ediləcək dəmir yolu Çindən Orta Asiya, Yaxın Şərq və Avropa İttifaqı ölkələrinə yüklərin daşınmasını asanlaşdıracaq. Bu layihə həm də beynəlxalq bazarda məsafənin qısaldılması və yüklərin çatdırılmasında vaxta qənaət hesabına tranzit daşımaların rəqabət qabiliyyətini artıracaq [326]. Bu səbəbdən Qırğızıstan hökuməti bu dəmir yolu xəttinin tikintisini dəstəkləyir, ödənişlərdən faydalanmaq istəyir və ölkəni nəqliyyat qovşağı kimi yerləşdirməyi hədəfləyir. Lakin Qırğızıstanın bir çox cəhətdən sərfəli görünən bu layihədən əldə edəcəyi fərdi qazancların infrastrukturaya xərcləyəcəyi məbləği qarşılıyib-qarşılımayacağı, texniki-iqtisadi əsaslandırılmalardan sonra çəkiləcək xərclərdən sonra bəlli olacaq. Çinə olan borcunu hələ də ödəyər bilməyən Qırğızıstanın asan kredit hesabına yenidən ondan borc alacağı ehtimalı yüksəkdir [233; 87]. Bu, Qırğızıstanın Çindən asılılığını daha da artıracaq. Bundan əlavə, 2023-cü il mayın 19-da Çində keçirilən və ümumilikdə region ölkələri ilə Çin arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsinə yönəlmiş “Mərkəzi Asiya-Çin” Sammitinin nəticələrinə əsasən, ölkə liderləri Sian Bəyannaməsini imzalamışdır [328]. Bu bəyannamə həm də o deməkdir ki, Çin həm regiona, həm də Qırğızıstana təsirini davam etdirəcək.

Azərbaycan həm iqtisadi, həm də infrastruktur baxımından Qırğızıstandan daha güclü və daha əlverişli mövqedə olduğu üçün “Bir kəmə, bir yol” layihəsindən daha çox qazanan tərəf olacaq. Coğrafi mövqeyi sayəsində ölkənin Avropa və Asiya arasında həm yolda, həm də kənarında malların tranziti üçün mərkəzə çevriləcəyi aydındır. Artıq Azərbaycanın indiki Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu da Çindən Avropaya və əksinə dəmir yolu əlaqəsini təmin edəcək.

2022-ci ilin fevralında Ukraynada başlayan müharibə nəticəsində Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalara görə layihə bir qolunu itirib. Bu səbəbdən Mərkəzi Asiya xəttinin və Azərbaycanın tranzit əhəmiyyəti artıb. Həm də mühüm enerji istehsalçısı olan Azərbaycan bir çox qlobal layihələrin kəsişmə nöqtəsinə çevrilib, Azərbaycanın avtomobil yolları və hava yolları baxımından inkişaf etməsi, Xəzər üzərində yük daşımaq üçün gəmilərin istehsalı üçün gəmiqayırma zavodu tikməsi və dəniz

nəqliyyatının genişləndirilməsi istiqamətində səylər göstərilib. Bununla da ölkənin dəmir yolu şəbəkəsi beynəlxalq logistika və nəqliyyat qovşağına çevrilərək onu mərkəzə çevirmişdir. Bu onu göstərir ki, uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycan mənfəət-zərər hesabından qazanc əldə edəcək [306].

Azərbaycan və Qırğızıstan Türk Dövlətləri Təşkilatı və onun tərkibindəki digər qurumlarda fəal rol oynayır. 2021-ci ildə İstanbul Zirvə toplantısında dövlət başçıları tərəfindən qəbul edilən “Türk Dünyasına Baxış 2040” sənədi indi türk inteqrasiyasının daha sürətli, effektiv və qətiyyətlə davam etdirilməsi üçün mühüm addımların atılmasına imkan yaratmışdır [117, s.18].

Türk dövlətləri tarixi-coğrafi əlaqələrə və siyasi vəziyyətə görə müxtəlif gömrük ittifaqlarına üzv olduqları üçün azad ticarət müqaviləsinin və gömrük qanunvericiliyinin tam miqyasında müəyyən maneələr mövcuddur. Bununla belə, hazır olan “Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlərin hökumətləri arasında sadələşdirilmiş gömrük dəhlizinin yaradılmasına dair protokol”ün gömrüklə bağlı problemləri yüngülləşdirəcəyi düşünülür. Bundan əlavə, Orta Dəhliz kimi də tanınan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi Avropa və Asiya arasında ən təhlükəsiz, ən qısa və buna görə də ən sürətli ticarət yoluna çevrilir. Bu xətt həm də Çinin “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin mühüm hissəsidir.

Rusiya ilə Ukrayna arasında gedən müharibə də Orta Dəhlizin Avrasiya üçün strateji əhəmiyyətini nümayiş etdirdi. Orta Dəhlizin inkişafı TDT-nə üzv dövlətlər arasında ticarət dövriyyəsinə də artıracaq. Bundan əlavə, Zəngəzur Dəhlizinin aktivləşdirilməsi Orta Dəhlizdə daşıma xərclərini daha da azaldacaq və üçüncü ölkələrdən asılılığı azaldacaq [117, s.21]. Bu dəhliz marşrutundan səmərəli istifadə olunarsa, Mərkəzi Asiya ölkələri hələ də hər il 600 milyard ABŞ dolları olan Avro-Çin ticarət dövriyyəsindən iqtisadi imkanlar əldə edə biləcəklər. Xüsusilə Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycan limanlarında logistika mərkəzlərinin və azad ticarət zonalarının yaradılması Transxəzər əməkdaşlığının inkişafına və dərinləşməsinə töhfə verəcək [152].

Mərkəzi Asiya dövlətləri müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici dünya ilə inteqrasiyada irəliləyiş əldə etsələr də, bu ölkələrin daxili və xarici siyasətlərinin

Rusiyadan müstəqil olduğunu söyləmək çətindir [130, s. 550]. Müxtəlif siyasi müstəvilərdə fərqli müttəfiqlik münasibətləri saxlayan bu dövlətlər, ilk növbədə Qırğızıstan və Qazaxıstan Rusiyanın rəhbərlik etdiyi bir çox təşkilatlarda iştirak edir, məsələn, 2022-ci ildə Qazaxıstanda keçirilən etiraz aksiyaları zamanı Rusiyadan ilk yardım istəyi; Qırğızıstanın xalq hərəkatları və ya etnik münaqişələr vaxtında Rusiyadan kömək istəmək kimi hallar, bu ölkələrin üzvlərini daha çox Rusiyaya çevirdiyini göstərir. Azərbaycan isə üzv dövlətlərlə, xüsusilə Türkiyə ilə ikitərəfli münasibətlərini uğurla davam etdirir. Bu səbəbdən təşkilati kontekstdə Avrasiya İqtisadi Birliyi və ya Avropa İttifaqı kimi bir struktura çevrilmək üzv dövlətlərin iştirak etdiyi digər formasiyalar səbəbindən daha çox səy tələb edəcək. Lakin 2023-ci il Mayın 25-də keçirilən Ali Avrasiya İqtisadi Şurasının görüşündə Qazaxıstan Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü kimi Rusiya və Belarusun vahid dövlət kimi fəaliyyət göstərməsini tənqid edib və təşkilatdan çıxmaq ehtimalı ilə bağlı siqnallar verib. Qırğızıstan forumdakı çıxışında təşkilatı yüksək qiymətləndirsə də, o da üzv dövlətlərin bərabər hüquqlara malik olmasının vacibliyini vurğulayaraq, bəzi tənqidləri də dilə gətirib [332]. TDT-nin 16 mart 2023-cü il tarixli iclasında qəbul edilən qərarları nəzərə alsaq, Qırğızıstan və Qazaxıstan liderlərinin bu çıxışları TDT-nin siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsi üçün bir fürsət ola bilər. Son hadisələrin fonunda dəyərləndirildiyində Rusiya-Ukrayna müharibəsinin davam etməsi, Mərkəzi Asiyada Rusiya-Çin balansında Çinə yönəlməni və TDT-nin inteqrasiya gücünü artırma biləcək. Bundan başqa, 2023-cü ilin mayında Türkiyədə keçirilən prezident seçkilərində R. T. Ərdoğanın yenidən prezident seçilməsi də TDT üçün önəmlidir. İyun ayında R.T. Ərdoğanın prezident seçilməsinə görə təşkil edilmiş şam yeməyində İ. Əliyev və S. Japarov başda olmaqla bütün türk dövlətlərinin prezidentləri olub. Eyni zamanda, İ. Əliyevi və N. Paşinyanı yenidən bir araya gətirən bu qəbul, sülh danışıqları adından mətbuatda da müsbət əksini tapıb.

2022-ci ilin sentyabrında keçirilən Energetika Nazirlərinin 2-ci iclasında ortaq enerji strategiyası; 2023 ilindəki Dövlət Başçıların 10-cu Zirvə görüşündə təhlükəsizliklə bağlı danışıqlar, “Turan” Xüsusi İqtisadi Zonası (TURANSEZ) konsepsiyası; Gömrük İdarələri Rəhbərlərinin 9-cu iclasında isə gömrük

prosedurlarının asanlaşdırılması mövzuları gündəmə gəlib [147]. Müntəzəm görüşlər göstərir ki, türk dövlətlərinin inteqrasiya fəaliyyətləri ildən-ilə irəliləyir.

Tədqiqatdan məlum olur ki, Qırğızistanın, ilk növbədə, iqtisadi-coğrafi səbəblərdən Azərbaycan kimi Qərblə inteqrasiya fəaliyyətini həyata keçirə bilməyəcəyi bəlli olduğu üçün Rusiyanın, daha sonra Çinin liderliyi ilə inteqrasiya fəaliyyəti göstərdiyi görünür. Başqa sözlə, Qırğızistanın qlobal və regional inteqrasiya söylərində Azərbaycan qədər variantının olmadığı aydındır.

Azərbaycan Aİ ilə bir çox layihələrdə iştirak etsə də, Aİ-yə üzv olmaq ideyasından daha çox kommersiya-iqtisadi fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün Aİ ilə əməkdaşlıq edib. Bundan əlavə, yeni tərəfdaşlıq müqaviləsi ilə bağlı araşdırmalar davam edir. Həm Azərbaycan, həm də Qırğızistan “Orta Dəhliz” layihəsində iştirak etdiyindən hər ikisinin ondan az-çox faydalanacağı aydındır.

Görünən odur ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin davam etməsi bir müddət Qırğızistan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcək. Azərbaycan isə Aİ-nin Rusiyaya embarqo qoyması və Rusiya qazından asılı olmaq istəməməyi səbəbindən Aİ-yə qaz satışını artırıb və bundan sonra da artırma bilər. Bu, Azərbaycan üçün böyük üstünlükdür. Azərbaycan və Qırğızistan müqayisə edildikdə, güclü iqtisadiyyatın dövlətlərin müstəqil xarici siyasət yeritmələrində nə qədər səmərəli olduğu görünür. Bununla belə, Ukraynada davam edən müharibə və onun nəticələri Azərbaycan və Qırğızistanın xarici siyasəti üçün gözlənilməz amillər olaraq yaradacaq. Həm Cənubi Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada dəyişən dinamika qüvvələr balansında da dəyişikliklərə səbəb olacaq.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasət kursları müqayisə edilərək iki ölkənin xarici siyasəti haqqında müəyyən qənaətə gəlinib, nəticələr əldə edilib, gələcək perspektivlər haqqında proqnozlar verilib.

SSRİ-nin tərkibində rəsmi Moskvanın təsiri altında xarici siyasət həyata keçirən İttifaq Respublikaları, 1991-ci ilin dekabrında onun dağılması ilə sistem transformasiyasına məruz qaldılar. Müstəqillik əldə etmiş yeni Respublikalar qarşısında SSRİ-dən qalma və həlli vacib olan bir sıra problemlər miras qalmışdı. Belə bir sistemdən çıxan gənc respublikalar, xarici siyasətin formalaşmasında da bir sıra problemlərlə üzləşmişdilər. Bu məqamda milli xüsusiyyətlərin üstünlükləri və liderlərin öz milli maraqlarına uyğun strategiya həyata keçirə bilmə qabiliyyətləri kimi amillər dövlətlərin öz müstəqil xarici siyasətini formalaşdırmasında ön plana çıxarmışdır. Bu amillər Azərbaycan və Qırğızıstanın xarici siyasətlərinin formalaşma mərhələlərinin analizi və müqayisəsində də müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanın və Qırğızıstanın xarici siyasətinin formalaşması prosesini və xarici siyasət kursunun formalaşmasına təsir etmiş amilləri araşdırarkən onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu müşahidə etdik. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkənin xarici siyasətinin formalaşması həmin ölkələrin malik olduğu geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi şəraitə bağlı olmuşdur. Hər iki regionun müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu, həmçinin bir-birinə zidd olan strateji maraqların kəsişdiyi və böyük dövlətlərin rəqabət apardığı regionda (Qafqazda və Mərkəzi Asiyada) yerləşməsi onların xarici siyasətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən olmuşdur. Ölkələrin belə mövqeyə malik olması onların həm inkişaf etmiş qeyri-regional ölkələrlə, həm regional ölkələrlə, həm də yaxın qonşuları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, hər iki ölkənin belə mövqeyə malik olması onlar üçün bir tərəfdən müxtəlif sahələrdə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmış, digər tərəfdən isə balanslaşdırılmış xarici siyasətin formalaşdırılmasını zəruri etmişdir.

Əhəmiyyətli regionlarda yerləşən bu iki ölkəni müqayisə etdikdə - Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşmasının onun yerləşdiyi regionda digər ölkələrlə

müqayisədə onun geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi şəraitinin daha əlverişli olması ilə; Qırğızistanın xarici siyasətinin formalaşmasının isə - ölkənin yerləşdiyi regionun ölkələri ilə müqayisədə çox kiçik, iqtisadi cəhətdən çox kasıb olması, onun bir sıra neqativ amillərin təsiri üçün həssas vəziyyəti ilə şərtləndiyini görürük. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təkcə öz yerləşdiyi regionun dövlətləri ilə müqayisədə deyil, həm də Qırğızistanla müqayisədə daha əlverişli mövqeyə malikdir. Bu da Azərbaycanın öz xarici siyasətini formalaşdırarkən Qırğızistana nisbətən daha böyük üstünlüklərə malik olduğunu göstərir.

Belə qənaətə gəlinib ki, siyasi sistemindən, tarixindən və mədəniyyətindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərin beynəlxalq sistemdə seçim imkanları məhduddur və digər aktorların hərəkətləri dövlətlərin xarici siyasətinə təsir göstərir. Bu səbəbdən, müqayisəli xarici siyasət təhlili sayəsində Azərbaycan və Qırğızistanın beynəlxalq sistemin eyni aktorları ilə münasibətlərinin fərqli inkişaf etdiyi görülmüşdür.

Regional güclərdən İranla Azərbaycanın münasibətlərini formalaşdıran əsas məsələlər Xəzər dənizi, İran-Ermənistan əlaqələri, Azərbaycan-İsrail əlaqələri, Qarabağ problemi, Türkiyə-Azərbaycan yaxınlığı səbəbindən artan milliyyətçiliyin Cənubi Azərbaycana təsiri kimi amillər olaraq sadalana bilər. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda strateji və iqtisadi balansların Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsinin İranın milli maraqları ilə üst-üstə düşməməsi bu iki ölkə arasında münasibətlərin enişli-yoxuşlu və gərgin olmasına səbəb olub. Bu vəziyyətin iki ölkənin gələcək münasibətlərinə mənfi təsir edəcəyi deməyə əsas verir. Ancaq İranın Qırğızistanla çoxlu əlaqələrinin olduğunu qeyd etmək çətindir. Digər tərəfdən qeyd etmək olar ki, İran Qırğızistan üçün Yaxın Şərqi, Fars körfəzinə və dənizə açılan qapı olsa da, Qırğızistan İran üçün Çinin qərbinə, Cənubi Rusiyaya və Mərkəzi Asiya bazarına açılan qapı kimidir.

Başqa bir regional güc Türkiyə ilə təhsil, mədəniyyət, ticarət kimi bir çox sahədə əlaqələri və əməkdaşlıqları davam edən Azərbaycanın xüsusilə münasibətlərində diqqət çəkən dövrlər qeyd olunmuşdur. Enerji əsaslı iqtisadi münasibətlərin iki ölkəni bir-birinə daha çox yaxınlaşdırdığı və bunun Gürcüstana da müsbət istiqamətdə təsir göstərdiyi aydın olur. 2009-cu ildə meydana gələn qısa müddətli gərgin dövrün

xaricində iki ölkənin münasibətlərinin müsbət və bir-birinin maraqlarına xidmət edən formada davam etdiyi müşahidə edilir. Qırğızıstan isə yerləşdiyi mövqe baxımından Türkiyəyə uzaq və Rusiyanın təsirindən hələ də tam çıxma bilməyən bir ölkədir. Qırğızıstan çoxistiqamətli xarici siyasəti mənimsəsə də, xarici siyasətdə balanslı Azərbaycan kimi qoruya bilməmişdir. Azərbaycanın və Qırğızıstanın Türkiyə ilə münasibətləri həm də hər üç ölkənin türk dövləti olması ilə əhəmiyyətlidir. Hər üç dövləti Türk Dövlətləri Təşkilatı birləşdirir. Həm Azərbaycanın, həm də Qırğızıstanın Türkiyə ilə münasibətlərini strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırdığını da qeyd etmək lazımdır.

Sovet İttifaqının davamedici varisi olan Rusiya ilə Azərbaycanın münasibətləri qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanır. Qırğızıstan-Rusiya münasibətləri isə Qırğızıstanın Rusiyaya ehtiyacından və müxtəlif sahələrdə ondan asılı olması ilə şərtlənmişdir. Heydər Əliyevin siyasi kursu yeni müstəqil olan və hələ daxili və xarici siyasət strategiyasını müəyyənləşdirməmiş bir ölkə üçün ən uyğun xarici siyasət davranışının tarazlama olduğunu göstərmişdir. Azərbaycanın Rusiya əleyhinə siyasət aparmaması ilə yanaşı Rusiyanın arxasınca getmə (bandwagoning) kimi davranışının olmadığı da aydındır. Digər tərəfdən Qırğızıstan bir çox cəhətdən Rusiyaya ehtiyacı olan və onun arxasınca gedən bir ölkədir. Bu mövzuda təhlükəsizlik və iqtisadi faktorların təsirli olduğu görülmüşdür. Çünki Qırğızıstan nə güclü bir orduya malikdir, nə də təbii sərvətlər baxımından zəngin bir ölkədir. Buna ölkədə heç cür əldə edilməyən siyasi sabitlik problemini də əlavə etsək, ölkənin Rusiya kimi böyük güclərin dəstəyinə ehtiyacının olması qaçınılmaz görünür.

Yüksələn güc Çinin həm Azərbaycan, həm də Qırğızıstanla olan münasibətlərinin imzaladıqları bəyannamələrdən çox həmin dövrün şərtlərinə uyğun olaraq, öz iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarına görə inkişaf etməsi müşahidə edilmişdir. Çin Azərbaycanla iki bərabərhüquqlu ölkə kimi münasibətlər qurduğu halda, Qırğızıstanla münasibətlər daha çox Pekinin xeyrinə inkişaf edir. Çinin Qırğızıstana borcvermə strategiyası da buna ən böyük sübutdur. Azərbaycan və Çin bir-birinin ərazi bütövlüyünə önəm verdiklərini bəyan ediblər. Hətta Çin Qarabağ məsələsi mövzusunda BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycanın suverenliyi və ərazi

bütövlüyü ilə bağlı qətnamələrinin yerinə yetirilməsini dəstəklədiyini bəyan edib. Lakin buna baxmayaraq, Çin Ermənistana silah satışını və hərbi yardımını kəsməyib. Burada da Çinin ritorikasının və hərəkətlərinin üst-üstə düşmədiyi görünüb. Bu vəziyyət zaman-zaman Azərbaycan-Çin münasibətlərinə mənfi təsir göstərib. Digər tərəfdən, Qırğızıstan Çinlə ŞƏT çərçivəsində münasibətlərini qoruyur. Lakin bu qurumun Qırğızıstan kimi kiçik dövlətlərin mənafeyindən çox, Mərkəzi Asiyanın digər böyük dövləti Rusiya və Çinin iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarına xidmət etdiyini dəyərləndiririk, heç də yanıltıcıdır. Eyni zamanda, hər iki ölkə Çinin “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin iştirakçısıdır. Azərbaycanın bu layihədən gələcəkdə böyük gəlirlər əldə edə biləcəyi gözlənsə də Qırğızıstanın layihə ilə Çinə olan borcunu və asılılığını artıracığı düşünülür.

İki ölkənin qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə nəzər salsaq, Azərbaycan əməkdaşlıq üçün Cənubi Qafqaz regionunun digər ölkələri Gürcüstan və Ermənistandan daha üstün mövqeyə malik olduğunu görürük. Eyni zamanda, Gürcüstanın da həm regional əməkdaşlıq, həm də Cənubi Qafqaz regionunun giriş, həmçinin Mərkəzi Asiyaya keçid qapısı olduğu üçün Azərbaycanla bu ölkə arasında münasibətlər əməkdaşlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Azərbaycanın Ermənistanla münasibətləri isə bu ölkənin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinin təsiri ilə formalaşmışdır. Ölkələr arasında xarici siyasət əməkdaşlığa deyil, qarşıdurmaya əsaslanarsa da, sülh yolunda II Qarabağ Müharibəsinin ardından bu günə kimi önəmli addımlar atılmışdır. Qarabağ torpaqları tamamilə işğaldan azad edildi və Azərbaycan ən böyük məqsədlərindən birinə nail oldu. Qırğızıstanın Ermənistanla münasibətlərində isə balans vardır. Çünki ölkə, həm Ermənistanla həm Azərbaycanla ortaq təşkilatlara üzvdür. Gürcüstan ilə isə əlaqələri zəifdir.

Qırğızıstanın regionda öz qonşu dövlətləri ilə münasibətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, həmin dövlətlər arasında aparıcı dövlət statusuna malik deyil. Bu da öz növbəsində Qırğızıstanın həmin dövlətlərlə münasibətlərini qurarkən digər dövlətlərlə müqayisədə onun mövqeyinin əsas götürülmədiyini göstərir. Qırğızıstanın münasibətləri də öz qonşuları ilə maraqları üst-üstə düşdüyü hallarda əməkdaşlıq, maraqlarının kəsişdiyi sahələrdə isə münaqişəli olmuşdur. Onu da qeyd edək ki,

Qırğızıstan Özbəkistanla sərhəd məsələsini həll edib və Tacikistanla həll yoluna yaxınlaşır. Bu mühüm inkişafın regional təhlükəsizliyə töhfə verəcəyi gözlənilir. Onun bölgədə yaşayan əhaliyə təsiri isə yaxın gələcəkdə özünü göstərəcək. Digər tərəfdən, Tacikistan istisna olmaqla, Mərkəzi Asiyanın digər dövlətlərinin türk olması, Qazaxıstan və Türkmənistanın Xəzəryanı dövlət olması kimi səbəblər Azərbaycanın bu dövlətlərlə müxtəlif platformalarda müxtəlif əlaqələr qurması ilə nəticələnib. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, Qırğızıstanın Cənubi Qafqazın kiçik dövlətləri ilə əlaqələri zəif olsa da, Azərbaycanın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əlaqələri dinamikdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın bu regiondakı dövlətlər ilə münasibətləri ikitərəfli maraqlara əsaslanmışdır.

Azərbaycanın və Qırğızıstan dövlətlərinin hər ikisinin xarici siyasətində Avroatlantik (ABŞ, NATO, Aİ) strukturlara inteqrasiya, Qərb dövlətləri ilə iki və çox tərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamətlər olaraq nəzərdə tutulmuşdur.

ABŞ-in ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrilərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, rəsmi Vaşinqtonun illərlə Ermənistan və Azərbaycan arasında bitərəf mövqe göstərə bilməməsinin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsirinin olduğu müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən ABŞ-in Azərbaycanla neft əsaslı əlaqələr qurarkən Qırğızıstanla daha çox yardım əsaslı əlaqələr qurduğu müşahidə edilmişdir. Qırğızıstan KTMT üzvü olmasına baxmayaraq NATO ilə də əməkdaşlıq etmişdir. Bununla yanaşı, ölkənin ABŞ hərbi bazasının 2001-2014-cü illərdə fəaliyyət göstərməsinə icazə verərkən ŞƏT üzvü olmasını və bu təşkilatda ABŞ əleyhinə iki böyük gücün də aktiv rol oynamasını unutmamaq lazımdır. ABŞ Qırğızıstan üçün mühüm yardımlar edən böyük güc olduğu halda, Qırğızıstan ABŞ üçün strateji əhəmiyyətə malik Çinə qonşu, Əfqanıstana yaxın və regionun digər dövlətlərinə nisbətən demokratiyaya cəhd göstərmiş keçmiş sovet ölkəsidir. Aİ da ABŞ kimi Qırğızıstana çoxsaylı layihələr vasitəsilə yardım etmişdir. Azərbaycanla Aİ isə daha çox iqtisadi əməkdaşlıqlarda tərəfdaş kimi münasibətlərini davam etdirmişlər. NATO-ya üzv olmasalar da, hərbi əməkdaşlıqlarda iştirak edən bu iki ölkənin NATO ilə münasibətləri SNT vasitəsilə həyata keçmişdir.

Aparılan araşdırmalardan məlum oldu ki, inteqrasiyaların hər bir mərhələsinin iqtisadi və siyasi aspektləri var. Bununla belə, hər iki ölkənin iştirak etdiyi inteqrasiya

fəaliyyəti daha çox iqtisadi yönümlüdür. Mərkəzi Asiya ölkələrinin Rusiyadan kənar inteqrasiya cəhdləri olsa da, uğur qazana bilməmiş və Rusiyanın da daxil olması ilə Rusiyasız regional inteqrasiyanın mümkünsüzlüyü aydın olmuşdur. Cənubi Qafqazın üç ölkəsi isə Ermənistanın regionda apardığı təcavüzkar siyasət ucbatından öz aralarında regional inteqrasiya fəaliyyəti həyata keçirə bilməmişdir. Ona görə də demək olar ki, həm Azərbaycanın, həm də Qırğızıstanın Rusiya ətrafında iştirak etdiyi yeganə təşkilat MDB olduğu halda, Azərbaycan daha çox qərbyönümlü, Qırğızıstan isə daha çox Şərqiönümlü (Rusiya, Çin) inteqrasiya fəaliyyətində iştirak etmişdir. Digər tərəfdən, iki ölkənin xarici siyasətində TDT-nin artan əhəmiyyəti də diqqəti cəlb etmişdir. TDT qardaşlıq və türklük bağlarını vurğulamaqla yanaşı, bərabər hüquqlu üzv dövlətlər arasında ortaq maraqlar istiqamətində addımlar ataraq bir çox sahədə əməkdaşlığı genişləndirməyə davam edir.

İki ölkənin yaxın gələcəkdə ən çox Rusiya-Ukrayna müharibəsinin təsirləri ilə üzləşəcəyi aydındır. Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalara görə Azərbaycanın iqtisadi xeyrinə vəziyyətlər yarandığı halda, Qırğızıstan iqtisadiyyatının bir az daha zərər görəcəyi düşünülür.

Bu təhlil nəticəsində ümumiləşdirilmişdir ki, eyni siyasi sistemdən yaranmış və oxşar keçmişə malik olan hər kiçik dövlət öz xarici siyasətini eyni cür aparmağa və həmişə zəif dövlət olmağa məhkum deyil. Milli xüsusiyyətlərin də ölkənin gücünə və onun beynəlxalq sistemdəki roluna təsir göstərdiyi aydın olmuşdur. İşdə dövlətlər səviyyəsində müqayisəli araşdırma aparılsa da lider amilinin də xarici siyasətdə böyük dəyişikliklər yaratdığı qənaətinə də gəlinmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikasının dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında” Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, fevral 1, 2016. URL: <https://e-qanun.az/framework/32179>
2. “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi üzrə Bakı Bəyannaməsi imzalanıb: [Elektron Resurs] / AZERTAC. – Bakı, sentyabr 9, 2022. URL: <https://azertag.az/xeber/Simal-Cenub-Beynelxalq-Neqliyyat-Dehlizi-uzre-Baki-Beyannamesi-imzalanib-VIDEO-2284550>
3. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi): [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun rəsmi internet informasiya resursu. – Bakı, 2020. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>
4. ABŞ Konqresinin "Azadlığı Müdafiə Aktına" 907-ci əlavəsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin onun aradan qaldırılması ilə əlaqədar fəaliyyəti mövzusunda ümumi tarixi arayış: [Elektron Resurs] / “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana. – Bakı, noyabr 22, 2006. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/3711428.html>
5. Adıgözəlov, K. Avropa İttifaqının "Şərq Tərəfdaşlığı"na yeni yanaşması: İlham Əliyev diplomatiyasının strateji uğuru: [Elektron Resurs] / - Bakı, avqust 18, 2021. URL: <http://newtimes.az/az/relations/7480/>
6. Arıxov, C. Azərbaycan-Gürcüstan: dostluq münasibətlərinin inkişaf dinamikası (1992-2003-cü illər) / C. Arıxov. – Bakı: Qanun, - 2008, - 129 s.
7. Azərbaycan – Avrasiyanın Nəqliyyat Qovşağı: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. -2022. URL: <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
8. Azərbaycan – Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı: [Elektron Resurs] / Azərbaycan, - 2023. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/202>

9. Azərbaycan – NATO: [Elektron Resurs] / Azərbaycan. URL:
<https://azerbaijan.az/related-information/198>
10. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası. - 93 s. URL:
<https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl9.pdf>
11. Azərbaycan -Müstəqil Dövlətlər Birliyi: [Elektron Resurs] / "Heydər Əliyev İrsi" Beynəlxalq Elektron Kitabxana. URL:
<https://lib.aliyevheritage.org/az/7500260.html>
12. Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - Bakı, iyun 14, 2005. URL: <https://e-qanun.az/framework/10408>
13. Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Prioritetləri: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi. URL:
<https://supremecourt.gov.az/static/view/5>
14. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). – Bakı. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/897>
15. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası // 23 may 2007-ci ildə təsdiq edilmişdir. – Bakı: Qanun, – 2007. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/13373>
16. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1921-ci il Konstitusiyası: [Elektron Resurs] / Azərbaycan. Dövlət rəmzləri və atributları. - Bakı, may 19, 1921. URL:
https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
17. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyası: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Dövlət rəmzləri və atributları. - Bakı, mart 14, 1937. URL:
https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
18. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyası: [Elektron Resurs] / Azərbaycan. Dövlət rəmzləri və atributları. - Bakı, aprel 21, 1978. URL:
https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf

19. Azərbaycan-İran dövlət sərhədinin tam nəzarətə götürülməsindən iki il ötür: [Elektron Resurs] / AzVision. – oktyabr 22, 2022. URL: <https://azvision.az/news/309682/--azerbaycan-iran-dovlet-serhedinin-tam-nezarete-goturulmesinden-iki-il-otur--.html>.
20. Azərbaycan-Rusiya diplomatik münasibətləri- 30: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. – 9 s. URL: <https://files.preslib.az/projects/azerrus/a1.pdf>
21. Azəri, N. Sürix razılaşmasının görünən və görünməyən tərəfləri // Yeni Azərbaycan. -2009, oktyabr 13. – S. 5.
22. Babaoğlu, H. Xarici siyasət (dərslük) / H. Babaoğlu. -Bakı: ELM, - 2019.- 324 s.
23. Cəfərli, Ş. Azərbaycan-Çin əlaqələri: [Elektron Resurs] / Baku Research Institute. – Sentyabr 22, 2020. URL: <https://bakuresearchinstitute.org/azerbaijan-china-relations/>
24. Çıraqov, F. Azərbaycan–Amerika Birləşmiş Ştatları münasibətləri: 1991-2016 // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu / - Bakı: Poliart MMC, - 2017. - 904 s.
25. Əsrin Müqaviləsi: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. – yanvar 31, 2020. URL: <https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi>
26. Fərhadov, T. İlham Əliyev: İranda yaşayan azərbaycanlıların müdafiəsi üçün əlimizdən gələni edəcəyik: [Elektron Resurs] / VOA. - Noyabr 25, 2022. URL: <https://www.amerikaninsesi.org/a/6849684.html>
27. GUAM təşkilatı və Azərbaycan /Tərt. ed. S. Quliyeva. – Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, - 2008. - 59 s.
28. Həmid, S. Qoşulmama Hərəkatı: Qlobal problemlər Bakıda çözlür // Xalq qəzeti. - 2023, 2 mart. - № 47. - S. 7.
29. Həsənov, Ə. M. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslük. / Ə.Həsənov. - Bakı: Zərdabi LTD MMC, - 2015. - 1056 s.
30. Həsənov, Ə. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər Və Azərbaycanın Xarici Siyasəti, Dərslük. / Ə.Həsənov. – Bakı: “Azərbaycan” Nəşriyyatı, - 2005. – 631 s.

31. İkitərəfli Münasibətlər: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasındakı səfirliyi. URL:
<https://tehran.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler>
32. İqtisadi əlaqələr: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı səfirliyi. URL:
<https://washington.mfa.gov.az/az/content/165/iqtisadi-elaqeler>
33. İlham Əliyev ADA Universitetində "Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı. – Bakı, aprel 29, 2022. URL: <https://president.az/az/articles/view/55909>
34. İran-Azərbaycan münasibətləri: nə baş verir?: [Elektron Resurs] / BBCNEWS Azərbaycanca.- Sentyabr 16, 2021. URL: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58572949>
35. İsabalayeva, İ. Teymur Nadiroğlu: "Azərbaycan üçün Çin bazarının önəmi daha da artacaq": [Elektron Resurs] / VERGİLƏR sosial-iqtisadi onlayn qəzet. – sentyabr 29, 2022. URL: <https://vergiler.az/news/articles/19773.html>
36. İsmayılov, S. AI-nin vasitəçiliyi - Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri normallaşmağa başlayır: [Elektron Resurs] / Report. – Aprel 4, 2022. URL: <https://report.az/analitika/ai-nin-vasiteciliyi-azerbaycan-ermenistan-munasibetleri-normallasmaga-baslayir/>
37. Kamal, R. Azərbaycan "Bir kəmə, bir yol" layihəsinin cazibə mərkəzinə çevrilib // Azərbaycan.-2019, 30 aprel. - №93. -S.1,4.
38. Kətanov, R. Azərbaycan-İran əlaqələrinin inkişafı münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatacağından xəbər verir: [Elektron Resurs] / Azertac.- may 13, 2022. URL:
https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_Iran_elaqelerinin_inkisafi_munasibetlerin_strateji_terefdasliq_seviyyesine_chatacagindan_xeber_verir-2132615
39. Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). [2 hissədə] / M.Qasımlı. - Bakı: Mütərcim, - c. 1. – 2015. - 648 s.

40. Qasımlı, M. Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri / M. Qasımlı, E. Hüseynova – Bakı: Adiloğlu, - 2003. - 112 s.
41. Qəribov, A. Azərbaycan–Mərkəzi Asiya münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu / - Bakı: Poliart MMC, - 2017. - 904 s.
42. Qırğızıstanda dövlət dili ilə bağlı qanun qəbul edildi: [Elektron Resurs] / Yenisabah. – yanvar 21, 2023. URL: <https://yenisabah.az/qirgizistanda-dovlet-dili-ile-bagli-qanun-qebul-edildi>
43. Qurbanov, İ. Azərbaycan–Avropa İttifaqı münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/ - Bakı: Poliart MMC, - 2017. - 904 s.
44. Mədətli, E. Azərbaycanın müstəqil siyasəti İranda niyə narahatlıq doğurur?: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. – oktyabr 27, 2022. URL: <https://science.gov.az/az/news/open/22497>
45. Məhəmmədi, M. Azərbaycan–İran münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/ - Bakı: Poliart MMC, -2017. - 904 s.
46. Məhəmmədi, M. Azərbaycan–İran siyasi əlaqələrinin hazırkı durumu və perspektivləri // Azərbaycan–İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar /- Bakı: Costco Company MMC, - 2018, - 204 s.
47. Məmmədov, F. Giriş // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı: “Poliart” MMC, - 2017, - 904 s.
48. Müdafiə Nazirliyi və Baş Prokurorluğun birgə məlumatı: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi. -Bakı, sentyabr 14, 2022. URL: <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ve-bas-prokurorlugun-birge-melumati-42360.html>
49. Nərimanoğlu, M. Bakı-Novorossiysk: İlk beynəlxalq neft kəmərimiz // Respublika. - 2022, 23 Oktyabr no. - S. 5.

50. Özbəkistan Bakı-Tbilisi-Qars vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxmaqda maraqlıdır (ÖZƏL): [Elektron Resurs] / Trend News Agency. - iyun 15, 2018. URL: <https://az.trend.az/business/economy/2917028.html>
51. Paşayev, H. Bir səfirin manifesti / H. Paşayev. -Bakı: Şərq-Qərb, - 2007,- 248 s.
52. Prezident İlham Əliyev: Milli maraqlar nəyi diktə edirsə, biz xarici siyasətdə onu da etməliyik və edirik: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – fevral 12, 2019. URL: <https://azertag.az/xeber/Prezident Ilham Aliyev Milli maraqlar neyi dikte edirse biz xarici siyasetde onu da etmeliyik ve edirik-1245247>
53. Ruintən, K. Ermənistanın Azərbaycana Təcavüzü və Dünya Siyasəti / K. Ruintən. – Bakı: Adiloğlu Nəşriyyat, - 2008. - 260 s.
54. Ruintən, S. F. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində. “Türk dünyası tarixi” ixtisası üzrə magistratura təhsil pilləsində tədris üçün dərs vəsaiti. / S. F. Ruintən. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, - 2014. – 241 s.
55. Ruintən, S. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan arasında münasibətlər // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2010. №4, - s. 129-133.
56. Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə: [Elektron Resurs] / Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. -Moskva, fevral 22, 2022. URL: <https://www.mfa.gov.az/az/news/no05622>
57. Vəliyev, C. Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri: 1991-2016 // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu / - Bakı: Poliart MMC, - 2017. 904 s.

b) Türk dilində

58. Abdıkadırova, E. Orta Asya'da Entegrasyon Süreçleri // - Reforma, - Bişkek: 2017. 2 (74), - s. 65 – 70.
59. Abdibaitova-Pala, B. Demokratikleştirme Bağlamında Kırgızistan-Avrupa Birliği İlişkileri // Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika Ve

Uluslararası İlişkiler / B. Abdibaitova-Pala/, ed., Abdibaitova-Pala / - Ankara: Astana yayınları, - 2021. 217 s.

60. Abdülkerimov, B. Orta Asya ülkelerinin Sovyetler'den miras sınır sorunu: [Elektron Resurs] / AA. – Nisan 30, 2021. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-ulkelerinin-sovyetlerden-miras-sinir-sorunu/2225665>

61. Alizada, N. Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Güvenilir Ortak: Azerbaycan // - Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, - Kahramanmaraş: 2022. 12 (2), - s.107-118.

62. Alizada, N. Özbekistan Dış Politikasında Mirziyoyev Etkisi: [Elektron Resurs] / ANKASAM, - mart 8, 2021. URL: <https://www.ankasam.org/ozbekistan-dis-politikasinda-mirziyoyev-etkisi/>

63.almazbek Atambayev de balkon konuşması yaptı: [Elektron Resurs] / Sabah.- Nisan 6, 2022. URL:<https://www.sabah.com.tr/webtv/turkiye/almazbek-atambayev-de-balkon-konusmasi-yapti>

64. Asanbaeva, C. Kırgızistan'ın 1991-2014 yılları arasındaki Dış Politika Analizi: / uluslararası ilişkiler yüksek lisans tezi. / Kocaeli, 2016. - 131 s.

65. Aslanlı, A. ve Memmedov, A. Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi // - İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, - İstanbul: 2016. 5(6), - s. 1520-1532.

66. Atambayev: Türk birliği kuralmalıyız: [Elektron Resurs] / Haber7,- Ocak 12, 2012. URL:<http://www.haber7.com/dis-politika/haber/829894-atambayev-turk-birligi-kurmaliyiz>

67. Aydemir Baş, F. B. & Çevikel, Ş. Bağımsızlık Yolunda Azerbaycan ve Orta Asya'daki Kitleli Hareketler // - Tarix Və Onun Problemləri, - Bakı: 2022. no: 1, - s. 196-202.

68. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Hazar'ın Azerbaycan sektöründe bulunan Şahdeniz yatağının ortak işlenmesine ilişkin anlaşmanın imza töreninde konuşması: [Elektron Resurs] / "Heydər Əliyev İrsi" Beynəlxalq Elektron Kitabxana.- Haziran 4, 1996. URL: <https://lib.aliyevheritage.org/tk/7802485.html>

69. Azerbaycan ile bayrak krizi sona erdi: [Elektron Resurs] / CNNTÜRK,- Ekim 27, 2009. URL: <https://www.cnnturk.com/dunya/azerbaycan-ile-bayrak-krizi-sona-erdi>
70. Bağırzade, E. Azerbaycan-Türkiye Ortak Ekonomik Projeleri Ve Bölgesel Yansımaları // - Ekoavryasya, - Ankara: 2014/2, 7(26) , - s.4-17.
71. Barotov, O. Tacikistan Dış Politikasında Çok Yönlülük Arayışları ve Çin Halk Cumhuriyeti ile İlişkiler: / uluslararası ilişkiler yüksek lisans tezi. / Bursa, 2021. – 250 s.
72. Bayrakdar, O. K. Ulus Kent Kimliğinin Oluşumunda Meydanların Rolü Üzerine Bir Değerlendirme: Bakü Örneği / O. K. Bayrakdar, F. B. Aydemir Baş, Ş. Çevikel // - Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, - 2022. 4(8), - s. 939-952.
73. Bilgin, M. Orta Asya Ve Kafkasya’da Enerji Stratejileri: Rekabet, İşbirliği ve Bölgesel Sorunlar // Orta Asya Ve Kafkasya “Rekabetten İşbirliğine” / M. Bilgin, ed. T. Arı. – Bursa: Mkm Yayıncılık, - 2010. - 512 s.
74. Biogradlija, L. Bağlantısızlar Hareketi kuruluşunun 60. yılını kutluyor: [Elektron Resurs] / AA, - Oktyabr 11, 2021. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/baglantisizlar-hareketi-kurulusunun-60-yilini-kutluyor/2388716>
75. Brzezinski, Z. Büyük Satranç Tahtası/ Z. Brzezinski. - İstanbul: İnkılap Kitabevi, - 2005. - 293 s.
76. Buyar, C. ve Şener, U. Tarihi perspektiften, sosyo-ekonomik değerler açısından Rusya -Ukrayna Savaşı ve Orta Asya Ülkelerine etkileri // - Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, - Bişkek: 2022. 7(2), - s. 136-149.
77. Caferov, N. ve Aslanlı, A. ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında // -Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, - Aksaray: 2016. 8 (4), - s. 1-10.
78. Canar, B. Rusya Federasyonu’nun Azerbaycan ile İlişkileri// - Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, - Çankırı: Bahar 2012. 2(1), - s. 21-38.

79. Ceenbekov, sonraki yurt dışı ziyaretini nereye yapacak?: [Elektron Resurs] / Kabar.kg, - Nisan 17, 2018. URL: <http://tr.kabar.kg/news/ceenbekov-sonraki-yurt-d-ziyaretini-nereye-yapacak/>
80. Chotaev, Z. Kırgızistan Dış Politikasında Türkiye İle İlişkilerine Genel Bakış // - Reforma, - Bişkek: 2021. 3(91),- s. 51 – 61.
81. COLDOŞEV, A. Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları // - Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, - İzmir: 2019. 19(2),- s. 303-326.
82. Çevikel, Ş. Coğrafya kader midir? Coğrafya-dış politika ilişkisi: Azerbaycan örneği // - Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS),- Nevşehir: 2022. 4(1),- s. 40-63.
83. Çevikel, Ş. Kırgızistan Dış Politikasında Üç Büyük Gücün Etkisi // - Tarih ve onun problemleri, -Bakı: 2021. No:3,- s.173-176.
84. Çevikel, Ş. Kırgızistan-Çin Güvenlik İlişkileri ve Doğu Türkistan Meselesi // - Journal of History School, - İzmir: 2020. 13(49),- s. 4631-4657.
85. Çevikel, Ş. Kırgızistan-Çin İlişkileri (1992-2018):/ Uluslararası İlişkiler üzere yüksek lisans tezi/- Bişkek: 2019.- 166 s.
86. Çevikel, Ş. ve Bayrakdar, O. K. Azerbaycan ve Kırgızistan'ın Dış Politikasında Rusya'nın Etkisi: Karşılaştırmalı Bir Analiz // 7th ASIA PACIFIC International Modern Sciences Congress Proceedings Book. Jakarta, Endonezya, - 2022, s. 218-228.
87. Çin-Kırgızistan-Özbekistan demir yolu bölge ülkelerini en kısa güzergahtan dünya piyasasına ulaştıracak: [Elektron Resurs] / TRT Avaz,- Ocak 2, 2023. URL: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/cin-kirgizistan-ozbekistan-demir-yolu-bolge-ulkelerini-en-kisa-guzergahtan-dunya/63b2c2a901a30a2f307ccf0d>
88. Çotaev, Z. Kırgızistan Dış Politikası: Devam eden ve Değişen Eğilimler // Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset /- Z. Çotaev, ed. C. Buyar.- Bişkek: BYR Publishing, - 2017.- 656 s.
89. Demir, Y. İran'ın Güney Kafkasya Politikası// - Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, - Eskişehir: 2022. 22(2),- s. 573-588.

90. Demirtepe M. T. ve Omonkulov, O. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği Üyeliği: Asimetrik İlişkinin Gölgesinde Refah Arayışı //- Bölgesel Araştırmalar Dergisi, - Ankara: 2022. 6 (2), - s. 532-574.
91. Efegil, E. Dış Politika Analizi (Ders Notları)/ E. Efegil.- İstanbul: Gündoğan yayınları,- 2018.- s. 292 sayfa.
92. Ekrem, E. Çin'in Orta Asya Politikaları (Rapor)/ E. Ekrem.- Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, İnceleme-Araştırma dizisi, - Ankara: 2011. yayın no: 04,- s. 81 s.
93. Eravcı, A. Baltık Ülkeleri (Estonya-Letonya-Litvanya) ile AB-NATO Entegrasyonunun Rusya Dış Politikasına Etkisi:/ uluslararası ilişkiler üzere doktora tezi /- Ankara: 2019. – s. 232 s.
94. Erhan, Ç. ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları//- Aylık Strateji ve Analiz e-dergisi, - 2003. S:9, s. 1-21.
95. Erol, M., S. ve Şahin, M. Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya Ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991 – 2011) //- Karadeniz Araştırmaları, - 2013. S: 37, s.111-136.
96. Eyidiker, U. Geçiş Ekonomisi Kavramı ve Bir Geçiş Ekonomisi Örneği //- Sosyal Bilimler Metinleri, 2020/01, s.13-35.
97. Gürbüz, M. ve Murat K. SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler //-Coğrafi Bilimler Dergisi, -2008. 6 (1), s. 69-83
98. Habibbeyli, A. "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye" – Başarılı Üçlü İşbirliğinin 25 Yılı: [Elektron Resurs] / Newtimes,- Bakü, Haziran 8, 2017. URL: <http://newtimes.az/tr/views/5174/>
99. Haldun, İ. Mukaddime// İ. Haldun, Düzenleyen: Aslan Tekin. - İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.- Cilt I-II.
100. Hamzaoğlu, H. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi //- Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi,- 2020. 3(6), - s. 463- 473.

101. Hamzaoglu, H. Güncel Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkmenistan Dış Politikası// İnsani ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar / H. Hamzaoglu, ed. Prof. Dr. Z. Gölen, S. Özer,- Cetinje: 2020 : Ivpe Authors,- 904 s.
102. Hasanov, A.M. Güney Kafkasya, Hazar-Karadeniz Havzaları ve Azerbaycan'ın Jeopolitiği/ A. M. Hasanov.- İstanbul: Ötüken Neşriyat, -2016. - 408 s.
103. Isakov, A. Özbekistan'ın Dış Politika Önceliği: Orta Asya Cumhuriyetleri: [Elektron Resurs]/ ANKASAM, -ekim 30, 2017. URL: <https://www.ankasam.org/ozbekistanin-dis-politika-onceligi-orta-asya-cumhuriyetleri/>
104. Ivshina, O. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün 5 nedeni: [Elektron Resurs] / BBC News,- Haziran 7, 2022. URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59780899>
105. İkili ilişkiler: [Elektron Resurs] / Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kars'taki Baş Konsolosluğu, - 2022. URL: <https://kars.mfa.gov.az/tr/content/3/ikili-iliskiler>
106. İşyar, Ö. G. Devletler ve Davranışları: Dış Politika/ Ö. G. İşyar.- Bursa: Dora Yayıncılık,- 2019. - 288 s.
107. İyikan, N. ABD'nin Azerbaycan İlişkilerine Etki Eden Parametreler //- Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, -2009. No: 21,- s.255-267.
108. Kafkasyalı, M. S. ve Tacibayev, R. Tacikistan : Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara// - İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, -2012. 12(1), - s.239-266.
109. Kahraman, F. Ş. Ve Merdan, A. S. (2020). Hazar Denizi'nin hukuki statüsü //- Kars: KAÜİİBFD,- 2020. 11(21),- s. 434-468.
110. Kantarcı, Ş. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı "Koalisyonlar Dönemi mi?"//- Ankara: Güvenlik Stratejileri Dergisi,- 2012. 8(16),- ss.47-85.
111. Kara, A. Kazakistan Cumhuriyeti// Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri/ A. Kara, ed. A. Kara, F. Solak. -İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 23, - 2017.- 359 s.
112. Karadağ, S. İran-Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler // İNSAMER,- 2019.-s.1-3.

113. Karadağ, U. Birleşmiş Milletler Antlaşması'na Göre Meşru Müdafaa Hakkı// - Malatya: İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, - 2016. 7(2),-s.171-186.
114. Kaya, E. A. Bir Orta Hat İçin Orta Asya-Güney Kafkasya Platformu: [Elektron Resurs] / ANKASAM,- Eylül 10, 2022. URL: <https://www.ankasam.org/aktif-bir-orta-hat-icin-orta-asya-guney-kafkasya-platformu/>
115. Kaya, H. E. Küreselleşen Dünyada Bölgesel Bir Entegrasyon Örneği Olarak Asean// Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,-2020. 8(101),- s. 230-243.
116. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev: Türkiye Rusya'dan özür dilemeli: [Elektron Resurs] / Aljazeera, - dekabr 24, 2015. URL: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusyadan-ozur-dilemeli>
117. Kocaman, Ö. Kasım 2022, Türk Devletleri Teşkilatı: Stratejik Bir Bakış// - İstanbul: Kriter Dergi, -Kasım 2022. 7(73), - s.18-21.
118. Kösemoğulları, M. SSBC dağılınca hangi ülkeler bağımsız oldu? İşte cevabı: [Elektron Resurs] / GZT.- Ağustos 19, 2016. URL: <https://www.gzt.com/jurnalist/ssbc-dagilince-hangi-ulkeler-bagimsiz-oldu-iste-cevabi-2514060>
119. Kydyralieva, S. ve Abdıbatova, B. Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Merkezî Asya'daki Etkinsizliği// - Bilge Strateji, 10(18), - Bahar 2018.- s.93-109.
120. Mustafalı, C. Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler // - Kayseri: TRAD - Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi, no. 1, - 2019.- s.18-33.
121. Nogayeva, A. Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları/ A. Nogayeva. Ankara: USAK Yayınları,- 2011.- 358 s.
122. Omonkulov, O. Kuşak ve Yol Projesi Bağlamında Çin-Orta Asya İlişkileri// - Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 4(1), -Mayıs, 2020,- s.45-115.
123. Ormuşev, A. ve İsakov, A. Kırgız Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti'nin 1992-2018 Yılları Arasındaki İlişkileri// - Ankara: ANKASAM Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 2 (2),- 2018.- s.249-275.

124. Özbay, F. Kafkasya'daki kronik sorunlarda Rusya'nın rolü: [Elektron Resurs] / Aljazeera.- Şubat 26, 2016. URL: <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/kafkasyadaki-kronik-sorunlarda-rusyanin-rolu>
125. Özcan, K. Türkmenistan Cumhuriyeti // Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri/ K. Özcan, ed. A. Kara, F. Solak. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 23, -2017.- 359 s.
126. Özeler, N. Siyasal Entegrasyon ve Avrupa Birliği Sürecinde Egemenliğin Dönüşümü// - Ankara: TAAD,- 7(27),- Temmuz 2016.- s. 793-814.
127. Özsoy, B. Hazar Denizi Meselesi Bağlamında Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi ve Ekonomik İlişkiler/- Bişkek: Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(1),- 2018, - s.451-468.
128. Özsoy, B. & Aydemir Baş, F. B. Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme/-Isparta: Vizyoner Dergisi, 13(33), - 2022.- s. 143-160.
129. Özsoy, B. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın Türkdilli Dövlətləri ilə Münasibətləri: / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. / - Bakı, 2021. – 154 s.
130. Özsoy, B. Rusya-Ukrayna Savaşı ve Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri/- İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies, 22(2),- Kış-Winter 2022,- s. 549-576.
131. Öztosun, F. Lapis Lazuli Güzergahı ve Orta Koridor Girişimi'nin Bütünleşmesi: [Elektron Resurs] / Trend News Agency.- Aralık 26, 2018. URL: <https://tr.trend.az/other/commentary/2998880.html>
132. Paksadze, M. Sovyet Sonrası Gürcistan-Azerbaycan İlişkileri: Karşılıklı Bağımlılık Kurarak Bağımsız Olmak: / uluslararası ilişkiler üzere yüksek lisans tezi/- Konya, 2020.- 140 s.
133. Purtaş. F. (2008). Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Bölgesel Entegrasyon Girişimleri // Orta Asya& Kafkasya Güç Politikası/ F. Purtaş, Der. M. T. Demirtepe. Ankara: USAK, -2008. -322 s.

134. Rashid, Y. İran-Azerbaycan-Gürcistan-Karadeniz-Avrupa Koridoru: [Elektron Resurs] / İRAM.- Mart 29, 2022. URL: https://iramcenter.org/iran-azerbaycan-gurcistan-karadeniz-avrupa-koridoru/?send_cookie_permissions=OK
135. Rehimov, R. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'den Güney Kafkasya için iş birliği ve entegrasyon mesajı: [Elektron Resurs] / AA.- May 21, 2021. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyevden-guney-kafkasya-icin-is-birligi-ve-entegrasyon-mesaji/2249522>
136. Salcı, T. 3+3 formatındaki bölgesel işbirliği platformu Güney Kafkasya'ya barış getirir mi?: [Elektron Resurs] / Sputnik news.- Aralık 10, 2021. URL: <https://sputniknews.com.tr/20211210/33-formatindaki-bolgesel-isbirligi-platformu-guney-kafkasyaya-baris-getirir-mi-1051648310.html>
137. Sancaktar, C. Sovyetler Birliği'nin Yıkılışı: Politik Değişim, Kapitalizme Geçiş ve Parçalanma // Dünya Jeopolitiğinde Türkiye/ C. Sancaktar, Ed. H. Çomak.- İstanbul: Hiperlink Yayınları.- 638 s.
138. Sarı, Y., Kırgızistan-Amerika Birleşik Devletleri İlişkileri // Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgız Cumhuriyeti/ Y. Sarı, ed. B. Abdibaitova-Pala. -Ankara: Astana yayınları.-2021.- 217 s.
139. Sarıahmetoğlu, N. ve Yeşilot, O. Azerbaycan Cumhuriyeti // Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri / N. Sarıahmetoğlu, O. Yeşilot, ed. A., F. Solak. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 23, -2017.- 359 s.
140. Sarıkaya, Y. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu// - İzmir: Karadeniz Araştırmaları, - 2019. XVI(64),- s. 585-597.
141. Sipahi, G. 25. Yılında Post-Sovyet Coğrafya: Siyaset,Ekonomi,Kültür: [Elektron Resurs] / BİSAV. -2016. URL: https://www.bisav.org.tr/Bulten/270/1619/25_yilinda_post_sovyet_cografya_siyaset_ekonomi_kultur
142. Sönmez, S., Bıçakçı, H., Yıldırım, C. Kırım sorunu bağlamında Rusya-Ukrayna ilişkilerinin analizi// - International Journal of Social Sciences and Education Research, - 2015. 1(3), s.656-670.

143. Şuşa Beyannamesi: [Elektron Resurs] / TC Cumhurbaşkanlığı,- Haziran 15, 202. URL:
<https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>
144. Tayfur, M. F. Devlet ve Ötesi // Dış Politika/ M. F. Tayfur, Der. A. Eralp.- İstanbul: İletişim yayınları, - 2019.- 288 s.
145. Tombak, F. 20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme//- History Studies,- 2015. 3(2), - s. 359-370.
146. Tursunaliyev, B., 2010, Orta Asya'da Entegrasyon Hareketleri ve Kırgızistan: / Uluslararası İlişkiler üzere yüksek lisans tezi.- Konya, 2010. – 102 s.
147. Türk Devletleri Teşkilatı: [Elektron Resurs] /-2023. URL:
<https://www.turkicstates.org/tr>
148. Türk Devletlerinin Enerji Bakanları Almatı'da bir araya geldi: [Elektron Resurs] / Türk Devletleri Teşkilatı, - Eylül 29, 2022. URL:
https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletlerinin-enerji-bakanlari-almatida-bir-araya-geldi_2628
149. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı'nın ilki Bakü'de gerçekleştirildi: [Elektron Resurs] / Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, - Mayıs 26, 2014. URL: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_-azerbaycan-ve-turkmenistan-disisleri-bakanlari-uclu-toplantisi_nin-ilki-baku_de-gerceklestirildi.tr
150. Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Devlet Başkanları Zirvesi'ne ilişkin ortak bildiri: [Elektron Resurs] / TRT Avaz.- Aralık 16, 2022. URL:
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkiye-azerbaycan-turkmenistan-devlet-baskanlari-zirvesine-iliskin-ortak-bildi/639c4f8801a30a3a0c66098f>
151. Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri: [Elektron Resurs] / Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. URL: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
152. Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası: [Elektron Resurs] / TC Dışişleri Bakanlığı, -2022. URL: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-tarafli-ulasirma-politikasi.tr.mfa

153. Türkmenistan ile Rusya, stratejik işbirliğini derinleştirecek: [Elektron Resurs] / Business.- Haziran 11, 2022. URL: <https://business.com.tm/tr/post/8742/turkmenistan-ile-rusya-stratejik-ishbirli%C4%9Fini-derinleshtirecek>
154. TÜRKPА ile Bağlantısızlar Hareketi Parlamenter Ağı Arasında Mutabakat Zaptı İmzalandı: [Elektron Resurs] / TURKPА,- Şubat 23, 2023. URL: https://turkpa.org/tr/content/haberler/turkpa_haberleri/4578_trkpa_ile_balantszlar_hareketi_parlamentar_a_arasnda_mutabakat_zapt_mzaland
155. Ultan, M. Ö. Ve Saygın, D. Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi//- Ankara: bilig,-2022. no. 101,- s. 87-114.
156. Uslu, N. Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine: / N. Uslu, Ed. T. Arı.- Bursa: Marmara Kitap Merkezi, - 2010.- s.229-260.
157. Yeşilyurt, N. Dış Politika Analizi Güz 2020 Ders Notları: [Elektron Resurs]/Ankara Üniversitesi,-2020. URL: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/185964/mod_resource/content/0/DPA.01.Hafta.2020.uzaktan.pdf
158. Yılmaz Arpaçukuru, Ö. Azerbaycan- Türkiye İlişkilerine Yön Veren Parametreler: / uluslararası ilişkiler üzere yüksek lisans tezi/- Antalya, 2018. – s. 92 s.
159. Yılmaz, N. Küreselleşen Dünyada Kafkasya: Entegrasyonun Yeni Modeli: [Elektron Resurs] / Circassian Center, -2019. URL: <https://www.circassiancenter.com/tr/kuresellesen-dunyada-kafkasya-entegrasyonun-yeni-modeli/>

c) Rus dilinde

160. 30 лет непрерывной дружбы. История отношений КР и США: [электронный ресурс] / Кабар,- 2021. URL: <https://kabar.kg/news/30-let-nepreryvnoi-druzhby-istoriia-otnoshenii-kr-i-ssha/>
161. Между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой о казахстанско-кыргызской государственной границе // Официальный сайт МИД РК - Вступило в силу 5 августа 2008 года: [электронный ресурс] / Министерства юстиции Республики Казахстан. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000459>

162. А. Голов: Дружественные и недружественные страны для россиян: [электронный ресурс] / Левада-Центр,- 30 мая 2007. URL: <http://www.levada.ru/press/2007053003.html>
163. Азербайджан превратился в транспортный хаб.: [электронный ресурс] / Day.az, - 13 марта, 2018. URL: <https://news.day.az/economy/985544.html>.
164. Азербайджанская ССР (Всесоюзная перепись населения 1989 года): [электронный ресурс] / Демоскоп Weekly. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=7
165. Аласов, И. Ф. Российско-Азербайджанские Отношения На Современном Этапе (Конец Хх – Начало Хх1 Века) //- История,-2018.- С.5-14.
166. Бойков, С. С. Эволюция внешней политики России в отношении стран Балтии на современном этапе//- Москва: Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues, -2020. 7(3), с. 389-406.
167. Вихарев С. Р., Ветров И. Д. Расширение прав союзных республик: (историко-правовой очерк на материалах Белорусской ССР). / С. Р. Вихарев, И. Д. М. Ветров. - Госюриздат РСФСР, 1963. - 131 с.
168. Декларация и договор об образовании СССР: [электронный ресурс] / Государственный архив Российской Федерации,- 1922. URL: <https://projects.rusarchives.ru/statehood/09-02-deklaraciya-obrazovanie-sssr-1922.shtml>
169. Доктрина Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева "Дипломатия Шелкового Пути", Прошлое и настоящее Великого шелкового пути: [электронный ресурс] / РУДН,- URL: <http://ir.rudn.ru/books/b1/p5/36.pdf>
170. Евразийский экономический союз: [электронный ресурс] / Министерство иностранных дел Кыргызской Республики, - 10 января 2019. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnye-organizacii/eaes/aes>
171. Закон КР от 29 мая 2000 года №52 "Об официальном языке Кыргызской Республики": [электронный ресурс] / Кыргыз Республикасынын Укуктук

Маалыматтардын Борборлоштурулган Банкы Маалымкат,- 29 мая 2000. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/443/30?cl=ky-kg&mode=tekst>

172. Закон о предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного Комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-республиканский Народный Комиссариат. Москва, Кремль, 1 февраля 1944 г. // «Правда», 3 февраля 1944 г. URL:<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/319971-zakon-o-predostavlenii-soyuznym-respublikam-polnomochiy-v-oblasti-vneshnih-snosheniy-i-o-preobrazovanii-v-svyazi-s-etim-narodnogo-komissariata-inostrannyh-del-iz-obshchesoyuznogo-v-soyuzno-respublikanskiy-narodnyy-komissariat-moskva-kreml-1-fevralya-1944-g>

173. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І О языках в Республике Казахстан: [электронный ресурс] / Научные центры КазНУ с зарубежными партнерами. URL: <https://www.kaznu.kz/ru/1969>

174. Золян, С. Нагорный Карабах: проблема и конфликт. Издательство "Лингва": [электронный ресурс] / Armenianhouse,- 2001. URL: <http://armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/contents.html>

175. Итоги года работы президента Сооронбая Жээнбекова. Внешняя политика: [электронный ресурс] / Kabar, - 20 ноября 2018. URL: <https://kabar.kg/news/itogi-goda-raboty-prezidenta-sooronbaia-zheebekova-vneshniaia-politika/>

176. Камчыбеков Т.К. Экономика Кыргызстана в условиях интеграции / Т.К. Камчыбеков, А.О. Кожошев, А.Д. Джаилова, Л.А. Мардалиева.- Бишкек : Издательство научных журналов и детской художественной литературы,- 2021.- 183 с.

177. Канатбекова, А. Как улучшить сотрудничество между Грузией и Кыргызстаном?: [электронный ресурс]/ САВАР,- 19 октября 2021. URL: <https://cabar.asia/ru/kak-uluchshit-sotrudnichestvo-mezhdu-gruziej-i-kyrgyzstanom>

178. Каримов, Д. Россия и Киргизия будут развивать связи в рамках новой программы: [электронный ресурс]/ RG.ru,- 19 ноября 2022. URL: <https://rg.ru/2022/11/09/na-osnove-doveriia.html>

179. Касымова, А. Пользу для Казахстана от участия в строительстве ГЭС в Кыргызстане оценили в Минэкологии: [электронный ресурс] / inform,- 30 Января 2023. URL: https://www.inform.kz/ru/pol-zu-dlya-kazahstana-ot-uchastiya-v-stroitelstve-ges-v-kyrgyzstane-ocenili-v-minekologii_a4029505
180. Киргизская ССР, (Всесоюзная перепись населения 1989 года): [электронный ресурс] /Демоскоп Weekly,-1989. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11
181. Китайской-Кыргызские отношения: [электронный ресурс] / Посольством Китайской Народной Республики в Кыргызской Республике. URL: <http://kg.chineseembassy.org/rus/zjsbwl/t660368.htm>
182. Кыргызская Республика – ОБСЕ: [электронный ресурс] / Министерство иностранных дел Кыргызской Республики. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menyu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnye-organizacii/obse/kyrgyzskaya-respublika---obse>
183. Кыргызстан: [электронный ресурс] / Посольство Армении в Казахстане, - 13 мая 2016. URL: <https://kazakhstan.mfa.am/ru/bilateral-kg/>
184. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями): [электронный ресурс] / Исторический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>
185. Конституция Киргизской Советской Социалистической Республики от 20 апреля 1978: [электронный ресурс] / Кыргыз Республикасынын Укуктук Маалыматтардын Борборлоштурулган Банкы - Фрунзе, 5 мая 1993. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/205064/10?cl=ru-ru&mode=tekst>
186. Кремнев П. П. К вопросу о самостоятельности советских союзных республик в международных отношениях // Конституционное и муниципальное право, - 2009. № 9,- С. 31-37.

187. Лукашук И. И. Об участии советских союзных республик в международных договорах. // Советский ежегодник международного права. – М.: Наука,- 1958. М. 1959.- С. 506-513.
188. Наматбекова, Н.М. Кыргызско-Американские Политические Отношения // International Journal of Humanities and Natural Sciences,- 2018. vol.1,- С. 22-25.
189. О российско-киргизских отношениях: [электронный ресурс] / Посольство Российской Федерации в Киргизской Республике, -2022. URL: <https://kyrgyz.mid.ru/o-rossijsko-kirgizskih-otnoseniah>
190. О сотрудничестве Кыргызской Республики в рамках ОДКБ: [электронный ресурс] / Министерство иностранных дел Кыргызской Республики,- 21 сентября 2018. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menyu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnye-organizacii/odkb/o-sotrudnichestve-kyrgyzskoy-respubliki-v-ramkah-odkb>
191. О сотрудничестве Кыргызской Республики в рамках СНГ: [электронный ресурс] / Министерство иностранных дел Кыргызской Республики,- 17 октября 2018. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menyu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnye-organizacii/sng/o-sotrudnichestve-kyrgyzskoy-respubliki-v-ramkah-sng>
192. Организация Объединённых Наций: [электронный ресурс] / Министерство иностранных дел Кыргызской Республики,- 18 января 2019. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menyu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnye-organizacii/buu/organizaciya-obedinyonnyh-naciy>
193. Официальный сайт консульства Республики Кыргызстан в Республике Армения: [электронный ресурс] /- 2022. URL:<https://kyrgyzconsulate.am/standard-content.html>
194. Политическое сотрудничество: [электронный ресурс] / Посольство Кыргызской Республики в Республике Казахстан, - 2023. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-to-the-Republic-of-Kazakhstan/Menu---Foreign/--uslugi/Political-collaboration/olitical-collaboration>

195. Политическое сотрудничество: [электронный ресурс] / Посольство Кыргызской Республики в Туркменистане, -2023. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/dm/turkmenistan-ru/menyu---inostrannoe/--uslugi/politicheskoe-sotrudnichestvo/oliticheskoe-sotrudnichestvo-5c0f81a4191d0>
196. Поплавский, А. «Русского становится меньше»: Киргизия готовит реформу языка: [электронный ресурс] / GAZETA,- 25 октября 2021. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2021/11/25_a_14245255.shtml
197. Посол: Кыргызский народ всегда сопереживал азербайджанцам в трудные времена: [электронный ресурс] / Посольство Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике и Грузии, - 22 ноября, 2021. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/dm/posolstvo-kyrgyzskoy-respubliki-v-azerbaydzhanskoj-respublike-i-gruzii/news/19506>
198. Президент РФ подписал законы о вхождении в состав России ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей: [электронный ресурс] / Государственная Дума,- 5 октября 2022. URL: <http://duma.gov.ru/news/55420/>
199. Рабочий архив Госкомстата России, Всесоюзная перепись населения 1989 года: [электронный ресурс] / Демоскоп Weekly,- 25 апреля 1989. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=0
200. Россия и Кыргызстан. Главные вехи сотрудничества за 30 лет: [электронный ресурс] / Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств,- 2022.URL: https://cis.minsk.by/news/23549/rossija_i_kyrgyzstan._glavnye_vehi_sotrudnichestva_zh_za_30_let
201. Сотрудничество Кыргызской Республики в рамках Организация экономического сотрудничества (ОЭС): [электронный ресурс] / Министерствоино странных дел Кыргызской Республики,- 17 октября 2018. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menyu/vneshnyaya-politika/mezhdunarodnyie-organizacii/oes/r-i-oes>

202. Таджикистан-Азербайджан: дорогами дружбы и сотрудничества: [электронный ресурс] / Интернет-портал СНГ,- 2023. URL: <https://e-cis.info/news/566/92341/>

203. Темирбекова, А. Кыргызская Республика В Стратегических Планах США //- Постсоветские исследования, - 2019. Т.2, № 3,- С. 1130-1140.

d) İngilis dilində

204. 1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh: [electronic resource] / U.S. Department of State Archive. URL: <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>

205. A Charter of Partnership Among The United States of America and The Republic Of Estonia, Republic of Latvia, and Republic of Lithuania: [electronic resource] / U.S. Department of State: Archive.- January 16, 1998. URL: https://1997-2001.state.gov/www/regions/eur/ch_9801_baltic_charter.html

206. Abazov, R. Historical dictionary of Kyrgyzstan / R. Abazov.- Lanham: Scarecrow Press, Inc,-2004.- 382 p.

207. ABOUT GUAM: [electronic resource] / GUAM. URL: <https://guam-organization.org/en/about-the-organization-for-democracy-and-economic-development-guam/>.

208. Ahmadzada, S. Armenia-Azerbaijan: New Format for Peace Talks: [electronic resource] / Topchubashov Center,- March 1, 2023. URL: <https://top-center.org/en/analytics/3482/armenia-azerbaijan-new-format-for-peace-talks>

209. Alden, C. & Aran, A. Foreign Policy Analysis: New approaches/ C. Alden, A. Aran.- Oxon: Routledge,- 2017. 186 p.

210. Amashov, O. EU and Azerbaijan: In search of lost time: [electronic resource] / Azernews,- October 26, 2021. URL: <https://www.azernews.az/our-writers/184788.html>

211. Aoyama, R. “One Belt, One Road”: China's New Global Strategy //- Journal of Contemporary East Asia Studies,- 2016. 5(2), - p. 3-22.

212. Aslanlı, A. Azerbaijan-Russia Relations: Is the Foreign Policy Strategy of Azerbaijan Changing? //- Turkish Policy Quarterly,- 2010. 9(3), -p. 137-145.

213. Azerbaijan – Organization of Economic Cooperation: [electronic resource] / Azerbaijan,- 2023. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/203>
214. Azerbaijan — The Non-Aligned Movement: [electronic resource] / Azerbaijan. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/196>
215. Azerbaijan – UN: [electronic resource] / Azerbaijan,- 2023. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/191>
216. Azerbaijan and Organization of Islamic Cooperation: [electronic resource] / Azerbaijan,- 2022. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/195>
217. Azerbaijan- OSCE: [electronic resource] / Azerbaijan,-2022. URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/192>
218. Batten, T. Two Caspian Sea Resource Rich Countries Encounter the East-West Rift: A Comparative Analysis of the Foreign Policy Objectives of Turkmenistan and Azerbaijan in a Turbulent Region: /Master's thesis. /- Massachusetts-2015.- 106 p.
219. Baunov, A. Will the Crisis in Kazakhstan Signal Change in Its Foreign Policy?: [electronic resource] / Carnegie,- January 11, 2022. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/86173>
220. Beach, D. Analyzing Foreign Policy/ D. Beach. – Hampshire:Palgrave Macmillan,- 2012.- 280 p.
221. Belarus, Russia Solve Milk Row, Other Problems Loom: [electronic resource] /Radio Free Europe,- June 20, 2009. URL: https://www.rferl.org/a/Belarus_Russia_Solve_Milk_Row_Other_Problems_Loom/1758672.html
222. Benli Altunışık, M. Turkey’s Soft Power in a Comparative Context: The South Caucasus and the Middle East // The Great Game In West Asia/ M. Benli Altunışık, ed., M. Kamrava.- NewYork :Oxford University Press,- 2016.- 352 p.
223. Bilateral diplomatic relations between the Republic of Azerbaijan and Turkmenistan: [electronic resource] / Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs.- 2023. URL: <https://mfa.gov.az/en/category/asia-and-oceania/turkmenistan>
224. Bingol, Y. Nationalism and democracy in post-communist Central Asia/- Asian Ethnicity, - 2004. 5(1),- p. 43-60.

225. Booth, W. Ukraine's parliament votes to oust president; former prime minister is freed from prison: [electronic resource] / Washingtonpost,- February 22, 2014. URL: https://www.washingtonpost.com/world/europe/ukraines-yanukovych-missing-as-protesters-take-control-of-presidential-residence-in-kiev/2014/02/22/802f7c6c-9bd2-11e3-ad71-e03637a299c0_story.html
226. Breuning, M. Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction/ M. Breuning.- New York:Palgrave Macmillan,- 2007.- 207 p.
227. Brzezinski, Z. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives/ Z. Brzezinski.- New York: Basic Books,-1997.- 215 p.
228. Carmona, F. and Jiráček, M. 2022, Three Eastern Partnership neighbours in the South Caucasus: [electronic resource] / European Parliament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/172/three-eastern-partnership-neighbours-in-the-south-caucasus>
229. Cevikel, S. & Aydemir Bas, F. B. Azerbaijan-Russia Relations in the Period from the First Karabakh War to the Victory in the Second Karabakh War// - Bakı: Sivilizasiya jurnalı,- 2022. 11(51),- p.63-69.
230. Comparison of Azerbaijan and Kyrgyzstan Military Strengths (2023): [electronic resource] / Global Firepower,- December 12, 2023. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=azerbaijan&country2=kyrgyzstan>
231. Cooley, A., Great Games, Local Rules/ A. Cooley.- Oxford: Oxford University Press,- 2012. 252 p.
232. Coyle, J. J. Russia's Interventions in Ethnic Conflicts: The case of Armenia and Azerbaijan/ J. J. Coyle.- Newport Beach, CA: Palgrave Macmillan,- 2021.- 175 p.
233. Devonshire-Ellis, C. Kyrgyzstan And The Belt & Road Initiative: Trans Central Asian Road & Rail Connectivity & Added Value Manufacturing Services: [electronic resource] / Silkroad Briefing, June 30, 2021. URL: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2021/06/29/kyrgyzstan-and-the-belt-road-initiative-trans-central-asian-road-rail-connectivity-added-value-manufacturing-services/>

234. Engvall, J. Kyrgyzstan and Tajikistan: Next in Line// Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents / J. Engvall, Eds. S. F. Starr, S. E. Cornell.- Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program,- 2014.- 203 p.
235. EU relations with Azerbaijan: [electronic resource] / Council of the EU and the European Council,- January 24, 2023. URL:
<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/azerbaijan/>
236. EU signs deal with Azerbaijan to double gas imports by 2027: [electronic resource] / Reuters.- July 18, 2022. URL:<https://www.reuters.com/business/energy/eu-signs-deal-with-azerbaijan-double-gas-imports-by-2027-2022-07-18/>
237. EU-Azerbaijan Cooperation Council: [electronic resource] / Council of the EU and the European Council, -July 19, 2022. URL:
<https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-ministerial-meetings/2022/07/19/>
238. Eu-Kyrgyz Republic Relations: [electronic resource] / European Union External Actions,- October 2022. URL:
<https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/EEAS-CA%20MINISTERIAL%20FACTSHEETS-2022-Kyrgyzstan.pdf>, 23.02.2023.
239. European Union's GSP+ scheme: [electronic resource] / European Commission, -2019. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/january/tradoc_155235.pdf
240. Faizi, W. A. The Future of The CASA-1000 Electric Megaproject in the Context of the New Afghanistan/- CAP Paper, 2022. no:278, <https://capgwu.b-cdn.net/wp-content/uploads/2022/07/cap-paper-278-by-waris-faizi.pdf>
241. Fateminasab, A. Investigating the challenges and barriers of convergence between Iran and republic of Azerbaijan /- Uct Journal of Social Science and Humanities Research,- 2014(01), pp.51-57.
242. Foreign Assistance: Agencies Should Take Steps to Improve Reporting on Assistance to the Government of Azerbaijan: [electronic resource] / GAO (U.S. Government Accountability Office),- December 31, 2022. URL:
<https://www.gao.gov/products/gao-22-104619>

243. Frankel, J. National Interest / J. Frankel.- London: Palgrave Macmillan,- 1970. 173 p.
244. Frankel, J. The Making of Foreign Policy: An Analysis of Decisionmaking/ J. Frankel,-Oxford: Oxford University Press,- 1963.- 231 p.
245. From the Treaty to Organization: [electronic resource] / CSTO. URL: <https://en.odkb-csto.org/25years/index.php>
246. Galbreath, D. J. Latvian Foreign Policy after Enlargement: Continuity and Change // Cooperation and Conflict.- 2006. 41(4), pp. 443–462.
247. Galbreath, D. J., Continuity and Change in the Baltic Sea Region: Comparing Foreign Policies/ D. J. Galbreath.- Rodopi :Amsterdam,- 2008.- 185 p.
248. Getmanchuk, A. Russia as aggressor, NATO as objective: Ukraine’s new National Security Strategy: [electronic resource] /Atlantic Council, September 30, 2020: URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/russia-as-aggressor-nato-as-objective-ukraines-new-national-security-strategy/>
249. Gurbanov, I. Relevance of Non-Alignment for Azerbaijan’s Foreign and Security Policy // Journal of Caucasus Strategic Perspectives,- Summer 2020. 1(1),- pp. 9-17.
250. Hajiyeva, V., EU’s Policy for Azerbaijan: Challenges, Errors and Opportunities // Akademik Bakış Dergisi, – December 2015. Issue: 52, - pp.340-350.
251. Haydar, I. Azerbaijan tries to balance between Ukraine and Russia: [electronic resource] / EuroAsianet,- february 28, 2022. URL: <https://eurasianet.org/azerbaijan-tries-to-balance-between-ukraine-and-russia>
252. Hill, C. The Changing Politics of Foreign Policy/ C. Hill. - New York: Palgrave MacMillan, -2003. - 376 p.
253. Hudson, V. M. Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory/ V. M. Hudson.- Lanham: Rowman & Littlefield, -2014.- 257 p.
254. Huseynov, R. Baltic States are no longer ex-Soviet: [electronic resource] / Modern Diplomacy, -2017. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2017/01/20/baltic-states-are-no-longer-ex-soviet/>

255. Idan, A. & Shaffer, B. The Foreign Policies of Post-Soviet Landlocked States// Post-Soviet Affairs, - 2011. 27(3),- p. 241-268
256. Imanaliyeva, A. Kyrgyzstan, Uzbekistan complete border delimitation process: [electronic resource] / Eurasia,- January 27, 2023. URL: <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-uzbekistan-complete-border-delimitation-process>
257. INOGATE & Azerbaijan: [electronic resource]/ INOGATE. URL: <http://www.inogate.org/countries/2?lang=en>
258. Jardine, B. and Lemon, E. In Post-American Central Asia, Russia and China are Tightening Their Grip: [electronic resource] / War on the rocks,- 2021. URL: <https://warontherocks.com/2021/10/in-post-american-central-asia-russiaand-china-are-tightening-their-grip/>
259. Journal No. 2 of the 7th Meeting of the Committee of Senior Officials: [electronic resource] / OSCE,- February 28, 1992. URL: <https://www.osce.org/resources/183791>
260. Kaarbo, J., Jeffrey S. L. and Beasley, R. K., The Analysis of Foreign Policy in Comparative Perspective // Foreign policy in comparative perspective : domestic and international influences on state behavior/ J. Kaarbo, S. . L. Jeffrey, ed. R.K. Beasley,- The USA: SAGE Publications – 2013,- 366 p.
261. Karaca, E. Estonia supports NATO's expansion policy: Lawmaker: [electronic resource] /AA, October 11, 2022. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/estonia-supports-natos-expansion-policy-lawmaker/2707962>
262. Kerimkhanov, A. Trade turnover between Kyrgyzstan, Iran hits over \$44mln: [electronic resource] / Azernews,- February 4, 2019. URL: <https://www.azernews.az/region/145071.html>
263. Kobrinskaya, I. The Post-Soviet Space: From the USSR to the Commonwealth of Independent States and Beyond// The CIS, the EU and Russia/ I. Kobrinskaya, ed. K. Malfliet,- Palgrave Macmillan, 2007, - 263 p.
264. Kuchins, A. C., Mankoff, J. & Backes, O. Central Asia in a Reconnecting Eurasia- Kyrgyzstan report/ -CSIS Russia and Eurasia Program,-2015.- 35 p.

265. Kutbitdinov, Y. Uzbekistan's chairmanship in the CIS: [electronic resource] / March 26, 2021. URL: <https://review.uz/en/post/god-predsedatelstva-uzbekistana>
266. Kuzio, T. Russia-GUAM-US Triangle of Competition over Eurasia and Geopolitical Pluralism // Baku: Caucasus Strategic Perspectives,- Summer 2021. 2(1), pp. 57-72.
267. Kyrgyzstan: A Country Study / ed. G. E. Curtis, -Washington: GPO for the Library of Congress, -1996. <http://countrystudies.us/kyrgyzstan/32.htm>
268. Latvia's Post-Soviet Transition: [electronic resource] / Peterson Institute for International Economics. URL: https://piie.com/publications/chapters_preview/6024/01iie6024.pdf
269. Lovato, M. and Wilms, T. EU-Kyrgyz Republic Relations: Maintaining a Foothold/- Brussels: Policy Brief of European Institute for Asian Studies,- November 26, 2021.- 12 p.
270. Mackinder, H. J. The Geographical Pivot of History//- The Geographical Journal,-(Apr., 1904). 23(4),- pp. 421-437.
271. Marples, D. R. Changing Belarus// -Canadian Slavonic Papers,- 2021. 63(3-4),- pp. 278-295.
272. May 9: The Baltic states oppose the symbols of aggression: [electronic resource]/ Institute of Central Europe/IES Commentaries, - 2022. URL: <https://ies.lublin.pl/en/comments/may-9-the-baltic-states-oppose-the-symbols-of-aggression/#:~:text=On%20May%209%2C%20which%20is,serious%20incidents%20or%20provocations%20occurred>
273. Mehdiyeva, N. 2003. «Azerbaijan and its foreign policy dilemma.» Asian Affairs,- 2003. 34, no. 3,- pp.271-285.
274. Member countries: [electronic resource] / NATO,- October 4,2022. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52044.htm
275. Member states of the Non-Aligned Movement: [electronic resource],- 2023. URL: <https://www.worlddata.info/alliances/non-aligned-movement.php>

276. Monshipouri, M. Pipeline Politics in Iran, Turkey, and The South Caucasus // The Great Game in West Asia/ M. Monshipouri, M. Kamrava (ed.).- New York: Oxford University Press, -2016. pp.57-81,- 352 p.
277. Morin, J.-F. and Paquin, J. Foreign Policy Analysis A Toolbox/ J.-F. Morin, J. Paquin.- Cham: Palgrave Macmillan,- 2018.- 359 p.
278. NAM Member Countries: [electronic resource] / CSSTC. URL: http://csstc.org/v_ket1.asp?info=11&mn=1
279. NATO Secretary General's Special Representative for the Caucasus and Central Asia: [electronic resource] / NATO,- 2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50101.htm
280. Nitoiu, C. The Influence of External Actors on Foreign Policy in the Post-Soviet Space //- EUROPE-ASIA STUDIES,- 2018. Vol. 70, No. 5,- pp. 685–691.
281. Nourzhanov, K. Omnibalancing in Tajikistan's Foreign Policy: Security-Driven Discourses of Alignment with Iran // -Journal of Balkan and Near Eastern Studies,- 2012. 14(3),-pp. 363–381.
282. Nuechterlein, D. E. National interests and foreign policy: A conceptual framework for analysis and decision-making// Review of International Studies , -1976, 2(3),- pp. 246-266.
283. Pascoe, L., Rosenblum, D., MacDougall, J. and Bryza, M. United States Foreign Policy in the States of Central Asia: [electronic resource] / Brooking,- Washington, DC, October 12, 2002. URL: <https://www.brookings.edu/events/united-states-foreign-policy-in-the-states-of-central-asia/>
284. President Biden waives Section 907 restrictions on US aid to Azerbaijan: [electronic resource] / The Armenian Weekly,- June 23, 2022. URL: <https://armenianweekly.com/2022/06/23/president-biden-waives-section-907-restrictions-on-us-aid-to-azerbaijan/> ,
285. Putz, C. Are Kazakhstan and Kyrgyzstan on the Path Back to Brotherly Relations?: [electronic resource] / the diplomat, Decmber 2, 2017 <https://thediplomat.com/2017/12/are-kazakhstan-and-kyrgyzstan-on-the-path-back-to-brotherly-relations/>

286. Putz, C. Kyrgyz President Jeenbekov Offers Resignation: [electronic resource] / the diplomat,- October 15, 2020. <https://thediplomat.com/2020/10/kyrgyz-president-jeenbekov-offers-resignation/>
287. Putz, C. Kyrgyz President Sadyr Japarov in Russia for First Foreign Visit: [electronic resource] / The diplomat.- february 25, 2021. URL: <https://thediplomat.com/2021/02/kyrgyz-president-sadyr-japarov-in-russia-forfirst-foreign-visit>
288. Rahimov, M. From Soviet Republics to Independent Countries: Challenges of Transition in Central Asia. Perspectives on Global Development and Technology(PGDT), 2007.- 6(1), p. 291–312.
289. Rahimov, R. Azerbaijan’s Quest for a Renewed Foreign Policy Strategy in 2023: [electronic resource] / Eurasia Daily Monitor,- February 14, 2023. 20(27), <https://jamestown.org/program/azerbaijans-quest-for-a-renewed-foreign-policy-strategy-in-2023/>
290. Relations with Azerbaijan: [electronic resource] / NATO,- August 2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49111.htm
291. Relations with the Kyrgyz Republic: [electronic resource] / NATO,- 2018. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49607.htm
292. Rontoyanni, C. Belarusian Foreign Policy // Changing Belarus/ C. Rontoyanni, eds. D. Lynch, -European Union Institute for Security Studies (EUISS), -2005,-132 p.
293. Rosenau, J. N. Foreword // Foreign Policy: Theories, Actors, Cases/ J. N. Rosenau, eds. S. Smith, A. Hadfield and T. Dunne.- Oxford: Oxford University Press, -2016. -564 p.
294. Rosenau, J. N. The Study of World Politics Volume 1: theoretical and methodological challenges/ J. N. Rosenau.- Oxon: Routledge,- 2006.-301 p.
295. Sakwa, R. Soviet Politics in Perspective/ R. Sakwa.-London: Routledge,- 1998.- 355 p.
296. Sarmadi, H. The Qarabagh Crisis and Its Consequences on the Foreign Policy of Iran and the Republic of Azerbaijan/ H. Sarmadi, M. Nazariian, N. Habashi, Y. Qarashi

- // Science Arena Publications Specialty Journal of Politics and Law , -2018. 3(4), pp. 16-32.
297. Schmidt, B. C., The primacy of national security// Foreign Policy Theories, Actors, Cases, / B. C. Schmidt, eds. S. Smith, A. Hadfield and T. Dunne,- Oxford: Oxford University Press,- 2016, 3rd edition, 564 p.
298. Shaffer, B. Foreign Policies of the States of the Caucasus: Evolution in the Post-Soviet Period // -İstanbul: Uluslararası İlişkiler , -2010. 7(26),- pp. 51-65.
299. Shyrokykh, K. The Evolution of the Foreign Policy of Ukraine: External Actors and Domestic Factors// -EUROPE-ASIA STUDIES, -2018,- pp. 1-19.
300. Signatures: [electronic resource] / NATO, - 2020. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_82584.htm
301. State Statistics Committee of Azerbaijan Republic: [electronic resource] / National composition of population, - December 13, 2023. URL: https://www.stat.gov.az/source/demography/en/001_11-12en.xls
302. Sullivan, B. Why Belarus is so involved in Russia's invasion of Ukraine: [electronic resource]/ NPR, - March 11, 2022. URL: <https://www.npr.org/2022/03/11/1085548867/belarus-ukraine-russia-invasion-lukashenko-putin>
303. Svarin, D. The construction of ‘geopolitical spaces’ in Russian foreign policy discourse before and after the Ukraine crisis // -Journal of Eurasian Studies,-2016. No: 7,- pp. 129–140.
304. Szeles, R. M. (2021) Examining the foreign policy attitudes in Moldova //- PLoS ONE, 2021. 16(1): e0245322.
305. Tallinn tense after deadly riots: [electronic resource] / BBC News,- April 28, 2007. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602171.stm>
306. The General Review of Chinese Giant Project “One Belt One Road”: The Importance of Central Asia and Azerbaijan: : [electronic resource] / Politicon,- february 12, 2023. URL:<https://politicon.co/en/analytics/162/the-general-review-of-chinese-giant-project-one-belt-one-road-the-importance-of-central-asia-and-azerbaijan>

307. Timeline- EU restrictive measures against Belarus: [electronic resource] / Council of the EU and the European Council,- February 27, 2023. URL: consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-belarus/belarus-timeline/
308. Toktogulov, B. Uzbekistan's Foreign Policy Under Mirziyoyev: Change or Continuity?// -EURASIAN RESEARCH JOURNAL, ERJ, -January 2022.- Vol. 4, No.1, pp. 49-67.
309. Traynor, I. Russia accused of unleashing cyberwar to disable Estonia: [electronic resource] / The Guardian,- May 17, 2007. URL: <https://www.theguardian.com/world/2007/may/17/topstories3.russia>
310. U.S. Relations With Tajikistan: [electronic resource] / Bilateral Relations Fact Sheet.- July 28, 2022. URL: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-tajikistan/>
311. United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity (Overview): [electronic resource] / U.S. Department of State- February 5, 2020. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/FINAL-CEN-Strategy-Glossy-2-10-2020-508.pdf>
312. UNRIC Library Backgrounder: Nagorno-Karabakh Conflict: [electronic resource] / UNRIC.- february 20, 2023. URL: <https://unric.org/en/unric-library-backgrounder-nagorno-karabakh-conflict/>
313. Valiyev, A. Azerbaijan: Perspectives on Eurasian integration: [electronic resource] / European Council on Foreign Relations.- june 8, 2016. URL: https://ecfr.eu/article/essay_eurasian_integration_azerbaijan/
314. Veliyev, C. Iran's Frustrations With the Zangezur Corridor: [electronic resource] / Eurasia Daily Monitor. -September 23, 2022. URL: <https://jamestown.org/program/irans-frustrations-with-the-zangezur-corridor/>
315. Waal, T. Remaking the Nagorno-Karabakh peace process// - Survival: Global Politics and Strategy,- 2010. 52(4),- pp. 159-176.
316. Webber, M. and Smith, M. Foreign Policy in a Transformed World/ M. Webber, M. Smith.- Oxon:Routledge, -2013, -366 p.

317. What has Iran achieved by causing tension with Azerbaijan? – Comment from Baku: [electronic resource] / JAMNews, November 24, 2022. URL: <https://jam-news.net/what-has-iran-achieved-by-causing-tension-with-azerbaijan-comment-from-baku/>
318. White, B. Analysing Foreign Policy: Problems and Approaches // Understanding Foreign Policy: The Foreign Policy Systems Approach/ B. White, eds. M. Clarke and B. White. -Aldershot: Edward Elgar,- 1989. -232 p.
319. Woods, E. and Baker, T. Iran on the Horizon: Future Prospects for Central Asian Rapprochement: [electronic resource] / The diplomat.- may 2, 2022. URL: <https://thediplomat.com/2022/05/iran-on-the-horizon-future-prospects-for-central-asian-rapprochement/>
320. Yavuz, M. H. and Huseynov, V. The Second Karabakh War: Russia vs.Turkey? //- Middle East Policy,- Winter 2020. Vol. XXVII, No. 4, pp. 103-118.
321. Zhdannikov, D. Russia halts Estonia fuel transit amid statue row: [electronic resource] /Reuters. -may 2, 2007. URL: <https://www.reuters.com/article/us-russia-estonia-energy-idUSL0264696120070502>
322. Zickel, R. E. Soviet Union : a country study/ R. E. Zickel.- Washington, D.C. : Federal Research Division, Library of Congress : For sale by the Supt. of Docs., U.S. G.P.O.,-1991.- 1068 p. URL: <https://www.loc.gov/resource/frdcstdy.sovietunioncount00zick/?st=pdf&pdfPage=1172>
323. Zsiros, S. Staying neutral: Moldova's PM Natalia Gavrilița says yes to joining the EU but no to NATO: [electronic resource] / Euronews.- march 8, 2022. URL: <https://www.euronews.com/2022/03/08/staying-neutral-moldova-s-pm-natalia-gavrilita-says-yes-to-joining-eu-but-no-to-nato>

e) Kirgiz dili

324. «Кыргызстан – Кытай» бизнес-форумунун жыйынтыгы боюнча 7 млрд АКШ долларынан ашуун суммага бир катар документтерге кол коюлду: [электрондук ресурс] / Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Аппаратынын маалыматтык камсыздоо бөлүмү,- 14 июнь 2019. URL:

<https://www.gov.kg/ky/post/s/russkiy-po-itogam-biznes-foruma-kyrgyzstan-kitay-podpisan-ryad-dokumentov-na-summu-bolee-7-mlrd-dollarov-ssha>

325. Баргыбаева, Н. Пашимян Тоолуу Карабакты Азербайжандын аймагы деп таанууга даяр экенин билдирди: [электрондук ресурс] / Osh Tv,- 23 Май 2023.

URL: <https://oshtv.kg/pashinyan-tooluu-karabakty-azerbajzhandyn-ajmagy-dep-taanuuga-dayar-ekenin-bildirdi/>

326. Жапаров Самаркандда Кытай — Кыргызстан — Өзбекстан темир жолу тууралуу айтты: [электрондук ресурс] / Sputnik Кыргызстан,- 16 сентябр 2022.

URL: <https://sputnik.kg/20220916/sadyr-zhaparov-kytaj-zbekstan-kyrgyzstan-temir-zhol-1067945648.html>

327. Келишимдик-укуктук база (КР жана КЭР ортосундагы негизги эл аралык келишимдер): [электрондук ресурс] / Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасындагы Элчилиги. URL: <https://mfa.gov.kg/kg/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-in-the-Peoples-Republic-of-China/Menu---Foreign/--uslugi/Legal-base/RC>

328. Кыргыз Республикасынын Президенти. “Борбор Азия – Кытай” саммитинин жыйынтыгы боюнча өлкө лидерлери Сиань декларациясын кабыл алышты: [электрондук ресурс] /President.kg,- 19 Май 2023. URL:

https://www.president.kg/kg/okujalar/24821_borbor_aziya__kitay_sammitinin_ghiyintiigi_boyuncha_lk_liderleri_sian_deklaraciyasin_kabil_alishti

329. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2019-жылдын 11-мартындагы ПЖ № 37 Жарлыгына: [электрондук ресурс] /Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын Концепциясы,- 11 март 2019. URL:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430045>

330. Кыргыз Республикасынын Тышкы Саясатынын Концепциясы: [электрондук ресурс] / Кыргыз Республикасынын Укуктук Маалыматтардын Борборлоштурулган Банкы,- 10 январ 2007. URL:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4569/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

331. Кыргыз-тажик чек арасы: суу башындагы жаңжал: [электрондук ресурс] / BBC News Кыргыз кызматы.- 28 апрель 2021. URL:
<https://www.bbc.com/kyrgyz/world-56899038>
332. Нурматов, Э. ЕАЭБ форуму: Токаев тоскоолдуктарды кескин сындады: [электрондук ресурс] /Азаттык үналгысы,- 25-Май, 2023. URL:
<https://www.azattyk.org/a/eaeb-forumu-tokaev-toskoolduktardy-katuu-syndady-/32427618.html>
333. Разак уулу, Д. Тоолуу Карабак жаңжалы: Кыргызстан кайсы тарапта?: [электрондук ресурс] / SAAT.kg.- -8 апрель 2016. URL:
<https://saat.kg/2016/04/08/tooluu-karabak-zha-zhaly-kyrgyzstan-kajsy-tarapta/>
334. Сагындык кызы, Э. Кыргызстан менен Кытай мамилеси кандай өнүгөт?: [электрондук ресурс] / BBC Кыргызча,- 25 октябрь 2020. URL:
<https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-55073611>
335. Саясий кызматташтык: [электрондук ресурс] / Кыргыз Республикасынын Өзбекстан Республикасындагы Элчилиги. URL:
<https://mfa.gov.kg/kg/dm/uzbekistan-en/Menu---Foreign/--uslugi/Political-collaboration/zbekistan>
336. Саясий кызматташтык: [электрондук ресурс] / Кыргыз Республикасынын Таджикстан Республикасындагы Элчилиги,- 14 июнь 2019. URL:
<https://mfa.gov.kg/kg/dm/kyrgyz-respublikasynyn-tadzhikstan-respublikasyndagy-elchiligi/menyu---inostrannoe/--uslugi/sayasiy-kyzmattashtyk/oliticheskoe-sotrudnichestvo-5c0f8a8f8cc81>
337. Тагаев, М., Касымбеков, К. Кыргыз-кытай алакасынын жаңы багыты: [электрондук ресурс] / Азаттык,- 14 май 2021. URL:
<https://www.azattyk.org/a/kytaydyn-borbor-aziyadagy-zhangy-dymagy/31253469.html>
338. Эргешов, Б. Баткендеги 3-декабрдагы чек ара чырын эки тарап иликтейт: [электрондук ресурс] / Kyrgyz Today,- 5 декабрь 2022. URL:
<https://kyrgyztoday.org/archives/469174>